

Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku

Kalisz 2016

(...) Gorąco polecam publikację wydawnictwa składającego się z kilku części: 1. rysu historycznego rozwoju przemysłu w Kaliszu do 1989 r. autorstwa dr Jarosława Dolata i 2. bogatego zbioru ilustracyjnego dotyczącego gospodarczego awansu tego ośrodka w okresie od końca XVIII w. do powstania III Rzeczypospolitej. Dr J. Dolat zaprezentował syntetyczny obraz tego rozwoju, bardzo wartościowy, uwzględniający główne części składowe tego procesu.

(...) Zaprezentowane materiały archiwalno-ikonograficzne są bardzo interesujące, zostały skompletowane dużym nakładem sił i środków i dobrze oddają to wszystko, co w okresie XIX i XX wieku było związane z wizerunkiem kaliskich fabryk i instytucji użyteczności publicznej upowszechnianych w różnych publikacjach, także z miejscami ich lokalizacji i procesami zabudowy nieruchomości fabrycznych. Budownictwo fabryczne jest bowiem częścią procesu, będącego ważnym elementem tworzenia struktur miejskich czyli zabudowy, do której dochodzi budowa obiektów mieszkalnych, mieszkalno-gospodarczych, ale i owych instytucji użyteczności publicznej, parków, tras komunikacyjnych (...)

prof. dr hab. Kazimierz Badziak

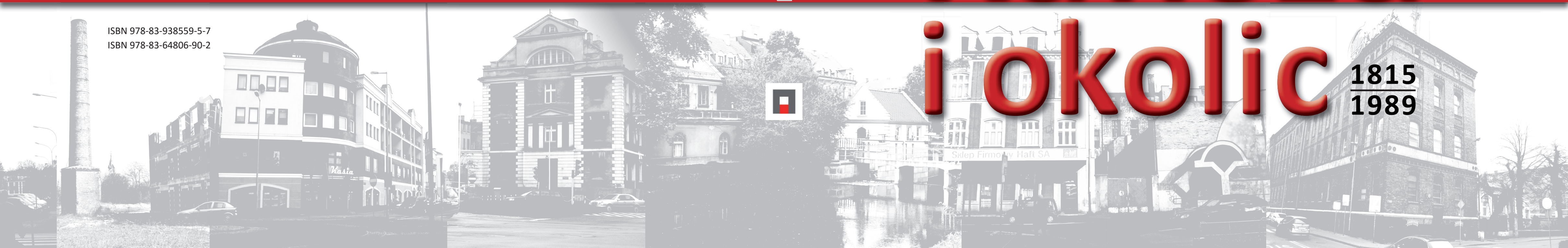
FABRYKI KALISZA I OKOLIC

FABRYKI Kalisza

i okolic

1815
1989

ISBN 978-83-938559-5-7
ISBN 978-83-64806-90-2

FABRYKI
Kalisza
i okolic $\frac{1815}{1989}$

FABRYKI Kalisza i okolic $\frac{1815}{1989}$

Opracowanie Jarosław Dolat

Recenzja naukowa

prof. dr hab. Kazimierz Badziak

Układ i redakcja

Grażyna Schlender

Redakcja techniczna i projekt okładki

Lidia Łyszczak

Korekta, indeks osobowy i rzeczowy

Grzegorz Waliś

Wyboru materiałów archiwalnych do wydawnictwa dokonali:

Jarosław Dolat, Grażyna Schlender oraz Grzegorz Waliś

Skany

Katarzyna Sztandera i Justyna Wesołowska-Nowak

Współczesne zdjęcia do książki wykonali:

Jacek Antczak, Jarosław Dolat, Klaudia Filipczak, Jerzy Marciniak oraz Grzegorz Waliś

© Copyriht by Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych

© Copyriht by Archiwum Państwowe w Kaliszu

Publikacja ukazała się dzięki współpracy merytorycznej i finansowej
Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku

Archiwum Państwowe w Kaliszu

ul. Poznańska 207, 62-800 Kalisz

www.archiwum.kalisz.pl

tel. 62 767 10 22

Naczelna Dyrekcja

Archiwów Państwowych

Kalisz 2016

ISBN 978-83-938559-5-7

ISBN 978-83-64806-90-2

Druk Edytor Kalisz

Spis treści

Przedmowa (Wojciech Woźniak Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych)	7
Słowo wstępne (Krzysztof Nosal Starosta Kaliski)	9
Wprowadzenie (Grażyna Schlender Dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu)	11
I. Rys historyczny przemysłu w Kaliszu do 1989 r.	15
II. Ilustracje (materiały archiwalne i fotografie)	
1. Przemysł włókienniczy	53
– Przemysł sukienniczy	53
– Przemysł hafciarsko-koronkarski i produkcji tiulu	65
– Przemysł dziewiarski	93
– Pluszownia, „La Cotonniere” i Kaliska Fabryka Tekstylna	103
– Przemysł wykończalniczy	113
– Przemysł konfekcyjny	121
2. Przemysł spożywczy	125
3. Przemysł garbarski	167
4. Przemysł fortepianowy	173
5. Przemysł metalowy	183
6. Drukarnie	197
7. Przemysł chemiczny	209
8. Przemysł zabawkarski	215
9. Przemysł materiałów budowlanych	221
10. Instytucje użyteczności publicznej i inne fabryki	235
Bibliografia	249
Materiały do dziejów przemysłu kaliskiego	257
Spis ilustracji	259
Indeks osobowy	265
Indeks rzeczowy	269
Summary	281

Przedmowa

Ta cenna publikacja Archiwum Państwowego w Kaliszu powstała we współpracy z Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku i jest oparta na materiałach źródłowych pochodzących głównie z zasobu kaliskiego Archiwum. Odnosi się ona do historii przemysłu w Kaliszu w okresie od XIX wieku, kiedy to Kalisz był jednym z najsilniejszych ośrodków w Królestwie Polskim, a nawet w imperium rosyjskim w branży sukienniczej, hafciarskiej i koronarskiej. Historia ta obejmuje okres do końca istnienia PRL, czyli do 1989 r.

Książka jest swoistym przewodnikiem po starym Kaliszu ukazując jego przemysłowe oblicze kształtowane od chwili wybudowania pierwszego zakładu przemysłowego w 1816 r. Całe bogactwo fabryk i zakładów przedstawione jest w publikacji poprzez zarys historii poszczególnych zakładów przemysłowych. Choć większości z nich dziś już nie ma, pozostały liczne budynki, w których się one mieściły. Budynki te często służą do dziś; wkomponowane w urbanistyczną tkankę miasta stanowią niezwykle koloryt lokalny Kalisza.

Autorzy uzyskali niepowtarzalny efekt zestawiając dokumenty archiwalne (głównie plany fabryk), przechowywane w zasobie kaliskiego Archiwum, ze współczesnymi fotografiami miejsc, w których znajdowały się poszczególne zakłady przemysłowe. To kolejna publikacja kaliskiego Archiwum przybliżająca historię miasta oraz regionu i dowodząca, jak bogate i ciągle nieodkryte są zasoby archiwów państwowych.

dr Wojciech Woźniak

Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych

Słowo wstępne

Prezentujemy Państwu niezwykłą publikację pt. *Fabryki Kalisza i okolic (1815-1989)*, która jest dopełnieniem organizowanej przez Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, przy ogromnej współpracy Archiwum Państwowego w Kaliszu, wystawy czasowej pt. *Architektura przemysłowa miasta Kalisza i okręgu kaliskiego w archiwaliach*.

Ekspozycja została zorganizowana w 2016 r. z okazji jubileuszu Muzeum Historii Przemysłu, które w tym roku obchodzi swoje 35-lecie. Wystawę chcemy wrócić jakby do źródeł utworzenia placówki muzealnej w Opatówku. Źródłem tym była potrzeba ratowania pamięci o przemijającym dziedzictwie przemysłowym. W pierwszej publikacji, wydanej z okazji otwarcia pierwszej wystawy 11 XII 1991 r., ówczesny dyrektor Muzeum Roman Hauk napisał: *Muzeum powstało z potrzeb ideowych i realiów historycznych. Jest ono nakazem chwili – kiedy relikty przemysłu w postaci budowli, zabytkowych narzędzi, maszyn, wyrobów, historycznej dokumentacji, giną – bezpowrotnie w chaosie modernizacji*. Postawiono wtedy cele tej placówki, które się stały jej misją. Obecnie tę misję kontynuuje z ogromnym wysiłkiem dyrektor Jerzy Marciniak wraz ze swoimi niezwykle kompetentnymi pracownikami, a powiat kaliski wspiera promocję naszej „perły Europy” – jedyne takiego muzeum w tej części kontynentu.

Nie tylko historia muzeum związana jest z przemysłem, ale i jego siedziba nie bez powodu została przeznaczona na Muzeum Historii Przemysłu, gdyż jest to klasycystyczna, stara fabryka sukiennicza z 1824 r. Budynek ten jest zabytkiem techniki z zachowaną na pięciu kondygnacjach wewnętrzną konstrukcją drewnianą i żeliwnymi schodami. Produkowano

tutaj wysokiej jakości sukno od 1826 r. do okresu wielkiego kryzysu gospodarczego w XX wieku. W dawnych wnętrzach fabrycznych prezentowanych jest obecnie osiem stałych ekspozycji oraz jedna czasowa.

W związku z przygotowaniem tak cennej publikacji, chcę złożyć ogromne podziękowania dla Pani Grażyny Schlender dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu oraz pracowników tej instytucji. Miejsce to przez ostatnie miesiące stało się dla pracowników Muzeum Historii Przemysłu niezgłębionym źródłem wiedzy. Owoce kwerendy okazały się tak bogate, że przerosły oczekiwania samych organizatorów wystawy, a czego efektem jest również ta publikacja.

Dziękuję za cenną, wieloletnią współpracę i głęboko liczę na kolejne lata wspólnej pracy przy odkrywaniu i pokazywaniu naszemu społeczeństwu niezwykłych skarbów ukrytych w Archiwum. Czytelników gorąco zachęcam do zapoznania się z niniejszą publikacją i zarazem dziękuję wszystkim za zaangażowanie oraz za rzeczową i konstruktywną pracę przy jej powstaniu.

Krzysztof Nosal
Starosta Kaliski

Wprowadzenie

Wydana w 2010 r. publikacja pt. *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych*¹ przedstawiała przede wszystkim kulturalne i architektoniczne oblicze Kalisza, ta natomiast jest jej awersem i poświeconą jest przemysłowemu obrazowi miasta z minionych 200 lat. Bowiem minęły dwa stulecia od czasu, kiedy do Kalisza przyjechali bracia Beniamin i Jan Repphanowie i uruchomili pierwszą wielką fabrykę-manufakturę w mieście, która produkowała sukno.

Książka, którą oddajemy w Państwa ręce, przede wszystkim ukazuje przemysł jako siłę napędową rozwoju Kalisza i obejmuje okres od 1815 r. do 1989 r. Od utworzenia Królestwa Polskiego do końca istnienia Polski Ludowej. Wydawnictwo *Fabryki Kalisza i okolic (1815-1989)* składa się z dwóch części. Najpierw został przedstawiony rys historyczny uprzemysłowienia Kalisza do 1989 r., który jest pierwszą próbą całościowego ujęcia tematu. Autorem tego opracowania jest dr Jarosław Dolat zajmujący się od wielu lat historią fabryk kaliskich². Historię uprzemysłowienia miasta można podzielić na cztery okresy industrialne. Pierwszy (1815-1831) wiązał się z powołaniem

do życia w 1815 r. Królestwa Polskiego i polityką gospodarczą jego władz. Powstały wtedy fabryki sukiennicze i bawełniane, fortepianów oraz drukarnie i inne. Powstanie listopadowe przerwało rozwój Kalisza. Drugi okres rozwoju przemysłowego zaczął się w ostatniej ćwierci XIX w. i trwał do zniszczenia Kalisza w sierpniu 1914 r. Kołem zamachowym w tej epoce było hafciarstwo (77% produkcji w całym imperium rosyjskim). Rozwijały się dotychczasowe branże (np. produkcji fortepianów), jak i nowe. Duże znaczenie miało odtworzenie guberni kaliskiej w 1867 r. i zbudowanie kolei warszawsko-kaliskiej w 1902 r. Trzeci okres, międzywojenny, charakteryzował się przede wszystkim odbudową Kalisza i przemysłu miejskiego ze zniszczeń wojennych. W związku z nową sytuacją gospodarczo-polityczną upadła część fabryk, a w ich miejsce powstały nowe. W okresie międzywojennym najlepiej „funkcjonowało” budownictwo i przemysł tekstylny. Powstała nowa branża przemysłu elektryczna, reprezentowana przez elektrownię w Piwonicach. Okupacja hitlerowska przyniosła przede wszystkim zmiany własnościowe – usunięto polskich i żydowskich właścicieli zakładów przemysłowych, część właścicieli mających niemieckie korzenie podpisała volkslistę. W okresie wojny okupant niemiecki stworzył w Kaliszu nową gałąź – przemysł lotniczy. Była ona reprezentowana przez Wytwórnię Amunicji i Silników Lotniczych, w tym okresie nazywana „Zollern-Werke-Weserflug”³, po wojnie na jej bazie powołano Wytwórnię Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz”. Wówczas rozbudowane zostały Zakłady Koncentratów Spożywczych w Winiarach.

¹ Książka została wydana w 2010 r. przez Archiwum Państwowe w Kaliszu przy współudziale Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej i Urzędu Miejskiego w Kaliszu z okazji 18,5 wieków Kalisza. W wydawnictwie tym, które de facto jest albumem ze sporą ilością tekstu (polsko i angielskojęzycznego), zawarto następujące zagadnienia: 2 artykuły – *Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych* autorstwa G. Schlender oraz *Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Kalisza* autorstwa J. A. Splitta. Ponadto w wydawnictwie zgodnie ze spisem treści poruszono następujące tematy: – panoramy Kalisza, – mapy i plany Kalisza, – Ratusz i Główny Rynek, – świątynie, – park, – place, mosty i ulice oraz wybrane obiekty architektoniczne.

² Największym jego osiągnięciem była obrona w 2005 r. pracy doktorskiej pt. *Przemysł Kalisza w dwudziestolecie międzywojennym XX wieku*.

³ Firma Zollern działa w Niemczech po dzień dzisiejszy.

Niemcy rozwijali i podtrzymywali tę część przemysłu, która mogła zostać wykorzystana w toczącej się wojnie. Okres PRL charakteryzował się nacjonalizacją przemysłu i ogromnym wzrostem zatrudnienia. Zwiększenie produkcji sterowane odgórnie nie szło w parze z dobrą jakością i potrzebami mieszkańców. W latach osiemdziesiątych gospodarka Kalisza odnotowała duże spadki ilościowe i jakościowe. Władze PRL wykorzystały wiele zakładów z epoki międzywojennej i uruchomiły nowe przedsiębiorstwa. Znacjonalizowano przemysł i jednocześnie intensyfikowano jego rozwój, choć podyktowane to nie było kalkulacją ekonomiczną, lecz ideologią. Najwięcej osób zatrudnionych było w przemyśle włókienniczym, metalowym, w tym lotniczym i rolno-spożywczym. Epokę PRL można nazwać czwartym okresem rozwoju przemysłowego Kalisza, choć inwestycje nie miały na celu zysku.

Druga część książki zawiera dokumentację archiwalną w postaci wybranych planów i projektów fabryk. Dokumentacja ta pochodzi z zasobu Archiwum Państwowego w Kaliszu i znajduje się w zespole Akta Miasta Kalisza. Są to plany powstałe głównie w I połowie XX w. i zaraz po II wojnie światowej. Umieszczono też pojedyncze plany i zdjęcia odnalezione w zasobie Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku i WSK „PZL-Kalisz”. Obok wybranej dokumentacji obiektów przemysłowych, umieszczono, wykonane w 2016 r. specjalnie na potrzeby tego wydawnictwa, zdjęcia tych zakładów pracy lub miejsc, gdzie się one znajdowały.

W oparciu o tę książkę czytelnik może chodzić po Kaliszu oglądając XIX-wieczne i międzywojenne przemysłowe miasto, albo przynajmniej budynki, które pozostały po dawnych fabrykach. I tak na przykład Urząd Statystyczny na placu Kilińskiego mieści się w XIX-wiecznej fabryce Reppharów, z kolei Centrum Interwencji Kryzysowej oraz Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej znajdują się w monumentalnym budynku fabryki fortepianów Bettinga przy ul. Granicznej zbudowanym w okresie I wojny światowej. Dawna fabryka Fraenkłów jest obecnie siedzibą Gimnazjum nr 3 im. Polskich Noblistów przy u. Teatralnej (niegdyś aleja Józefiny). Kaliski Inkubator

Przedsiębiorczości znalazł siedzibę w budynku przedwojennej Kaliskiej Fabryki Tekstylnej Hillekesa przy ul. Częstochowskiej. Prawdziwą ciekawostką jest fakt, że zaplecze supermarketu „Piotr i Paweł” razem z pozostałymi obiektami usługowymi, to przebudowana przędzalnia „La Cottonniere”. Prezentację tę zakończę informacją, że Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku ma swoją siedzibę w zabytkowym, wybudowanym w latach 1824-1826, gmachu fabryki sukna Fiedlerów. W książce znajduje się jeszcze wiele innych ciekawych przykładów tego typu.

Dzieje przemysłu kaliskiego stanowiły i stanowią część tematyki badań dotyczących rozwoju ekonomicznego Polski. Dlatego zagadnieniom gospodarki Kalisza swoje prace poświęcili badacze z różnych ośrodków. Nie bez znaczenia jest fakt, że począwszy od XIX w. Kalisz był silnym ośrodkiem przemysłu włókienniczego zwłaszcza sukienniczego, koronkarskiego i hafciarskiego. Autorami, których prace najbardziej przyczyniły się do poznania historii gospodarczej Kalisza są m.in. Anna Rynkowska, Barbara Lisówna, Włodzimierz Bonusiak i Kazimierz Badziak. Środowisko miejscowe reprezentują m.in. Sławomir Przygodzki historyk z III Liceum Ogólnokształcącego im. Mikołaja Kopernika w Kaliszu, Ewa Kłysz i Jarosław Dolat historycy z Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku. Jednak odtwarzanie dziejów Kalisza w aspekcie przemysłowym nie jest ukończone. Bowiem poza dwiema publikacjami zawierającymi dokonania wielu autorów: *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, nr 7: *Z Zagadnień społeczno-gospodarczych* z 2002 r. i *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*⁴ z 2003 r. nie zebrano w całościowym opracowaniu dziejów kaliskiego przemysłu.

Nie sposób badać historię przemysłową Kalisza nie korzystając z zasobu Archiwum Państwowego w Kaliszu. Posiada ono bogate materiały poświęcone tej tematyce. Można je podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich, to akta wytworzone bezpośrednio przez miejscowe przedsiębiorstwa.

⁴ Wydawcą tej publikacji było Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Kaliszu.

Należy do niej 6 370 jednostek archiwalnych sporządzonych przez 23 kaliskie zakłady przemysłowe, zwłaszcza branży włókienniczej. W tej grupie do najstarszych i ciekawych badawczo zespołów należą m.in. Kaliska Fabryka Tiulu i Firanek A. Flakowicz i Spółka w Kaliszu (16 j.a. z lat 1935-1943); po wojnie jej produkcja kontynuowana była w ograniczonym zakresie przez Fabrykę Firanek i Koronek „Haft” w Kaliszu, Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu Edmund Gaede Spółka Akcyjna w Kaliszu (736 j.a. z lat 1912-1945), po wojnie znacjonalizowana działała jako Fabryka WYROBÓW Runowych „Runotex” w Kaliszu. Zainteresować mogą też akta Kaliskiej Fabryki Fortepianów i Pianin „Calisia” (186 j.a. z 1945-1999) czy Kaliskich Zakładów Koncentratów Spożywczych „Winiary” w Kaliszu (130 j.a. z lat 1945-1996). Drugą grupę zespołów dotyczących przemysłu tworzą akta rejestrowe sądów kaliskich i notariuszy oraz organów administracji lokalnej poświęcone m.in. kaliskim zakładom przemysłowym. Można tu wymienić przede wszystkim zespół Akta Miasta Kalisza, który zawiera ponad 2 tysiące teczek nadzoru budowlanego z lat 1917-1950. Jest to doskonałe źródło mogące służyć do odtworzenia losów zakładów przemysłowych działających w tym czasie. Właśnie te materiały – plany i projekty fabryk – wykorzystane zostały w naszej publikacji. W tej grupie źródeł mieszczą się także m.in. dokumenty wytworzone przez różne struktury PZPR – od komitetów zakładowych i podstawowych organizacji partyjnych do Egzekutywy i Sekretariatu Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Kaliszu. Bardziej szczegółowa charakterystyka materiałów do dziejów przemysłu kaliskiego znajduje się na końcu publikacji.

Książka ta ma na celu przede wszystkim popularyzację wiedzy na temat przemysłowego Kalisza i skierowanie uwagi czytelnika na materiały archiwalne znajdujące się w zasobach kaliskiego Archiwum. Dołączyliśmy do dokumentacji archiwalnej współczesne zdjęcia, by zwiększyć odbiór społeczny, dotrzeć do szerszego grona czytelników. Zachęcamy też do indywidualnych badań i poszukiwań w zasobie archiwalnym w celu odkrywania

historii miejscowości, w której mieszkamy i miejsc, które nas otaczają – na przykład Park Przyjaźni to dawna cegielnia. Uświadomimy sobie wtedy, że jesteśmy częścią historii i kontynuatorami procesu dziejowego.

Książka ta powstała przy współpracy Archiwum Państwowego w Kaliszu i Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku. Archiwum Państwowe w Kaliszu i Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku to instytucje, które są wręcz predysponowane do badań nad dziejami kaliskiego przemysłu, jak i późniejszej popularyzacji wiedzy na ten temat. Muzeum ma za zadanie dokumentować historię kalisko-mazowieckiego okręgu przemysłowego, zwłaszcza poprzez gromadzenie obiektów materialnych, a kaliskie Archiwum jest depozytariuszem spuścizny aktowej m.in. najbardziej znaczących zakładów przemysłowych miasta. Mijmy nadzieję, że *Fabryki Kalisza i okolic (1815-1989)* zapoczątkują renesans zainteresowania przemysłowym dziedzictwem miasta.

Na zakończenia chciałabym serdecznie podziękować wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej książki, zwłaszcza Jarosławowi Dolatowi za zaangażowanie przy opracowaniu tej publikacji, Staroście Kaliskiemu Krzysztofowi Nosalowi za wsparcie finansowe. Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych Wojciechowi Woźniakowi składam podziękowania za zachętę i wsparcie merytoryczne oraz pomoc finansową. Za dogłębną recenzję i cenne sugestie dziękuję prof. dr. hab. Kazimierzowi Badziakowi. Pragnę też podziękować wszystkim pracownikom Archiwum kaliskiego, którzy mają swój udział w powstaniu tej publikacji, a w szczególności Grzegorzowi Walisiowi.

dr Grażyna Schlender

Dyrektor Archiwum Państwowego w Kaliszu

Rys historyczny przemysłu w Kaliszu do 1989 r.

1. Okres przedprzemysłowy (do 1815 r.)

Wszelka wytwórczość w Kaliszu od czasów średniowiecza do początków XIX w. nosiła charakter rękodzielniczy. Dotyczyło to zresztą większości miast na ziemiach polskich¹. Zdaniem niektórych historyków charakter przemysłowy, nie rzemieślniczy, działający poza cechami, miało tylko kilka miejskich inicjatyw. Zaliczano do nich dwie cegielnie, z których jedna działała do końca XVIII w. Wymienia się też ważną rolę młynów wodnych działających na Prośnie na Wrocławskim Przedmieściu. W XVIII w. nie pojawił się w Kaliszu nawet załączek nowej organizacji sił wytwórczych w postaci manufaktury. Pewne symptomy w tym zakresie zaczęły się pojawiać w okresie działania Komisji Dobrego Porządku (od 1780 r.). Miały się wtedy pojawić: bielnik i fabryka świec, choć o ich działalności brak jest danych. W 1781 r. działał już w Kaliszu budowniczy instrumentów klawiszowych strunowych Jan Bogusław Peter². Z kolei na zlecenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej (działała od 1790 r.) miano wyłapywać włóczęgów i kierować ich do pracy przymusowej, również do „fabryk”, choć takich w Kaliszu wtedy jeszcze nie było³.

¹ A. Jezierski, *Przemysł*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. II, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 144.

² B. Vogel, *Z dziejów kaliskiego przemysłu fortepianowego – nie tylko Fibigerowie*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003, s. 74.

³ W. Rusiński, *Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII w.*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. II, pod red.

W okresie od XVI do XVIII w. rzemiosło kaliskie skupione było w cechach. Występowały wtedy cechy: bednarski, cyrulicki, garncarski, kape-lusznicy, kotlarski, kowalski, kuśnierski, krawiecki, mieczniczy, murarski, mosiężniczy, piekarski, piwowarski, płóciennicki, prasalski, rymarski, stolarski, rzeźniczy, sukienniczy, szewski, ślusarski, złotnicki. W literaturze zwraca się uwagę na przewagę branży spożywczej i włókienniczej w Kaliszu, pod względem liczby warsztatów⁴. Z pewnością również te tradycje miały wpływ na ukształtowanie się w późniejszych okresach struktury kaliskiej wytwórczości. Niektórzy autorzy zwracali uwagę na wyjątkowość kaliskiego sukiennictwa⁵.

W 1792 r., tj. ostatnim przedrozbiorowym roku, Kalisz spotkało nieszczęście. W nocy z 13 na 14 września wielki pożar strawił prawie całe miasto w obrębie murów miejskich. Ofiarą ognia padło 275 budynków, wśród nich ratusz i zamek oraz wiele obiektów gospodarczych. Na początku 1793 r. do Kalisza wkroczyli Prusacy i rozpoczął się 13-letni okres ich rządów. Zamieszkiwało miasto wtedy 3 832 mieszkańców bez ludności żydowskiej. Rzemiosłem i handlem zajmowało się 415 osób. Działały w dalszym ciągu cegielnia i wapienniki oraz młyn wodny. Znajdowało się ponadto w Kaliszu 6 browarów prywatnych i gorzelni⁶.

Władze pruskie przystąpiły niedługo po zajęciu Kalisza, który stał się stolicą departamentu, do wprowadzania nowych porządków. Już od czasów I rozbioru na ziemiach zagarniętych prowadzono akcję kolonizacyjną,

A. Gieysztor, *Kalisz 1961*, s. 171–244; tenże, *Okres od „potopu” szwedzkiego do schyłku XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977, s. 189–197.

⁴ A. Nowak, *Okres do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 174; W. Rusiński, *Kalisz...*, dz. cyt., s. 171–176.

⁵ K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do 1939 r. Zarys ekonomiczno-historyczny*, Łódź 1958, s. 20, 22.

⁶ J. Wąsicki, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Osiemnaście...*, dz. cyt., t. III, Kalisz 1962, s. 144–145; tenże, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 277–278.

tw. fryderycjańską⁷. W celu ściągnięcia na teren nowych osadników niemieckich stosowano wiele zachęt. Przyznawano im: wolne prawo miejskie, bezpłatną koncesję na prowadzenie rzemiosła, trzyletnią bonifikatę akcyzy, zwolnienie z opłat na rzecz miasta i od służby wojskowej. Udzielano też pomocy finansowej na mieszkanie i urządzenie warsztatu. W okresie tym osiedliło się w Kaliszu 60 rzemieślników z rodzinami. W 1804 r. Kalisz liczył już 7 085 mieszkańców. Następowala również intensywna odbudowa miasta. Do terytorium miejskiego włączono Przedmieście Warszawskie i Wrocławskie. Wytyczono nową ulicę wzdłuż zewnętrznych murów miejskich po drugiej stronie głównego koryta Prozny, której nadano nazwę aleja Fryderyka Wilhelma, a następnie Królowej Luizy. W 1800 r. znajdowało się w Kaliszu 186 budynków murowanych, 5 z pruskiego muru i 450 drewnianych, 65 placów było niezabudowanych. W 1804 r. przystąpiono do rozbiórki spalonego w 1792 r. ratusza miejskiego⁸. Pomimo tych sprzyjających tendencji nie powstała w Kaliszu jednak jeszcze w tym okresie znacząca inicjatywa industrialna.

W czasach Księstwa Warszawskiego próbowano dalej kontynuować rozwój miast. Stosowano zwolnienia od opłat celnych za przywożone mienie ruchome, zwalniano osadników ze służby wojskowej i od podatków na okres 6 lat. W związku z militarnym charakterem Księstwa brakowało środków finansowych na wsparcie wytwórczości, dlatego akcja osadnicza spowolniła tempo⁹. W Kaliszu nie udało się zaobserwować większych sukcesów gospodarczych w tym okresie. Związane to było ze stałym praktycznie stacjonowaniem w mieście wojsk i ich przemarszami. Nie zachęcało to mieszczan do odbudowywania swoich domostw. Rozwojowi gospodarczemu nie sprzyjał też nadmierny fiskalizm podatkowy. Przejawem tego był

⁷ H. Rutkowski, *Osadnictwo. Czasy nowożytne*, [w:] *Encyklopedia...*, dz. cyt., t. I, s. 24.

⁸ J. Wąsicki, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 288.

⁹ *Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832*, opr. K. Badziak, K. Woźniak, Łódź 1998, s. 6.

powolny przyrost ludności Kalisza, w stosunku do okresu poprzedniego, choć należał on do 9 największych miast Księstwa. W 1811 r. ludność Kalisza liczyła 7 256 osób. Znamionną wymowę ma raport prefekta kaliskiego Stefana Garczyńskiego, opisujący ówczesną sytuację: (...) *gdyby fundusz skarbowy dozwolił wspomagać sukienników, garbarzy, płócienników i tym podobne, a krajowi pożytecznych rzemieślników, łatwo przybywających z zagranicy, bo bez pomocy rządowej nie mogących fabryki założyć, pomnożyłaby się liczba tychże*¹⁰.

Z powyższych względów nie nastąpiły w okresie Księstwa Warszawskiego inwestycje uprzemysławiające Kalisz, choć w latach 1812–1814 aktywny był Fryderyk Grüneberg, oferujący fortepiany własnej produkcji¹¹. Oprócz niego aktywność wykazywały manufaktury: farbiarnia Schnerra, browary Weigta i Kosteckiego, garbarnia Goerna, mydlarnie Rotherta i Schoeppa, młyn wietrzny Mittmana¹². Dopiero w następnym okresie zaszyły procesy posiadające cechy prawdziwej industrializacji.

2. Od pierwszego pchnięcia do stagnacji (do połowy XIX w.)

Utworzenie Królestwa Polskiego w 1815 r. uwidocznili nierównomierność rozwoju gospodarczego ziem polskich. Najbardziej rozwinięte terytoria przypadły państwu pruskiemu. Były to głównie departamenty poznański i bydgoski¹³. Cały szereg podstawowych produktów trzeba było na teren Królestwa importować. Dotyczyło to w szczególności artykułów włókienniczych.

¹⁰ Cyt. za: J. Wąsicki, *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Osiemnaście...*, dz. cyt., s. 168.

¹¹ B. Vogel, *Z dziejów...*, dz. cyt., s. 74.

¹² S. Przygodzki, *Sytuacja polityczna i społeczno-gospodarcza Kalisza w latach 1793–1815*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXII, 2006, s. 57.

¹³ K. Bajera, *Przemysł...*, dz. cyt., s. 38.

niczych. Działo na jego terenie jedynie kilka mniejszych przedsiębiorstw i kilku tkaczy w takich ośrodkach jak Ozorków, Dąbie, Babiak, Aleksandrów, Kalisz. Posiadali oni około 100 krosien¹⁴.

Również producentom, którzy znaleźli się na terenach nowego zaboru pruskiego i innym, będącym dotychczas dostawcami towarów na rynki centralnej Polski lub armii, doskwierał brak odbiorców¹⁵. Dlatego już od 1816 r. zaczęli oni poszukiwać nowych możliwości inwestycyjnych. Na terenie Królestwa Polskiego utrzymano większość rozporządzeń z czasów Księstwa Warszawskiego ułatwiających osiedlanie się nowym przybyszom. Rozszerzono jeszcze nawet pomoc państwa o udzielanie ze środków budżetu państwa pożyczek. Utworzono fundusze: fabryczny, z którego finansowano zakup surowców, maszyn, prowadzenie operacji handlowych; żelazny, wspomagający budowę fabryk; na zakup surowców¹⁶.

Od 1822 r. specjalną opieką objęto województwa mazowieckie i kaliskie. Dla samego miasta Kalisza powyższe względy zadziałały bardzo korzystnie. Znalazło się ono nad granicą z Prusami, będąc najdalej wysuniętym miastem na zachód w rosyjskiej strefie celnej. Przybywający do Królestwa Polskiego i państwa rosyjskiego musieli tędy przejeżdżać. Kalisz posiadał najdogodniejsze w początkowym okresie warunki w dostępie do zagranicznych ośrodków produkcyjnych, maszyn i urządzeń, dostaw surowców i półfabrykatów. Należy podkreślić w tym miejscu znaczenie gen. Józefa Zajączka, który objął stanowisko namiestnika Królestwa. Posiadał on na własność podkaliskie dobra ziemskie Opatówek. Był więc on jak najbardziej osobiście zainteresowany rozwojem kaliskiego ośrodka pod

względem gospodarczym¹⁷. Stanowisko prezesa Komisji Województwa Kaliskiego objął Józef Radoszewski w 1816 r., zięć brata gen. J. Zajączka¹⁸.

Pierwsi sukiennicy zaczęli przybywać do Kalisza pod koniec 1816 r.¹⁹. Założycielami największego przedsiębiorstwa mającego charakter przemysłowy została rodzina Repphanów, przybyła do Kalisza jeszcze w 1815 r. z Międzychodu²⁰. Repphanowie uruchomili początkowo manufakturę na

¹⁷ O gen. J. Zajączku zob.: J. Nadzieja, *Generał Józef Zajączek 1752–1826*, Warszawa 1975; M. Brandys, *Generał Arbuz*, Warszawa 1988; J. Śmiałowski, *Generał Zajączka urządzenie włościan w dobrach opatowskich (1821–1828)*, Kalisz 1999.

¹⁸ Józef Boxa Radoszewski (1791–1831) prawnik, urzędnik władz sądowych i administracyjnych, ziemianin. W 1811 r. został plenipotentem J. Zajączka. Zabiegał u władz Ks. Warszawskiego o rozszerzenie donacji dóbr Opatówek, przyznanych Zajączkowi. W 1815 r. zbliżył się jeszcze bardziej do generała przez zaślubienie jego bratanicy Gabrieli Zajączek. W 1816 r. został prezesem Komisji Województwa Kaliskiego. Na tym stanowisku rozwijał przemysł, sprowadzał osadników. W polityce reprezentował nurt ugodowy, zwalczał opozycję kaliską. Umiejętnie zarządzał dobrami opatowskimi. W 1826 r. po interwencji namiestnika został dyrektorem generalnym Wydziału Przemysłu i Kunsztów w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji na miejsce po zmarłym Stanisławie Staszicu. Na tym stanowisku dalej popierał inicjatywy rozwoju gospodarczego kraju, współpracując z Druckim-Lubeckim. Po śmierci Zajączka przejął dobra opatowskie. Po wybuchu powstania listopadowego został członkiem Rady Obywatelskiej Województwa Kaliskiego. Zmarł w Berlinie (Z. Chodyła, *Radoszewski Boxa Józef*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, pod red. A. Gąsiorowskiego, Warszawa 1981, s. 611; N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym*, „*Ekonomista*”, 1916, t. I-II, s. 185–250).

¹⁹ K. Badziak, *Miejsce i rola regionu kaliskiego w uprzemysłowieniu Królestwa Polskiego*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 22.

²⁰ O działalności Repphanów istnieją w literaturze liczne wzmianki. Zob.: A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu w latach 1815–1831*, [w:] *Osiemnaście...*, dz. cyt., t. II, s. 247–293; też, *Sytuacja ekonomiczna i społeczna robotników kaliskich w XIX wieku*, [w:] *Osiemnaście...*, dz. cyt. t. III, s. 271–318; też, *Rozwój przemysłu, położenie i walka klasy robotniczej w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 379–408; też, *Rozwój handlu i komunikacji. Kredyt w Kaliszu w latach 1815–1914*, [w:] tamże, s. 409–422; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. I: *Przemysł*, Łódź 1964, t. II: *Klasa robotnicza*, Łódź 1967, t. III: *Burżuazja*, Łódź 1975; B. Lisówna, *Przemysł włókienniczy w Kaliszu w latach 1815–1831*, „*Rocznik łódzki*”, t. II, 1959, s. 201–225; R. Hauk, *Wystawy przemysłowe w Królestwie Polskim w latach 1821–1857*, Opatówek 1996; A. M. Drexlerowa, *Wystawy wytwórczości Królestwa Polskiego*, Warszawa 1999; *Materiały...*, dz. cyt.; K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 21–34; S. Przygodzki, *Życie codzienne burżuazji kaliskiej w I połowie XIX wieku*, „*Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*”, nr 7, 2002, s. 44–76; tenże, *Ostatnia wola Beniamina Repphana*, „*Kalisia Nowa*”, 2004, nr 3, s. 26–27; A. Barszczewska, *Województwo kaliskie w powstaniu listo-*

¹⁴ F. Friedman, *Początki przemysłu w Łodzi 1823–1830*, „*Rocznik łódzki*”, t. III, 1933, s. 100.

¹⁵ M.in. takimi dostawcami byli Fiedlerowie pochodzący z Oederen koło Drezna (J. Śmiałowski, *Fabryka sukiennicza w Opatówku*, Kalisz 1994, s. 81).

¹⁶ *Materiały...*, dz. cyt., s.9.

Warszawskim Przedmieściu w obiektach po Klasztorze Bernardynek i po szpitalu św. Ducha. Rozwój ich przedsiębiorstwa był najbardziej imponujący w całym województwie kaliskim.

Tabela nr 1.
Liczba wrzecion w Królestwie Polskim w latach 1826–1829

Województwo	Liczba wrzecion w latach		
	1826	1828	1829
Mazowieckie	82 643	85 693	95 072
Kaliskie	32 611	33 202	36 030
Lubelskie	11 886	9 858	9 379
Krakowskie	4 928	4 881	4 963
Sandomierskie	3 480	3 820	1 190
Płockie	7 732	4 510	4 443
Podlaskie	983	1 140	1 485
Augustowskie	671	2 125	1 293
m. st. Warszawa	4 218	2 275	-
Ogółem	149 152	147 804	153 855

Źródło: R. Rembieliński, *Rajmund Rembieliński. Budowniczy Łodzi przemysłowej*, „Rocznik Łódzki”, t. III, 1933, s. 92.

padowym 1830–1831, [w:] *Osiemnaście...*, dz. cyt., t. III, s. 205–224; też, *Ustrój miasta, ruch narodowy i społeczno-polityczny. Okres od 1815 do 1864*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 343–352; J. Trella, *Źródła do historii przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w XIX wieku*, Warszawa 1996; A. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1996, s. 91; J. Śmiałowski, *Postulowany model przedsiębiorcy przemysłowego i jego rzeczywiste wcielenie. Próba konfrontacji wizji z rzeczywistością*, [w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1993, s. 9–25; tenże, *Wojciech Lange (1783–1830). Dzieje jednego awansu*, Łódź 2000; E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeiden der Kalischer Diözese von Polen*, Plauen 1937, s. 43; I. Barańska, *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz 2002; B. Kunicki, *Ballady kaliskie*, Kalisz 1991; E. Polanowski, *Organizacja życia kulturalnego, literackiego i naukowego w Kaliszu do 1914 r.*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 452–479; H. Wrotkowski, *Rozwój oświaty i kultury w Kaliszu w latach 1918–1939*, [w:] tamże, s. 598–622; J. A. Splitt, *Z dziejów kaliskiego Parku Miejskiego*, „Kronika Wielkopolski”, 2000, nr 2, s. 78–95; A. Tabaka, M. Błachowicz, *Nowy Kaliszanie*, Kalisz 2010, s. 233–235. Brak jednak opracowania monograficznego na temat działalności Repphanów.

W obiektach poklasztornych umieszczono początkowo sukienników, a poszpitalne rozebrano i na ich miejscu wybudowano postrzygalnię i skład sukna. W 1817 r. Beniamin Repphan przejął również dawny młyn miejski i przerobił go na folusz. W latach 1824–1825 uzyskali oni pożyczkę rządową na rozbudowę przedsiębiorstwa i przystąpili do jej realizacji. Powstały wtedy: nadbudowa II piętra na pomieszczenia do suszenia sukna za postrzygalnią i dom fabryczny. W 1827 r. został zbudowany dwupiętrowy drugi z kolei budynek fabryczny o wymiarach 55x11,5 m, trzykondygnacyjny. Powstały też 2 domy mieszkalne po drugiej stronie ulicy. W 1837 r. Repphanowie sprowadzili pierwszą w Kaliszu maszynę parową przebudowując budynki. Projektantem tychże budowli miał być Franciszek Reinstein²¹. Obiekty te nabrały surowego charakteru, nawiązującego do budynków mieszkalnych. Fabryka zyskała również reprezentacyjną bramę²². Przedsiębiorstwo Repphanów zyskało bogate wyposażenie. W 1827 r. posiadali oni 27 machin do gręplowania, 41 machin nożycowych do postrzygania, maszynę transversalną do postrzygania, 20 nożyc ręcznych, 7 machin do trzepania wełny, 8 kotłów do farbowania, folusz i prasy zwyczajne, 58 krosien tkackich, 10 asortymentów przędzalni²³.

Żałożycielami tej fabryki byli bracia Johann Baltazar (1755–14 VIII 1819) i Beniamin Repphan (5 II 1771–4 VIII 1831)²⁴. Ich to w końcu 1815 r.

²¹ Franciszek Reinstein (1792–1853) architekt związany z Kaliszem, pochodzący z księstwa Thurn und Taxis. Od 1821 r. w Kaliszu, gdzie zajął stanowisko budowniczego województwa kaliskiego. Stanowisko to piastował do 1844 r. W Kaliszu miał wiele realizacji m.in.: Rogatkę Warszawską, Pałac Komisji Województwa Kaliskiego, kamienicę Przechadzkiego, Korpus Kadetów, most kamienny, Rogatkę Wrocławską, kamienicę Puchalskiego i inne (I. Barańska, *Reinstein Franciszek*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. II, pod red. D. Wańki, Kalisz 2003, s. 192–193).

²² I. Barańska, *Architektura...*, dz. cyt., s. 151–153.

²³ *Materiały...*, dz. cyt., s. 63, tabela 4, cz. 1.

²⁴ Pochowani oni zostali na cmentarzu ewangelickim w Kaliszu. Ich tablice inskrypcyjne odstonięto w 2002 r. (S. Małyszko, *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, Kalisz, 2003, s. 110; tenże, *Groby przemysłowców i ich rodzin na zabytkowych cmentarzach przy Rogatce w Kaliszu*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 128–130).

skłoniła do przeniesienia się do Kalisza Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych²⁵. Od 1824 r. samodzielnie firmą miał zarządzać Beniamin Repphan. Tenże pod koniec powstania listopadowego stanął na czele buntu mniejszości niemieckiej 25 VII 1831 r., sprzeciwiającego się wywiezieniu kasy miejskiej i ważniejszych dokumentów z Kalisza. Rada municypalna wydała rozkaz aresztowania uczestników buntu. Beniamin Repphan trafił do więzienia w Sieradzu, gdzie miał umrzeć na cholerę. Z żoną Wilhelminą z domu Vogt (28 X 1778–11 IX 1835) posiadał on trzech synów: Jana, Fryderyka Augusta (1808–1889), Wilhelma (1816–1882) oraz córki: Friderickę zamężną Scholtz (1805–1864), Julianę Wilhelminę (1814–1825), Wilhelminę Charlottę (1819–1840) i Dorotę zamężną Buhle²⁶. Po 1831 r. przedsiębiorstwo mieli dalej prowadzić Jan i Fryderyk August wraz ze szwagrem Karolem Scholtzem (1798–1880). Najmłodszy brat kupił zaś za 280 000 zł majątek ziemski Petryki, a w 1847 r. dobra Zbiersk. Tam podjął się on hodowli owiec²⁷. Tak więc w rodzinie tej nastąpił podział ról.

W początkowym okresie przedsiębiorstwo rozwijało się bardzo dynamicznie, przekraczając w 1829 r. liczbę 1 000 zatrudnionych, stając się największą w województwie kaliskim firmą. Bardzo umiejętnie korzystali Repphanowie z pomocy państwa. W okresie od 1817 r. do 1826 r. uzyskali około 112 000 zł pomocy na rozbudowę firmy²⁸. Stanowiło to prawie 15% kwoty jaką w tym okresie na rozwój uzyskało miasto Kalisz z Funduszu Budowlanego.

²⁵ *Materiały...*, dz. cyt., s. 42.

²⁶ Tamże, s. 122; S. Małyszko, *Groby...*, dz. cyt., s. 130.

²⁷ S. Małyszko, *Majątki Wielkopolski*, t. VI: *Powiat kaliski*, Szreniawa 2000, s. 41, 161, 258.

²⁸ I. Barańska, *Architektura...*, dz. cyt., s. 152.

Tabela nr 2.
Zatrudnienie w fabryce Repphanów w latach 1820-1830

Rok	Liczba robotników
1820	200
1824	400
1826	806
1827	1000
1828	800
1829	1102
1830	862

Źródło: A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w latach 1815-1831*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miast i regionu kaliskiego*, t. II, pod red. A. Gieysztora, Kalisz 1961, s. 260.

Repphanowie produkowali sukno cienkie, średnie i grube. Zbywali je głównie w Rosji. W latach 1829–1830 sprzedali tam 4 tys. postawów sukna. Około stu rocznie sprzedawali jedynie na terenie Królestwa²⁹. Posiadali oni zresztą dwa domy handlowe w Rosji, jeden w Petersburgu, drugi w Moskwie. Za ich pośrednictwem udawało się też zbywać sukna w Chinach³⁰. O powodzeniu sukien repphanowskich w Warszawie gen. Józef Zajączek w liście do Józefa Radoszewskiego pisał: *Jarmark luźny w kupców i kupujących, Repphan wszystkie sukna sprzedał, gdyby miał dwa razy tyle, toby ich był pozbyt, bo pruskiego sukna bardzo mało przyszło. Dałby Bóg, żeby tak zawsze było! Był by to wypadek szczęśliwy dla naszych fabryk*³¹.

Okres powojenny to czas stagnacji w przemyśle wełnianym, a to z powodu wprowadzenia granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem. Drobniejsi sukiennicy musieli zaprzestać swojej działalności. Repphanowie, dzięki zbudowanej potęgze dalej funkcjonowali, choć już nie z takim rozmachem. W latach czterdziestych Repphanowie przeżywali kłopoty

²⁹ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 259.

³⁰ Tamże.

³¹ Muzeum Ziemi Rawskiej, list, nr inw. MZR/H/87.

w związku z nieuregulowanym biegiem rzeki Prosny. Szczególnie na wiosnę, kiedy jej poziom się podnosił i unieruchamiał fabrykę. Zatrudnienie u Repphanów spadło w tym okresie do 300 osób³².

Tabela nr 3.
Fundusz budowlany miasta Kalisza i jego wykorzystanie w latach 1817–1836

Rok	Suma	Rok	Suma
1817	90 000	1827	54 000
1818	90 000	1828	49 500
1819	90 000	1829	45 000
1820	90 000	1830	40 500
1821	90 000	1831	36 000
1822	76 300	1832	31 500
1823	72 000	1833	27 000
1824	67 500	1834	22 500
1825	63 000	1835	18 000
1826	58 500	1836	6 750 (I półrocze)
		Razem	1 118 250

Źródło: jak w tabeli 2, s. 253.

Drugim przedsiębiorstwem sukienniczym, które zyskało znaczenie w Kaliszu w początkowym okresie industrializacji, była Manufaktura Wełniana Wilhelma Maya. Powstało ono w 1827 r., choć sam May przebywał w Kaliszu od 1823 r. i zajmował się wytwarzaniem maszyn włókienniczych. Na założenie zakładu otrzymał pożyczkę z Funduszu Budowlanego w wysokości 35 tys. zł. Pobudował go na Warszawskim Przedmieściu przy odnodze Prosny przy ul. Babina. W 1830 r. otrzymał pożyczkę 30 tys. zł z funduszu żelaznego. Początkowo praca w tej manufakturze szła dobrze. Wystawiony został trzypiętrowy budynek fabryczny. Obok niego stanęła farbiarnia.

³² A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 281.

W 1828 r. pracowało tutaj 12 warsztatów tkackich, 10 maszyn do przędzenia, 6 do gręplowania, 3 nożyce ręczne, 9 mechanicznych i maszyna barwierska szczotkowa, 3 kotły miedziane i 2 kipy indygotowane. Zatrudniano w 1827 r. 50, w 1828 r. 70, w 1829 r. 74, a w 1830 r. 117 osób. W 1831 r. przerobiono w niej 1600 funtów wełny. W latach 1831–1833 manufaktura przeżywała kryzys i okres postoju. Pewne ożywienie nastąpiło w 1834 r. w związku z przejściem Maya na produkcję tylko sukna cienkiego, którego wysłał 100 postawów do Rosji. Jednakże w 1838 r. pożar uniemożliwił dalsze postępy, m.in. zainstalowanie maszyny parowej. Przyjmuje się, że był to ostatni rok funkcjonowania tego przedsiębiorstwa³³.

Trzecim dużym producentem sukna w Kaliszu zostało przedsiębiorstwo pod nazwą „Pohl et Comp.”. Zostało ono utworzone w 1826 r. Jego założycielami byli pochodzący z Wrocławia Jan Henryk Claasen i Karol Fischer, którzy weszli w spółkę z bogatym kupcem, również z Wrocławia, Fryderykiem Beniaminem Pohlem. W latach 1826–1827 spółka ta wybudowała na Przedmieściu Piskorzewskim dwa murowane piętrowe budynki fabryczne. Na ich wybudowanie wspólnicy otrzymali 32 000 zł z funduszu budowlanego. W 1828 r. na jej wyposażeniu znajdowało się: 7 machin do gręplowania, 8 do przędzenia, 15 nożyc ręcznych, 3 mechaniczne, machina do szczotkowania, 10 pras drewnianych, 3 prasy żelazne, 24 warsztaty tkackie i 20 w mniejszych ośrodkach takich jak Błaszki, Koło, Władysławów i Zduńska Wola. Posiadali oni własny folusz niderlandzki w Kakawie o 20 stęporach. W roku tym nastąpiła też zmiana właścicieli. Pohl wykupił udziały Claasena. Następnie sprzedał farbiarnię Edwardowi Schnerrowi. Ten był synem Dawida Krzysztofa Schnerra, który przebywał w Kaliszu od 1804 r. W 1827 r. uruchomili oni drukarnię oraz wykończalnię tkanin wełnianych i płócien. Spółka „Pohl et Comp.” rozbudowywała się. Wzdłuż rzeki wybudowano trzeci

³³ K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt., s. 80; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 265–266; K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 24; *Materiały...*, dz. cyt., s. 79, 93, 105, 109, 122.

budynek fabryczny o trzech kondygnacjach ze skrzydłem. W 1828 r. zatrudniano tutaj 150 osób. Spółka ta wyrabiała sukna na rynek chiński. Wyrabiano wtedy 500 łokci sukna cienkiego, 57 500 łokci sukna średniego, 1 350 łokci grubego. W 1829 r. liczba krosien w Kaliszu wzrosła do 43. Zatrudniano w tym roku już 220 osób przerabiając 145 200 funtów wełny w 2/3 krajowej, resztę pochodzącą ze Śląska. W 1828 r. na wystawie warszawskiej „Pohl et Comp.” otrzymała w nagrodę mały złoty medal. W 1830 r. wysłano jeszcze 1336 postawów sukna do Chin. Według ustaleń A. Rynkowskiej po powstaniu listopadowym firma ta otrzymała licencję na wywóz bezcłowy sukna do Chin, lecz w małej ilości. W 1832 r. wysłała jeszcze 5760 funtów przędzy wełnianej do Rosji. Jednakże o odbudowie pozycji nie było już mowy. W 1834 r. Pohl zamknął kaliskie przedsiębiorstwo i założył nowe w okolicach Grodna, ażeby ominąć granicę celną. W 1836 r. zabudowania pofabryczne sprzedał on Henrykowi Buhlemu, miejscowemu przedsiębiorcy za 160 tys. zł³⁴.

Jeszcze jedną sukienniczą inicjatywą zasługująca na uwagę była manufaktura wełniana Wincentego Dominika Przechadzkiego. Wincenty Dominik Przechadzki – Polak, ziemianin, właściciel dóbr grabowskich w powiecie wieluńskim zgłosił się do Komisji Województwa Kaliskiego z propozycją urządzenia „fabryki” sukienniczej. Zakupił on plac po zmarłym Wilhelmie Meyerze, przybyszu z Brzegu na Śląsku. Meyer (zm. 1821 r.) od 1819 r. prowadził przędzalnię w budynkach po starym szpitalu u zbiegu ul. Babinej i Warszawskiego Przedmieścia. Przechadzki uzyskawszy pożyczkę w kwocie 90 tys. zł z funduszu budowlanego, wybudował budynek fabryczny, w którym ulokował 8 warsztatów ręcznych, 7 maszyn przędzalniczych, poruszanych kołowrotem konnym. Urządził tutaj ponadto postrzygalnię i farbiarnię, zatrudniając 60 ludzi. Niedługo był jednak żywot tej firmy. Właściciel bowiem bardziej był

³⁴ K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt., s. 81; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 266–268; K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 24; *Materiały...*, dz. cyt., s. 92–93, 108; S. Małyszko, *Zabytkowe...*, dz. cyt., s. 119; S. Przygodzki, *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu. Kalisz 2003, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Kaliszu*, s. 215 (recenzja), „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 8, 2004, s. 239.

zainteresowany inwestycjami w kamienice czynszowe w Kaliszu. Urządził taką kamienicę w Rynku, a następnie w obiektach pofabrycznych przy Babince. W międzyczasie dzierżawcą manufaktury Przechadzkiego w 1824 r. był Adolf Gottlob Fiedler, który przeniósł się po krótkim funkcjonowaniu w Kaliszu do pobliskiego Opatówka. Tam przystąpił on do organizowania fabryki³⁵.

W okresie po powstaniu listopadowym nastąpiło osłabienie pozycji kaliskiego sukiennictwa. W 1832 r. było jeszcze w Kaliszu 210 warsztatów sukienniczych razem z pojedynczymi producentami, w 1835 r. już tylko 108³⁶. Jednakże przemysł włókienniczy Kalisza nie przybrał charakteru jednorodnego. Pojawili się bowiem producenci bawełniani i lniani.

Tabela nr 4.
Produkcja sukna w woj. kaliskim i Kaliszu (w postawach)

Rok	Województwo kaliskie	Kalisz
1820	24 995	2 595
1823	45 408	9 246
1828	73 410	14 000

Źródło: K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do 1939 r. Zarys ekonomiczno-historyczny*, Łódź 1958, s. 7–9.

Pierwszym przedsiębiorstwem o takim charakterze był zakład Jana Ruderischa. Działał on na Przedmieściu Wrocławskim. Przybył on w 1817 r. z Saksonii. Otrzymałszy 6 tys. zł pożyczki rządowej zatrudnił kilkunastu czeladników, wyrabiając lniane płótna, obrusy i chustki³⁷.

Przemysł bawełniany był bardziej reprezentowany niż lniany. W 1824 r. przybył do Kalisza Franciszek Krauze pochodzący z miasta Liberec w Czechach.

³⁵ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 264; B. Kunicki, *Ballady...*, dz. cyt., s. 61; J. Śmiałowski, *Fabryka...*, dz. cyt., s. 84.

³⁶ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 272.

³⁷ Tamże, s. 274; K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt., s. 88.

Otrzymał on pożyczkę rządową zobowiązując się założyć tkalnię z 20 warsztatami i wykończalnię. Zatrudniał 35 robotników i wyrabiał perkale, dymki, piki, bieliznę stołową i chustki, baściki, satyny, muślin. W październiku 1826 r. wyprowadził się on jednak za zgodą władz do Radzimina³⁸. Wśród producentów bawełnianych w literaturze wymienia się jeszcze Wiktora Gettingera. Miał on założyć manufakturę bawełnianą w 1826 r. Posiadać ona miała 30 krosien, przędzalnię z 3600 wrzecionami i wykończalnię, zatrudniając 80 robotników³⁹. Prawdopodobnie Gettinger był tą samą osobą, co Wiktor Gittenteger chcący w 1829 r. założyć fabrykę w Częstochowie⁴⁰. Brak jednak o jego działalności w Kaliszu więcej informacji. Równie mało wiadomości jest o Jakubie Meyerze. W 1827 r. miał on założyć manufakturę bawełnianą składającą się z tkalni o 22 krosnach, farbiarni i wykończalni. Przedsiębiorstwo to miało też stosować nakład⁴¹.

Więcej powodzenia miała fabryka tasiemek Henryka Buhlego⁴² przy ul. Babinej. Według ustaleń S. Przygodzkiego została ona zakupiona 24 I 1827 r. przez H. Buhlego od Jana Huttera. Wytwórnia ta została wyposażona w 8 młynów tasiemkowych i magiel cylindryczny z papierowymi walcami. W 1830 r. zatrudniano tutaj 80 pracowników na 40 warsztatach. W 1829 r. Buhle wyrobił 162 000 łokci tasiemek bawełnianych i 1 092 000 tasiemek lnianych. W następnych latach wytwórnia ta miała dobrze prosperować i była prowadzona pod nazwą „G. Buhle et Comp.”⁴³. W 1843 r. wdo-

³⁸ Tamże; A. Rynkowska, *Rozwój Przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt.; *Materiały...*, dz. cyt., s. 47.

³⁹ K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt.

⁴⁰ *Materiały...*, dz. cyt. s. 98.

⁴¹ K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt.

⁴² H. Buhle to najprawdopodobniej ta sama osoba co fabrykant Johann Heinrich Buhle (7 XI 1790 w Lesznie – 18 IX 1837) mąż Doroty, córki Beniamina Repphana, buchalter w fabryce teścia (S. Małyszko, *Groby...*, dz. cyt.; *Materiały...*, dz. cyt., s. 122; S. Przygodzki, *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 239).

⁴³ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 24; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 275; też, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 384; *Materiały...*, dz. cyt., s. 100, 116.

wa Dorota Buhle sprzedała zakład spółce, którą tworzyli młodszy brat jej męża Jan Godfryd Gustaw Buhle – zarządzający fabryką, Karol Fuchs – buchalter oraz Andrzej Hetzel – mechanik za ryczałtową sumę 46 559, 94 rb⁴⁴.

Najpoważniejszą farbiarnią w omawianym okresie była drukarnia i farbiarnia Dawida Krzysztofa Schnerra. W 1827 r. Schnerr uzyskał pożyczkę z funduszu budowlanego w wysokości 23 tys. zł, przeznaczając ją na budowę domu, farbiarni i blauerni. Na wyposażeniu w 1928 r. miał on 6 kotłów miedzianych, 1 cynowy i 8 kip, magiel skrzyniasty, 4 stoły drukarskie i 350 form. W tymże roku ufarbowano tutaj 1 300 postawów sukna i 2 000 łokci płótna⁴⁵.

Tabela nr 5.

Udział Kalisza w produkcji bawełniano-lnianej na tle województwa kaliskiego w 1825 r.

Poszczególne działy	Woj. kaliskie	Kalisz
Produkcja płótna w łokciach	783 450	17 400
Produkcja perkali, muślinu, piki, manszestru w łokciach	596 528	87 944
Warsztatów do płócien i bawełnianych	1000	81
Warsztatów do obrusów i serwet	32	3
Warsztatów do tasiemek	8	-
Warsztatów do pończoch	19	7
Bielników	4	-
Foluszy	4	-
Magli	6	1
Farbiarni i drukarni	16	4
Kótek do przędzenia lnu	180	-
Kótek do przędzenia bawełny	115	-
Majstrów	496	26
Czeladników	632	53

Źródło: jak w tabeli 2, s. 275.

⁴⁴ S. Przygodzki, *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 240.

⁴⁵ Tamże, s. 93, 100, 108; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 270; K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 24.

Po 1815 r. pojawiły się też inne branże przemysłowe w Kaliszu. Ściśle związana z włókiennictwem była produkcja maszyn. Raport Komisji Województwa Kaliskiego z 1830 r. wymienia trzech producentów grępli: Bogumiła Kruga, Schlesingera i Nathana Kohna. Pierwszy przybył do Kalisza w 1821 r., uzyskał zapomogę 3 tys. zł i produkował tygodniowo 100 par grępli na 5 maszynach, zatrudniając 50 pracowników. Drugi zatrudniał 34 osoby mając dwie maszyny. Sprzedawał gręple głównie do Zgierza i Aleksandrowa. O trzeciej firmie brak jakichkolwiek informacji⁴⁶. W 1827 r. powstała w Kaliszu wytwórnia szpilek Józefa Flatto i Karola Gerlacha. Wyrabiali oni przeszło 200 paczek szpilek pojedynczych i innego rodzaju, igliczek, prątków do pończoch i kołeczków do nicielnic sukienniczych. Zatrudniano tutaj 7 pracowników, nie wprowadzając podziału pracy⁴⁷.

Następną branżą przemysłu kaliskiego, która rozwinęła się z tradycji rękodzielniczych było garbarstwo. W okresie 1823–1824 osiedliło się w Kaliszu kilku białoskórników. Dla nich w podkaliskiej wsi Nędzerczew urządzono folusz ze środków rządowych za 2 tys. zł. Największe znaczenie zyskał Fritsche, który przybył z Prus i osiedlił się na Przedmieściu Piskorzewskim. Na wyposażeniu tej firmy znajdowały się: kocioł miedziany, 6 francuskich żelaz, 2 angielskie i 4 niemieckie strugi, 8 wielkich fasów, 6 małych, 2 zakopane w ziemi, 20 ram do suszenia skóry. Pracowało tam przynajmniej 2 czeladników. W 1827 r. wyrobili oni 8000 skór zamszowych ze skór sarnich. Przerabiano u Fritschego skóry sarnie, kozie, jagnięce i cielęce. Zbywano je głównie na rynku warszawskim. W 1828 r. wyprodukowano 5 246 skór. Na rozbudowę przedsiębiorstwa właściciel uzyskał pożyczkę w 1829 r. w wysokości 7 200 zł. Towary tutaj produkowane uchodziły za bardzo dobre.

⁴⁶ *Materiały...*, dz. cyt., s. 101, 119; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 279.

⁴⁷ Tamże, s. 280; *Materiały...*, dz. cyt., s. 101, 117.

W 1829 r. zamówić miała u Fritscha skórki na rękawiczki cesarzowa Aleksandra Fiodorowna. W tymże roku wyrobiono tutaj 6 400 skórek⁴⁸.

Oprócz Fritschów w kaliskim garbarnictwie działał też Gottlieb Goerne, zapewne syn Fryderyka Traugotta, który w 1794 r. założył garbarnię. Przedsiębiorstwo Goernów składało się w 1843 r. z domu drewnianego, obrzuconego gliną, domu z pruskiego muru, domu warsztatowego z pruskiego muru, wyposażonego we wszelkie maszyny garbarskie, małego drewnianego domu, dwóch szop, piwnicy pod dachem i promu przymocowanego do brzegów Prosny⁴⁹. Z rodziną Goerne, powiązany był z pewnością Johann Friedrich Wilke, fabrykant skórzany, działający w Kaliszu do 1838 r.⁵⁰

W branży rolno-spożywczej charakter przemysłowy miał jedynie browar powstały w 1834 r. Założony on został przez rodzinę Weigtów. Zlokalizowany on został w Kaliszu przy Wrocławskim Przedmieściu, późniejszej ul. Mostowej. Prowadzili go początkowo Daniel i Gustaw. W 1847 r. 3 kaliskie browary (w tym dwa Weigtów) produkowały piwa o wartości 14 800 rb, zatrudniając 19 pracowników⁵¹.

Najstarszym producentem fortepianów w Kaliszu był Jan Jerzy Grzegorz Lindemann (ok. 1792–7 V 1849 w Kaliszu) pochodzący z Księstwa Hessen-Kassel. Osiedł on w Kaliszu już w 1823 r. W 1827 r. wyprodukował 20 fortepianów, w następnym roku 30. Lindemann urządził swoją firmę bez subwencji rządu, gdyż ten odmówił mu pomocy w 1829 r. Jego instrumenty cieszyły się dużym uznaniem. W 1845 r. zaprezentował on fortepian fornirowany palisandrem, inkrustowany, z klawiaturą wykładaną macią perłową, z mechaniką wiedeńską. W latach czterdziestych XIX w.

⁴⁸ Tamże, s. 67, 74, 84, 99, 102, 116; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 280.

⁴⁹ B. Kunicki, *Ballady...*, dz. cyt., s. 137, 184.

⁵⁰ Pomnik rodziny Goerne i J. F. Wilke na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Kaliszu.

⁵¹ A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 289; „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu”, 1932, poz. 2310.

produkował około 30 fortepianów rocznie. W 1848 r. zatrudniał 10 pracowników. Zakład ten znajdował się przy ul. Św. Stanisława⁵².

Drugim producentem fortepianów, który pojawił się w Kaliszu w I połowie XIX w. był Karol Grünberg (ok. 1796–18 IX 1853 w Kaliszu) pochodzący z Saksonii. W Kaliszu był notowany około 1830 r. jako producent niezbyt wysoko ocenianych instrumentów. W latach czterdziestych produkował około 10 fortepianów rocznie. W 1848 r. zatrudniał 3 osoby⁵³. Innymi budowniczymi fortepianów działającymi w Kaliszu w tym okresie byli Fryderyk Zirkwitz i August Scheel⁵⁴.

W latach dwudziestych XIX w. odnotowano w Kaliszu jeszcze producenta parasoli Dominika Sanpiero. Wyrabiał on parasole z materiałów bawełnianych produkowanych w Królestwie. W 1828 r. wyprodukował 1 000 parasoli. W 1829 r. zatrudniano w tej firmie około 5 pracowników⁵⁵.

Mające siedemnastowieczne tradycje, kaliskie drukarstwo w I połowie XIX w. również się rozwijało. Od 1798 r. działał w Kaliszu Karol Wilhelm Mehwald, który otrzymał od pruskiego króla tytuł „uprzywilejowanego drukarza królewskiego” i tłoczył druki głównie na potrzeby władz. Działał on przy alei Królowej Luizy. Po jego śmierci w 1824 r. kontynuowała działalność wdowa Joanna Zuzanna z Breitów Mehwald. W 1835 r. drukarnię tę przejął Karol Wilhelm Hindemith. Inną drukarnią była działająca w latach 1829–1830 „Poleski i spółka”. W 1830 r. rozpoczęli działalność Piotr Karśnicki i Wojciech Koszewski. W 1835 r. połączyli się oni jednak z drukarnią Hindemitha. Tenże w 1847 r. wykupił resztę drukarni Karśnickiego i Koszewskiego. W latach 1825–1841 działał też zakład litografa i księgarza T. J. Jaenisza. Również w 1825 r. drugą litografię otworzył Fabian Krotoski. Pomiędzy 1835 r.

a 1845 r. funkcjonowała drukarnia Maurycego Schindele. W 1848 r. jeszcze jedną litografię w Kaliszu uruchomił Jakub Jasiński⁵⁶.

Rozwój przemysłu w I połowie XIX w. nakreślił nowe kierunki rozwoju miasta. Ukształtowało się wtedy Przedmieście Warszawskie, gdzie zlokalizowano największe przedsiębiorstwa włókiennicze (Repphanów, Przechadzkiego, Maya, Buhlego). Kształtowało się Przedmieście Wrocławskie (folusz Repphanów, farbiarnia Schnerra, Ruderisch, browar Weigtów).

Zarysowała się wtedy również nowa dzielnica przemysłowa Przedmieście Piskorzewskie, gdzie zlokalizowana była garbarnia Fritschów i firma „Pohl et Comp.”. Została ona zresztą zaprojektowana przez budowniczego województwa kaliskiego F. Reinsteina⁵⁷. Do jej zagospodarowania doszło w następnych okresach. W Kaliszu w przeciwieństwie do Łodzi nie doszło do budowy osiedli, czy domów robotniczych. Pracownicy mieszkali najczęściej na przedmieściach lub w mieście. Często adaptowano obiekty fabryczne na kamienice czynszowe, np. manufakturę Przechadzkiego. Sukiennicy osiedlali się też w sąsiednich wioskach, np. przy szosie Szczypiornskiej, Małym Dobrcu, również do pracy w fabrykach najmowali się chłopci z pobliskich wsi. Były to: Tłokinia Wielka, Tłokinia Mała, Tłokinia Kolonia, Zmyślanka, Winiary, Ogrody Duchowne, Ogrody Starościńskie, Zawodzie, Rajsków, Rajsków Kolonia, Stare Miasto, Ogrody Kolonia⁵⁸. Wraz z rozwojem miasta postępował wzrost liczby ludności Kalisza do 10 670 mieszkańców w 1830 r. W przemyśle włókienniczym w 1826 r. znalazło zatrudnienie w całym województwie 11 661 osób, gdy w województwie mazowieckim 18 566 osób. Tak więc kaliskie nie traciło wtedy jeszcze dystansu do innych regionów kraju pod względem uprzemysłowienia. Na brak inten-

⁵² B. Vogel, *Fortepian polski. Budownictwo fortepianów na ziemiach polskich od poł. XVIII w. do II wojny światowej*, Warszawa 1995, s. 244; *Materiały...*, dz. cyt., s. 118; B. Kunicki, *Ballady...*, dz. cyt., s. 116.

⁵³ B. Vogel, *Fortepian...*, dz. cyt., s. 222.

⁵⁴ Tenże, *Z dziejów...*, dz. cyt.

⁵⁵ *Materiały...*, dz. cyt., s. 100, 117.

⁵⁶ K. Walczak, *Drukarnie Kalisza. Zarys dziejów*, Kalisz 1985, s. 10–14.

⁵⁷ K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1931–1969*, Wrocław 1974, s. 105.

⁵⁸ A. Rynkowska, *Rozwój Przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt., s. 284; J. Śmiałowski, *Kształtowanie się kapitalizmu w gospodarstwie wiejskim powiatu kaliskiego w świetle zajęć pozarolniczych ludności chłopskiej*, „Rocznik Kaliski”, t. II, 1969, s. 211.

sywniejszego rozwoju przemysłu wpłynął brak tanich czynszowych domów robotniczych. Ich brak powodował, że cena za mieszkanie była wysoka i przedsiębiorcom bardziej opłacało się czasami zamieniać sale fabryczne na mieszkania. Czynniki ten powtórzył się w okresach następnych⁵⁹.

Po powstaniu listopadowym został przerwany dynamiczny rozwój Kalisza. Na potrzeby tego opracowania okres lat 1815–1830 można nazwać „pierwszym pchnięciem”. Do jego zastopowania przyczyniły się oprócz powyższych faktów, wprowadzenie w 1831 r. wysokich ceł na granicy między Królestwem a Cesarstwem⁶⁰. Ciosem dla Kalisza było zdegradowanie go do pozycji miasta powiatowego od 1 stycznia 1845 r. Nastąpił wtedy okres wegetacji. Historyk Kalisza I.T. Baranowski napisał w 1915 r., że: *Nie stawszy się poważniejszym centrum przemysłowym, Kalisz nabierał charakteru wyłącznie urzędniczego miasta*⁶¹. Po uruchomieniu w latach 1845–1848 kolei warszawsko-wiedeńskiej, handel z zachodem przesunął się na południe od Kalisza⁶². Na swoje „drugie pchnięcie” Kalisz musiał poczekać jeszcze ponad pięćdziesiąt lat.

3. Ku drugiemu pchnięciu (do końca XIX w.)

Na rozwój gospodarczy Kalisza w II połowie XIX w. miały zasadniczy wpływ wydarzenia z poprzedniego okresu – przede wszystkim zredukowanie go do miasta powiatowego, cła na granicy Królestwa z Cesarstwem oraz uruchomienie linii kolei żelaznej z Warszawy do Wiednia w 1848 r. i z Warszawy

⁵⁹ A. Rynkowska, *Rozwój Przemysłu w Kaliszu...*, dz. cyt.

⁶⁰ M. Ajzen, *Polityka gospodarcza Lubeckiego (1821–1830)*, Warszawa 1932, s. 168; K. Bajer, *Przemysł...*, dz. cyt.; G. Missalowa, *Studia...*, dz. cyt., t. III: *Burżuazja*, s. 70; R. Kotewicz, *Antoni Ostrowski (1782–1845). Ziemianin – przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995, s. 82–83.

⁶¹ I.T. Baranowski, *Kalisz. Zarys dziejów*, Warszawa 1915, s. 32.

⁶² A. Dobroński, *Kolej warszawsko-wiedeńska*, [w:] *Encyklopedia...*, dz. cyt., t. I, s. 319–320.

do Bydgoszczy w 1862 r. Z tych powodów Kalisz nie skorzystał początkowo z procesów globalizacyjnych, jakie zachodziły w gospodarkach europejskich w II połowie XIX w. Do tych procesów zaliczały się nieograniczone możliwości przepływu kapitałów, technologii, sił fachowych i robotników. Umożliwiały te procesy uruchamiane linie kolejowe. W związku z nastawieniem władz rosyjskich nie udało się doprowadzić linii kolejowej do Kalisza. Było to spowodowane względami strategicznymi. Dalszy więc rozwój Kalisza jako ośrodka przemysłowego dokonywał się – zdaniem K. Badziaka – dzięki aktywności miejscowych środowisk gospodarczych i był miejscem ciekawych przeobrażeń⁶³.

Kontynuowała swoją działalność fabryka sukiennicza Repphanów. W piątym i szóstym dziesięcioleciu pracowało w niej 10–18 majstrów i średnio 370 robotników. W 1853 r. wyprodukowali oni 4 800 arszynów cienkiego sukna, 22 900 arszynów sukna średniego, 6 600 grubego oraz około 5 000 arszynów flaneli i kordu wełnianego. Średnioroczna wartość produkcji wynosiła wtedy 117 tys. rb⁶⁴. O okresie tym pisze się w literaturze, że fabryka ta jedynie trwała, bez wyraźniejszych oznak rozwoju. Z jej historii warto odnotować, to że w 1880 r. uległa pożarowi. Wtedy też została odbudowana i unowocześniona. Wprowadzono mocniejszą maszynę parową o sile 45 KM i nowy selfaktor⁶⁵.

W okresie tym zaszły też zmiany własnościowe fabryki. Już w 1844 r. swoich udziałów pozbył się Jan Repphan i wyjechał z kraju. W 1875 r. Fryderyk August przekazał swoje prawa do fabryki synowi Emilowi Karolowi (ur. 1848 r. w Kaliszu), Karol Scholtz zaś oddał udziały synowi Ludwikowi Adolfowi Augustowi, który odstąpił je w 1880 r. Emilowi Karolowi Repphanowi⁶⁶.

⁶³ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 25.

⁶⁴ A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 287; też, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 387.

⁶⁵ Tamże, s. 389; I. Barańska, *Architektura...*, dz. cyt., s. 153.

⁶⁶ Informacje uzyskane od S. Przygodzkiego, badacza dziejów burżuazji kaliskiej w XIX wieku. Emil Repphan współfinansował regulację rzeki Prosny w Kaliszu w pobliżu

Tenże stał się więc w tym roku stuprocentowym właścicielem dziedzictwa Repphanów. Okres II połowy XIX w. zaznaczył się dla fabryki okresem stagnacji. Powodem tego były rosnące koszty produkcji i coraz mocniej zarysowujący się regres produkcji sukienniczej na rzecz bawełnianej. Dowodem na to była mniejsza liczba robotników. W 1874 r. zatrudniała ona około 200 robotników, a w 1877 r. zatrudnienie spadło do około 150 robotników. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych zatrudnienie wahało się od 240 do 290 osób. Na wzrost zatrudnienia wpłynął z pewnością powrót do polityki protekcyjnej w Rosji w 1877 r. Sprzedaż roczna osiągała wtedy około 300 tys. rb. Repphanowie szukali nowych możliwości inwestycyjnych w rejonie kaliskim i poza nim. W 1852 r. uruchomili cukrownię, a później rafinerię w Zbiersku. Jej majątek przejęło w 1884 r. Towarzystwo Akcyjne Cukrowni i Rafinerii „Zbiersk” z kapitałem zakładowym 810 tys. rb. Pod koniec XIX w. Repphanowie zaangażowali się kapitałowo w warszawskie zakłady produkujące wyroby metalowe i kotły⁶⁷. Reasumując, fabryka sukiennicza przy Warszawskim Przedmieściu nie odgrywała tak znaczącej roli jak w I połowie wieku. W XX w. wchodziła bardzo osłabiona.

W przemyśle bawełnianym największą rolę odgrywała w omawianym okresie fabryka tasiemek „G. Buhle et Comp.”. Nieruchomość, na której owa firma funkcjonowała, została kupiona przez J. P. Cywińskiego w 1845 r. Częściowo przeniesiona została na Przedmieście Piskorzewskie w 1850 r., gdzie ulokowano maszyny z fabryki Pohla. W 1856 r. G. Buhle ustąpił ze spółki i sprzedał swoje prawa do używania znaku firmy za 1500 rb pozostałym wspólnikom. Około 1864 r. zmarł Karol Fuchs, a w 1865 r. Andrzej Hetzel sprzedał swoje udziały Augustowi Rappsilberowi z Wrocławia, który następnie odstąpił je kupcom Bernardowi Guranowskiemu, Moritzowi

Parku Miejskiego w 1884 (?) r. (Informacja o tym zdarzeniu utrwalała została na kamieniu wmurowanym w brzeg Prosnego).

⁶⁷ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt.; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 389.

Brokmannowi i Ludwikowi Cohnowi. W 1866 r. przedsiębiorstwo to nabył Fryderyk Wilhelm Schnerr za ogólną sumę 63 tys. rb⁶⁸. Fabryka ta dzieliła się na dwa oddziały: ręczny z 85 warsztatami i mechaniczny z 45 warsztatami napędzanymi silnikiem parowym o mocy 12 KM⁶⁹. W 1878 r. pracowało tutaj 78 robotników, a wartość rocznej produkcji osiągnęła kwotę 52 tys. rb, zbywanej przeważnie w Rosji. Schnerrowie zatrudniali w 1886 r. 130 pracowników, a wartość produkcji osiągnęła poziom 60 tys. rb. W fabryce tasiemek funkcjonowała kasa chorych, dzięki czemu robotnicy w wypadku choroby otrzymywali 1 rubla tygodniowo. W fabryce tej była również kasa oszczędnościowa. W 1870 r. wyroby tej fabryki brały udział w wystawie w Petersburgu, gdzie wystawiono 154 gatunków tasiemek bawełnianych, lnianych i wełnianych. Fabryka ta mieściła się w budynku trzypiętrowym murowanym i domu z kotłem parowym u zbiegu ul. Babinej i Nowego Rynku⁷⁰. Z powyższych informacji wynika, że przemysł wełniany i bawełniany przeżywał w Kaliszu głęboki kryzys.

W ostatniej ćwierci XIX w. pojawił się w Kaliszu nowy rodzaj przemysłu włókienniczego, który diametralnie przeobraził jego charakter. Było to hafciarstwo przemysłowe. Dzięki niemu Kalisz znowu zaczął wspinać się na arenę rozwoju gospodarczego i było podstawą okresu który można nazwać „drugim pchnięciem”. Początków hafciarstwa w Kaliszu należy szukać w rozpowszechnieniu się hafciarstwa maszynowego w Saksonii. Głównym jego ośrodkiem było miasto Plauen⁷¹. O zlokalizowaniu się hafciarstwa w Kaliszu zdecydowało jego położenie nad granicą. Początkowo był on miejscem pośrednictwa w handlu. W Rosji ujawniło się bowiem wielkie zainteresowanie wyrobami hafciarskimi, a kaliszanie zdobyli dobrą

⁶⁸ S. Przygodzki, *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 240–241.

⁶⁹ J. Jeleński, *Kalisz i jego okolice*, Warszawa 1875, s. 48; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...* dz. cyt.

⁷⁰ Tamże, s. 395; też, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 297–298, 301.

⁷¹ O sukcesie wyrobów z Plauen zob.: *Industriemuseum Chemnitz. Augenblicke zwischen Gestern und Morgen*, Chemnitz 2003, s. 125.

opinię w pośrednictwie. Wprowadzenie w 1877 r. opłat celnych w zło-
cie przyczyniło się do załamania tego handlu. Początkowo przemysłowcy
i pośrednicy stosowali kontrabandę, która przyczyniła się do niżki wpły-
wów z ceł. Wtedy władze rosyjskie zarządziły zmożone kontrole i śledz-
twa. Spowodowało to ujawnienie przemytu i jego częściowe zlikwidowa-
nie. Producenci z Plauen postanowili wtedy swoim byłym pośrednikom
udostępnić na kredyt – jak podał J. Nagórski – maszyny⁷². Pierwszą ma-
szynę miała sprowadzić w 1882 r. niejaka Witnerowa i rozwinąć produk-
cję na kilkunastu maszynach. Stanisław Poradowski zaliczył do tej grupy
też Majznera⁷³. Choć inni producenci, jak podaje literatura, mieli już roz-
począć swoją działalność w Kaliszu nawet w 1878 r.⁷⁴. Tymi pierwszymi po-
ważnymi fabrykantami byli Majzner, Okonowski i Praszker. W 1886 r. działa-
ło 7 zakładów zatrudniających 160 robotników o produkcji wartej około 140
tys. rb⁷⁵. W 1889 r. miało już być w Kaliszu 33 producentów przy produkcji
o wartości 1 271 000 rb i zatrudnieniu 1004 robotników. W 1895 r. 55 pro-
ducentów zatrudniało 1425 robotników przy produkcji wartej 1 256 000 rb⁷⁶.
W 1898 r. miało być 29 fabryk zatrudniających 650 robotników. Do liczb
tej należy jednak dodać zakłady o charakterze rzemieślniczym, które
zwiększyły liczbę zatrudnionych hafciarzy do 2000⁷⁷. Pod koniec XIX w. naj-
większe znaczenie miały fabryki Józefa Dawida Majznera, Feliksa Fraenkla⁷⁸

⁷² „Gazeta Kaliska”, nr 153, 9 VII 1924, s. 2; potwierdzeniem była informacja o braku
kapitału obrotowego i opieranie działalności o kredyt i weksle (tamże, nr 26, 26 I 1896, s. 2).

⁷³ S. Poradowski, *Pamiętnik*, maszynopis w posiadaniu Rafała Werszlera, s. 8.

⁷⁴ E. Kłysz, *Wyroby kaliskiego przemysłu włókienniczego w latach 1878–1939*
[w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 142.

⁷⁵ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 27.

⁷⁶ „Gazeta Kaliska”, nr 153, 9 VII 1924, s. 2.

⁷⁷ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 392.

⁷⁸ Fraenklowie posiadali majątek Kokanin oraz liczne nieruchomości w Kaliszu. Dzia-
łalność tej rodziny zasługuje na odrębne opracowanie, gdyż wielokrotnie występują oni
w mieście jako właściciele nieruchomości (zob. zespół Akta Miasta Kalisza w zasobie Archi-
wum Państwowego w Kaliszu).

i braci Dancygier. Początkowo wytwórczość ta była prowadzona w mieszka-
niach zamienianych na sale fabryczne. Jednakże powstało wtedy też kilka
nowych obiektów przemysłowych. Przy ul. Nowo-Ogrodowej J. D. Majzner
wybudował duży budynek fabryczny. Przy al. Józefiny 23-25 postawił obiek-
ty fabryczne Fraenkel. Wraz z rozwojem tej branży rozwijały się bielarnie
haftów, nadające im śnieżną biel, albowiem takie najlepiej się sprzedawały.
Do tych zabiegów wyśmienicie nadawała się woda z Prosnę. Wyroby hafciar-
skie z Kalisza trafiały przede wszystkim na rynki rosyjskie. Rozwój hafciarstwa
został więc rozpoczęty. Jego przyspieszenie nastąpiło na początku XX w.

Już w 1886 r. miał się pojawić w Kaliszu pierwszy zakład dziewiarski⁷⁹.
W 1890 r. założona została firma „Markus Holtz i Spółka” działająca przy
ul. Chopina, a w 1892 r. firma F. Mameloka, Z. Dancygiera i S. Rawickie-
go. Przedsiębiorstwa te specjalizowały się w produkcji pończoch. Produk-
cją odzieży i rękawiczek zajmowała się firma Skowrona, Grünfelda i Spółka
założona w 1899 r.⁸⁰

W II połowie XIX w. pojawili się w Kaliszu producenci maszyn, głów-
nie rolniczych. Największą sławę zyskała wtedy fabryka maszyn i narzędzi
rolniczych Ludwika Przyrembla powstała w 1855 r. Wyposażona ona była
w maszynę parową o sile 8 KM i kierat. W 1880 r. pracowało tam 38 robot-
ników, wyrabiających wszelkie proste maszyny rolnicze, młocarnie, siecz-
karnie, siewniki, wialnie, śrutowniki i pługi oraz wagi dziesiętne. Zakład ten
mieścił się w dwupiętrowym murowanym domu fabrycznym przy ul. Nowy
Świat. Na początku lat dziewięćdziesiątych zatrudnienie u L. Przyrembla
wynosiło 24 robotników. Roczna produkcja sięgała około 16 000 rb⁸¹. In-
nym zakładem tego rodzaju w tym okresie była fabryka narzędzi rolniczych
braci Feller, działająca przy Warszawskim Przedmieściu w części obiektów

⁷⁹ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 308; *Zabytkowe maszyny –
Bonneterie – Projekty mody XX w. PWSSP w Łodzi*, red. R. Hauk, Opatówek 1992, s. 8.

⁸⁰ „Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim”, 1910, poz. 5507–5508.

⁸¹ J. Bartyś, *Początki mechanizacji rolnictwa polskiego*, Wrocław 1966, s. 113; A. Ryn-
kowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 296.

fabryki Repphanów⁸². W 1895 r. pracowało tutaj 26 robotników przy produkcji szacowanej na 14 tys. rb rocznie. Mieściła się również w dwupiętrowym murowanym budynku fabrycznym⁸³. Do tego działu zaliczyć też trzeba powstałą w 1896 r. odlewnię żelaza Rudolfa Ottona Fibigera, syna Karola Gottloba. W 1892 r. powstała fabryka aparatów miedzianych Leona Krużyńskiego i zakład wyrobów żelaznych Teofila Binkowskiego⁸⁴.

W dalszym ciągu rozwijało się kaliskie garbarstwo. Najstarsza garbarnia Fritschów, prowadzona w tym okresie przez Carla Hermana (1817–1897) została rozbudowana. W 1883 r. zatrudniano w niej 32 pracowników, a wartość jej produkcji osiągnęła 31 tys. rb. Drugą garbarnią stał się powstały w 1857 r. zakład Fuldów⁸⁵. Była ona w latach osiemdziesiątych przodującą garbarnią w Kaliszu. W 1887 r. zatrudniała 45 pracowników, a wartość produkcji osiągnęła kwotę 50 tys. rb. Prowadził ją początkowo Wilhelm Fulde (zm. 1903). Znajdowała się u zbiegu ul. Wodnej i ul. Ciasnej. Wyrabiano tutaj skóry dla rzemiosła obuwniczego, rękawiczki itp. Trzecią firmą w branży skórzaney była garbarnia Edwarda Deutschmana przy ul. Krótkiej. Specjalizowała się w produkcji skór podeszwowych. Oprócz wymienionych działała też w Kaliszu w latach osiemdziesiątych, zatrudniając 10 pracowników, garbarnia Gotlieba Konrada. Podobnym zakładem była firma Henrietty Goerne⁸⁶. We wszystkich kaliskich garbarniach pracowało w 1886 r. 117 pracowników.

⁸² Archiwum Państwowe w Kaliszu (cyt. dalej APK), Akta Miasta Kalisza (cyt. dalej AMK), sygn. 1170.

⁸³ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 390.

⁸⁴ W. Bonusiak, *Rozwój gospodarczy Kalisza w końcu XIX i początkach XX wieku*, „Rocznik Kaliski”, t. XIII, 1980, s. 73; T. Binkowski był członkiem Drugiego Towarzystwa Pożytkowo-Oszczędnościowego („Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1917”, Kalisz 1917, s. 59).

⁸⁵ O powiązaniach Fuldów z rodziną garbarników Goerne zob.: B. Kunicki, *Ballady...*, dz. cyt., s. 137. Rodzinna piwnica grobowa Goernów znajduje się na cmentarzu ewangelickim w Kaliszu.

⁸⁶ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 26; A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 296.

W branży spożywczej dalej kontynuował swoją działalność browar rodziny Weigtów. W II połowie XIX w. prowadził go Karol Weigt⁸⁷. Zatrudnienie w nim wahało się pomiędzy 30–35 pracownikami⁸⁸. Wyrabiano tam różne gatunki piwa gambrynusowego. Chmiel Weigtowie sprowadzali wyłącznie z zagranicy. Innym browarem był zakład Józefa Trombaczńskiego, zatrudniający 10 robotników i wyrabiający piwa jałowcowe, zwyczajne, wiedeńskie i bawarskie⁸⁹. Drugim przedsiębiorstwem była destylarnia oraz wytwórnia wódek i likierów Izraela Tykocinera założona w 1867 r. na Przedmieściu Warszawskim. Zatrudnienie osiągnęło tutaj 25 pracowników, a roczna wartość produkcji wahała się od 60 do 230 tys. rb⁹⁰. Rzeźnię Miejską, potrzebną dla rozwijającego się miasta, wybudowano w 1887 r. na Przedmieściu Piskorzewskim. W 1892 r. powstała Parowa Fabryka Pierników i Biszkoptów Kazimierza Mystkowskiego⁹¹. Pojawiły się również pierwsze młyny parowe. Jednym z nich był młyn Deutschmanów, powstały w 1872 r. i młyn Kleczewskiego i Hamburgera z 1896 r. Do powstania tych młynów i następnych w późniejszych latach oraz ich rozwoju, przyczynić się miało wprowadzenie premii wywozowych na ziarno w Rzeszy Niemieckiej. Młynarze kaliscy po sprowadzeniu zboża i zmieleniu go, wysyłali mąkę, dzięki dogodnej kolejowej taryfie rosyjskiej, wywozili aż do Moskwy i Petersburga, a otręby do Niemiec⁹².

Pośród producentów fortepianów zaszyły w Kaliszu w II połowie XIX w. duże zmiany. Zaprzestali działalności Lindemann i Grünberg. Pojawili się zaś nowi producenci. Pierwszym z nich był Fryderyk Hintz (ok. 1809 w Prusach –

⁸⁷ Karol Gustaw Weigt (ok. 1844 w Kaliszu–1924) absolwent szkoły technicznej w Zgorzelcu, w 1872 r. osiadł w Morawinie, majątku Weigtów od 1855 r. Pełnił funkcję sędziego gminnego. Pochowany na cmentarzu ewangelickim w Prażuchach („Gazeta Kaliska”, nr 298, 31 XII 1924, s. 3; S. Małyżko, *Majątki...*, dz. cyt., s. 126).

⁸⁸ A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 296, 302.

⁸⁹ J. Jeleński, *Kalisz...*, dz. cyt., s. 45.

⁹⁰ Tamże; A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 390.

⁹¹ K. Sarna, *Kaliszanka – ponad sto lat tradycji*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 206.

⁹² W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 85.

28 X 1890 w Kaliszu). Miał on prowadzić w Kaliszu pracownię stolarską od około 1849 r., a od 1854/1855 wytwórnię fortepianów przy ul. Św. Stanisława, od 1857 r. przy Rynku 30, od 1884 r. przy ul. Rybnej. Hintz produkował fortepiany z mechaniką wiedeńską i angielską, mechaniką Erarda, a nawet miał produkować z mechaniką amerykańską, gdyż w 1872 r. zatrudnił zagranicznego pracownika o tej specjalności. W 1863 r. zatrudnionych u Hintza było 4 pracowników, w 1870 – 9 przy produkcji o wartości 5 000 rb, w 1874 – 7, 1878 – 12, 1879 – 13, 1886 – 6. Pod koniec lat siedemdziesiątych jego sprzedaż wynosiła 10 000 rb. W 1884 r. zaczęto tutaj produkować fisharmonie jako Fabryka Fortepianów, Pianin i Orgalmelodyków⁹³.

Drugą firmą w tej branży powołaną w 1873 r. była firma Gustawa Arnolda Fibigera (I)⁹⁴. Początkowo był to warsztat naprawczy zlokalizowany przy al. Józefiny. Następnie w 1898 r. przeniesiony został na ul. Szewską, przemianowaną później na ul. Chopina. Pierwszy fortepian został wyprodukowany przez G. A. Fibigera (I) w 1878 r. i od tego roku liczono istnienie wytwórni. W 1884 r. firma wyprodukowała około 60 instrumentów przy zatrudnieniu 14 pracowników. W 1885 r. wartość produkcji wyniosła 6000 rb. Rozgłos firmie przyniósł skonstruowany przez G. A. Fibigera (I) wielki fortepian koncertowy, krzyżowy systemu amerykańskiego, zaprezentowany na wystawie w Warszawie. Zaprezentowano wtedy także pianino krzyżowe z systemem amerykańskim. Również w 1888 r. firma zaprezentowała fortepian i pianino.

⁹³ B. Vogel, *Fortepian...*, dz. cyt., s. 225.

⁹⁴ W związku z tym, że w rodzinie Fibigerów ojciec, syn i wnuk nosili te same imiona, dla orientacji przyjęto odpowiednią numerację. Gustaw Arnold Fibiger (I) (16 X 1847 w Kaliszu–5 II 1915 w Warszawie) syn kaliskiego majstra stolarskiego Karola Gottloba (ok. 1808 w Vidim–1858 w Kaliszu) i Charlotty Emilii z domu Schoen, brat Karola Reinholda i Rudolfa Ottona, założyciel fabryki fortepianów w Kaliszu. Praktykował u ojca, a po jego śmierci u F. Hintza, jednego z jego prawnych opiekunów. W latach 1866–1873 pracował jako czeladnik w firmach: Quandt w Berlinie, Irmeler w Lipsku, Blüthner w Lipsku, Bechstein w Berlinie i E. Seiler w Legnicy, gdzie uzyskał dyplom mistrzowski i zajmował kierownicze stanowisko. Z małżeństwa z Bertą z domu Neumann (1855–1919) miał synów Gustawa (II), Edwina Ludwika, córki Lidię Cecylię Kahl, Lucję Emilię Fulde, Walentyne Hindemith. Pochowany na cmentarzu ewangelickim w Kaliszu (tamże, s. 216).

W 1898 r. zaopatrzono firmę w maszynę parową o mocy 15 KM. Przedsiębiorstwo to zyskiwało coraz większą sławę i wkrótce rozwinęło własną sieć handlową w Królestwie i Rosji⁹⁵.

Trzecią firmą w tej branży była firma Teodora Gerarda Bettinga⁹⁶. Założona została w 1887 r. przy ul. Sukienniczej. Była ona następnie przenoszona na ul. Nawodną i ul. Nową. Większy rozwój tego przedsiębiorstwa dokonał się w okresie późniejszym. Podobnie jak założony w 1899 r. zakład braci Karola i Aleksandra Fibigerów. Oprócz wymienionych w latach 1852–1862 działał też w Kaliszu Fryderyk Glandt, który w 1853 r. wyprodukował 12 fortepianów⁹⁷.

W kaliskim drukarstwie również w II połowie XIX w. zachodziły zmiany. Kontynuowała swoją działalność drukarnia Hindemithów pod kierownictwem Oswalda, syna Karola Wilhelma. Zatrudniano tutaj w tym okresie około 15 pracowników. Do lat sześćdziesiątych działał zakład litograficzny F. Krotoskiego oraz do 1854 r. zakład J. Jasińskiego. W latach osiemdziesiątych pojawiły się w Kaliszu drukarnie Józefa Mrocza i Bronisława Szczepankiewicza, który sprzedał w 1892 r. swój zakład Jakubowi Kohnowi. Na rok 1892 datuje się początek działalności drukarskiej Józefa Radwana. W późniejszych okresach to właśnie jego rodzina doszła do największego znaczenia w kaliskim drukarstwie. Inne drobniejsze drukarnie to zakłady: Izzydora Beatusa, Stanisława Danielewicza, Abrama Beatusa, Rosińskiego, Katza, Rappaka, Kapłana⁹⁸.

⁹⁵ Tamże, s. 214.

⁹⁶ Teodor Gerard Betting (ok. 1827 w Holandii–3 VII 1892 w Kaliszu) syn i uczeń Piotra. Praktykował i pracował u J. Blüthnera w Lipsku oraz we Wrocławiu i Petersburgu. W 1855 r. wspólnik F. Hintza w Kaliszu, którego wkrótce opuścił. Do 1886 r. prowadził pracownię mebli w Petersburgu. Ożeniony z Emilią Matyldą córką Fryderyka Glandta, z którą miał synów fortepianmistrzów Rudolfa Teodora i Juliusza Pawła Brunona (tamże, s. 200).

⁹⁷ Tamże, s. 220.

⁹⁸ K. Walczak, *Drukarnie...*, dz. cyt., s. 13–17.

Oprócz wyżej wymienionych pojawiły się w Kaliszu nowe branże. W przemyśle chemicznym funkcjonowała od 1854 r. mydlarnia Kindlerów. W 1871 r. założona została Gazownia Miejska. Podpisano wtedy kontrakt z wrocławskim przedsiębiorcą Ludwikiem Immerwerem na jej budowę i oświetlenie miasta. W przemyśle zabawkarskim powstała w 1884 r. Fabryka Lalek i Zabawek Jakuba Fingerhuta. Jej znakomity rozwój dokonywał się w okresach następnych. W branży budowlanej działała od 1884 r. wytwórnia wyrobów z granitu, marmuru, piaskowca i cementu Alfreda Fiebiger. Również w 1897 r. Hipolit Młodecki utworzył cegielnię nabywszy 20 ha z części majątku Czaszki od następców Antoniego Urbanowicza⁹⁹.

Rozwój gospodarczy ośrodka kaliskiego stymulowany był istnieniem ośrodka administracyjnego. W 1844 r. Kalisz przestał pełnić funkcję stolicy guberni. Odzyskał tę pozycję w 1867 r. Niestety nie udało się uzyskać dla Kalisza połączenia kolejowego do końca XIX w., więc rozwój musiał się dokonywać dzięki inwencji miejscowych działaczy gospodarczych. Ich aktywności zawdzięczamy to, że Kalisz stał się ośrodkiem hafciarskim, z czasem największym w całym państwie rosyjskim. W XX w. pod względem gospodarczym Kalisz wchodził więc jako rozwijający się ośrodek przemysłowy. Ten impet został zamieniony w większe sukcesy, które można nazwać „drugim pchnięciem”. Dokonały się również w omawianym okresie przemiany przestrzenne miasta. Rozbudowa przemysłu przenosiła się bowiem z przedmieść Warszawskiego i Wrocławskiego na Piskorzewskie i częściowo Stawiszyńskie oraz Łęg Majkowski. Było to możliwe dzięki polityce miasta. Jedną z pierwszych inwestycji w tym regionie były bowiem budowa Gazowni Miejskiej w 1871 r. i Rzeźni Miejskiej w 1887 r. Na przedmieściu Stawiszyńskim działała fabryka maszyn braci Feller. Pełniejsze zagospodarowanie Przedmieścia Piskorzewskiego dokonało się dopiero w następnym okresie. Plany zagospodarowania tego terenu powstały

⁹⁹ K. Badziak, *Miejsce...*, dz. cyt., s. 31.

w 1852 r. po spaleniu się tej części miasta. Projekt przygotowany przez Franciszka Reinsteina przewidywał regulację wielkiego placu targowego oraz wytyczenie kilku ulic. Intencją Reinsteina było rozluźnienie nadmiernej skupionej zabudowy miasta¹⁰⁰. Do końca jednak XIX stulecia, Kalisz – zdaniem Krzysztofa Dumały – nie stał się miastem nowoczesnym¹⁰¹.

4. Impet i katastrofa (do 1918 r.)

W pierwszych latach XX w. kontynuowany był pomyślny rozwój przemysłu kaliskiego. W 1902 r., a następnie w 1907 r., nastąpiły najpoważniejsze impulsy przyczyniające się do zintensyfikowania inicjatyw gospodarczych. W 1902 r. uruchomiono kolej kalisko-warszawską jako odnogę linii Warszawsko-Wiedeńskiej¹⁰². W 1907 r. nastąpiło połączenie poprzez Nowe Skalmierzyce z niemieckim systemem kolejowym (do Skalmierzyc kolej doprowadzono w 1896 r.). Te dwa wydarzenia umożliwiły Kaliszowi włączenie się w proces wymiany ekonomicznej i finansowej z rynkami rosyjskimi i zachodnioeuropejskimi. Przyczyniło się to do głębszych przeobrażeń, które prowadziły do różnicowania potencjału produkcyjnego. Kaliską odnogą miano przewozić dla przemysłu włókienniczego bawełnę w ilości 300 tys. pudów, 7 mln pudów zboża i 3,4 mln pudów ziemniaków pochodzących z guberni kaliskiej (tzw. pud rosyjski wynosił 16,38 kg¹⁰³).

¹⁰⁰ K. Dumała, *Przemiany...*, dz. cyt., s. 104–105.

¹⁰¹ Tenże, *Miasto nowoczesne w Królestwie Polskim*, [w:] *Kultura miejska w Królestwie Polskim*, cz. I: 1815–1875. Warszawa, Kalisz, Lublin, Płock, pod red. A. M. Drexlerowej, Warszawa 2001, s. 322.

¹⁰² O odnodze kaliskiej drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej zob.: „Przegląd Techniczny”, t. XXXIX, 1901, s. 269–270; tamże, t. XLI, 1903, s. 133–137.

¹⁰³ *Brennereimaschinen – Catalog der Maschinenbau – Anstalt Eisengesserei und Dampfkesselfabrik H. Paucksch Actien – Gesellschaft Landsberg A. D. Warthe, Magdeburg* [b.r.w.], s. 4.

Jednak głównym surowcem przewożonym tą drogą miał być węgiel, którego sam Kalisz zużywał 8 700 wagonów 600-pudowych rocznie¹⁰⁴.

W przemyśle włókienniczym, swój żywot skończyło w tym okresie kaliskie sukiennictwo. W 1911 r. Repphanowie sprzedali swoje przedsiębiorstwo łódzkiemu kupcowi Eisnerowi za 220 tys. rb¹⁰⁵. Choć jeszcze w 1903 r. pracowało w tej fabryce 378 robotników i robotnic. Ostatni właściciel Emil Repphan wyjechał w 1908 r. na stałe do Berlina, a ostatnim rokiem funkcjonowania fabryki był 1910 r.¹⁰⁶.

Na szczęście dla Kalisza jego terenami inwestycyjnymi zainteresowali się bracia Wilhelm, Ludwik i Hugo Müller. Byli oni synami Lebrechta Müllera, fabrykanta, który w Nowym Rokiciu i w Chojnach prowadził przedsiębiorstwo m.in. bielnik. Pozostawiając w 1902 r. 12 spadkobierców spowodował rozdrobnienie udziałów fabryki. Wtedy z pewnością młodzi Müllerowie zaczęli szukać nowych możliwości. Nawiązali z nimi kontakt kaliscy producenci haftów, których słabością było to, że nie było na miejscu dobrego bielnika. Dokonano odpowiednich eksperymentów i uzyskano jakość bielenia na poziomie dotychczasowych największych konkurentów ze Szwajcarii¹⁰⁷. W 1907 r. wspólnie ze szwagrami Robertem Raffelem i P. Hausmanem kupili obiekty przy ul. Chopina od rodziny Fritschów i rozpoczęli nowy rozdział w historii kaliskiego przemysłu zakładając Pluszownię. W 1912 r. dwóch z braci Müller Wilhelm i Hugo przejęli powstały w 1911 r. przy ul. Majkowskiej bielnik i farbiarnię od Beniamina Liebicha,

¹⁰⁴ „Przegląd Techniczny”, t. XL, 1902, s. 624.

¹⁰⁵ „Rozwój”, 19 V 1911, s. 4.

¹⁰⁶ A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu, położenie...*, dz. cyt., s. 393, 404. Emil Repphan po opuszczeniu Kalisza uczynił zapis na rzecz miasta na budowę szkoły powszechnej i szpitala (*Parafia ewangelicko-augsburska w Kaliszu. Materiały do dziejów*, oprac. M. Lisiecka, K. Walczak, Kalisz 1995, s. 60; „Gazeta Kaliska”, nr 154, 10 VII 1924, s. 2).

¹⁰⁷ J. Dolat, *Przemysł hafciarsko-koronarski w Kaliszu od końca XIX wieku do II wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XL, 2014, s. 110.

Rudolfa Brückerta i Bronisława Pladeka. Rozpoczęli następnie żmudny etap rozwoju i rozbudowy nowej inicjatywy tzw. Bielarni¹⁰⁸.

W pierwszych latach XX w. nie notuje się już większego funkcjonowania wytwórni tasiemek Juliusza Schnerra, która zatrudniała 54 robotników i produkowała głównie taśmy i sznury. Z pewnością zakończyła ona swój żywot w czasie I wojny światowej.

Bardzo wysoką dynamikę rozwoju zachowywał w tym okresie przemysł hafciarski, który dzięki istnieniu kolei mógł zintensyfikować produkcję poprzez łatwiejszy dostęp do wysokiej jakości surowców i technologii oraz do rynków zbytu na wschodzie. Do 1910 r. liczba producentów w tym dziale zwiększyła się do ponad 50, a zatrudnienie osiągnęło liczbę 2 450 pracowników¹⁰⁹. W pierwszych latach XX w. dokonał się przewrót techniczny. Po 1906 r. maszyny pantografowe zastępowano elektryczno-czołenkowymi o długości 9 metrów. Pierwszym, który takie maszyny sprowadził do Kalisza był Majzner. Te nowe technologie obniżyły koszty o 30%. Po 1910 r. zaczęto zaś sprowadzać automatyczne maszyny, potrzebujące do obsługi jedynie 2 nawlekaczy. To doprowadziło do jeszcze większego dynamizmu w rozwoju. Kalisz zaczęto nazywać polskim Plauen lub Sankt Gallen¹¹⁰. W tej produkcji dominowały zakłady Majznera i Fraenkla zatrudniające po 300 pracowników. Oprócz nich ważniejszymi producentami byli: A. Kunig i Spółka zatrudniający 250 osób w 1910 r.; bracia Dancygier i Działowski 175 osób; J. B. Ader, Krauze i Spółka 140 osób. Pojawiły się również firmy koronarskie. Do nich należy zaliczyć „Konkordię” M. B. Trauba założoną w 1901 r., fabrykę Samuela Flakowicza założoną w 1909 r. i fabrykę Hermana Górnego założoną w 1909 r. Szczyt rozwoju kaliskiego przemysłu ażurowego osiągnął w latach 1913–1914, kiedy to liczba zatrudnionych w całej branży miała

¹⁰⁸ Tenże, *Dzieje kaliskiej Bielarni w latach 1911–1939*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 155–170.

¹⁰⁹ *Przewodnik po guberni kaliskiej*, opr. L. V. Jacques, S. Graeve, Warszawa 1912, s. 151.

¹¹⁰ „Gazeta Kaliska”, nr 153, 9 VII 1924, s. 2.

osiągnąć liczbę 5 000 osób. W Kaliszu skoncentrowane miało być 77% całej produkcji haftów i koronek w rosyjskiej strefie celnej¹¹¹. Obroty sięgały zaś 12 mln rb.

Tabela nr 6.
Większe fabryki haftów i koronek w Kaliszu w 1911 r.

Lp.	Właściciel zakładu	Rok powstania zakładu	Ilość pracowników	Roczna wartość produkcji w rublach
1.	F. Fraenkel	1886	300	300 000
2.	J. A. Kunig i S-ka	x	300	300 000
3.	J. D. Majzner	1883	300	300 000
4.	H. Górny	1909	75	250 000
5.	Handtke i S-ka	1903	120	200 000
6.	Heber i Haveman	1890	25	150 000
7.	Szajnik i Bułka	1898	60	150 000
8.	W. Tusk	1901	80	150 000
9.	W. Weyer	1900	150	150 000
10.	M. Krause i S-ka	x	100	140 000
11.	Bracia Dancygier	1884	175	120 000
12.	J. B. Ader	1888	130	100 000
13.	Bracia Nagórscy	1898	140	100 000
14.	G. G. Makower	1896	75	80 000
15.	M. Schönfeld	1898	50	80 000
16.	L. Kindler i S-ka	1903	50	70 000
17.	I. Flakowicz	1909	25	60 000
18.	E. Natansohn	1900	75	60 000
19.	I. Jarecki	1886	30	45 000
20.	H. D. Schönfeld	1902	30	-

Źródło: *Przewodnik po guberni kaliskiej*, oprac. C. V. Jacques, S. Graeve, Warszawa 1912, s. 151–152.

¹¹¹ W. Kon, *Przemysł hafciarski i koronkarsko-klockowy w Kaliszu*, maszynopis pracy dyplomowej w Szkole Głównej Handlowej, Warszawa 1931, s. 6.

W związku z rozwojem kaliskiego przemysłu hafciarskiego pojawiła się nowa znacząca inicjatywa związana z kapitałem francuskim. Była to powołana w 1909 r. niciarnia przy ul. Polnej, pod nazwą „La Cotonniere”. Została ona powołana przez Union de Retordderies Societe Anonyme z Mulhaus. Proponowała ona nici do szycia, do wyszywania dziurek, bawełniczkę do wyszywania i haftowania i do cerowania, bawełnę do pończoch, przędzę do fastrygowania, kordonki do robót szydełkowych i do haftowania. Głównym jej produktem była jednak przędza do tkania i hafciarstwa¹¹².

W dziale dziewiarskim największe znaczenie zyskały zakłady Markusa Holtza i Spółka zatrudniające w 1910 r. 120 pracowników oraz Skowrona i Grünfelda zatrudniające 150 pracowników w 1910 r.¹¹³. Oprócz nich działały zakłady dziewiarskie: W. Tuska i M. Czarnego, powstały w 1908 r. zatrudniający 30 robotników; I. Królla i Pinczewskiego, 15 robotników; A. Pinczewskiego, powstały w 1905 r. 30 osób; Samuela Rawickiego, 30 robotników; Z. Sachsa i Spółka, powstały w 1905 r. 40 robotników.

Rozwinęła się w omawianym okresie branża metalowa. Brak jest danych co do dalszych losów fabryki L. Przyrembla. Wilhelm Feller sprzedał swoją fabrykę Gustawowi Michaelowi w 1902 r. za 32 000 rb¹¹⁴. Kontynu-

¹¹² „Gazeta Kaliska”, nr 267, 23 XI 1922, s. 4; tamże, nr 49, 28 II 1924, s. 1.

¹¹³ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 77; „Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim”, 1910, poz. 5506–5511.

¹¹⁴ Gustaw Michael wykonał m.in. żelazne drzwi wejściowe do kościoła pojezuickiego (tabliczka znamionowa na drzwiach w kościele garnizonowym w Kaliszu przy ul. Kolegialnej). W okresie I wojny światowej G. Michael pełnił funkcję burmistrza Kalisza i jego postawę w tym okresie krytykowano, a jego syn Artur po 1918 r. był prezydentem Sosnowca. W trakcie pełnienia funkcji burmistrza jako radców dobrał sobie Deutschmana, Sowadskiego, Fuldego, Schmidha. G. Michael posiadał też dwie łodzie z napędem motorowym na rzece Prośnie. Członek Towarzystwa Wioślarskiego, uczestnik wojny w 1920 r. („Gazeta Kaliska”, nr 42, 21 II 1925, s. 2; S. Poradowski, *Pamiętnik*, dz. cyt., s. 13; B. Szczepankiewicz, *Kalisz wśród bomb, granatów i ognia, w dniach sierpniowych 1914 r.*, Warszawa [po 1923], s. 49; J. Dąbrowski, *Katastrofa kaliska. Opowieść naocznego świadka*, Warszawa 1914, s. 73; APK, AMK, sygn. 1170, pl. Kilińskiego 2; T. Krokos, *Sto dziesięć lat kaliskiego wioślarstwa*, „Rocznik Kaliski”, t. XXX, 2004/2005, s. 285).

owały swoją działalność zakłady Rudolfa Fibigera, fabryka aparatów miedzianych Leona Kruszyńskiego i zakład wyrobów żelaznych Teofila Binkowskiego. W 1905 r. R. Joerchel założył fabrykę maszyn. W 1910 r. zatrudniała ona 15 pracowników i wyrabiała produkty o wartości 25 tys. rb. Największym zakładem stała się jednak „Kaliska Odlewnia Żelaza i Fabryka Maszyn Rolniczych” należąca do S. Sandera powstała w 1908 r. Dwa lata później zatrudniono w niej 90 osób przy produkcji o wartości 125 tys. rb¹¹⁵. Oprócz wspomnianych powstały dwa zakłady specjalizujące się w produkcji wyrobów druczianych. W 1904 r. założony został tego typu zakład przez Józefa Macieja Kardolińskiego, a w 1907 r. przez Józefa Szczepika.

W branży garbarskiej pojawił się nowy producent, który szybko awansował na pozycję lidera. Była to firma powołana jako spółka. Jej właścicielami byli Juliusz Sowadski i Emil Erbe. Powołali ją w 1907 r. przy ul. Majkowskiej 21. Sowadscy prowadzili od 1830 r. garbarnię w Stawiszynie. Wspólnicy nabyli w 1912 r. dwie nieruchomości od Karśnickich, właścicieli dóbr Majków za 13 tys. rb. Następnie zainwestowali w rozwój nowoczesnego przedsiębiorstwa 300 tys. rb¹¹⁶. Pozostałe garbarnie założone w XIX w. pozostawały na poprzednim poziomie rozwoju nie odnotowując znaczących sukcesów. Właściciel garbarni przy ul. Wodnej, Emil Fulde¹¹⁷, w 1912 r.

¹¹⁵ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 73; „Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim” 1910, poz. 449–450.

¹¹⁶ Archiwum Państwowe w Łodzi, Bank Gospodarstwa Krajowego Oddział w Łodzi, sygn. 1193.

¹¹⁷ Emil Fulde (23 IX 1877–12 VI 1964) syn Wilhelma Fulde. Od 1903 r. właściciel garbarni odziedziczonej po zmarłym ojcu. Ożeniony był z Łucją Fibiger (30 VI 1892–16 X 1970). Naczelnik kaliskiej straży ogniowej. W 1930 wybrany do komisji rewizyjnej Towarzystwa Miłośników Sceny w Kaliszu. W czasie wojny 1939–1945 za udział w polskim ruchu oporu więziony przez Gestapo. Jego syn Henryk Mariusz (1920–1945) 19 stycznia 1945 r. rozstrzelany za udział w polskim ruchu oporu. Pochowany na cmentarzu ewangelickim w Kaliszu (S. Małyszko, *Zabytkowe...*, dz. cyt., s. 116–117; *Parafia...*, dz. cyt., s. 82; M. Dąbrowska, *Dzienniki powojenne 1945–1949*, t. 1, Warszawa 1996, s. 191; „Gazeta Kaliska”, nr 43, 22 II 1925, s. 1; „ABC Kaliskie” nr 50, 20 II 1930).

zainwestował w majątek Żydów, a Paweł Deutchman, właściciel garbarni przy ul. Krótkiej, w majątek Biernatki¹¹⁸.

Największe przemiany zaszły w początkach XX w. w kaliskim przemyśle spożywczym. Jednym z powodów zbudowania kolei kaliskiej była nadprodukcja rolna w guberni kaliskiej. Przypomnijmy, że wynosiła ona 7 mln pudów zboża i 3,4 mln pudów ziemniaków. Zbudowana kolej przyczyniła się właśnie do przebranżowienia kaliskiego przemysłu w kierunku spożywczym. W najbliższej odległości od dworca kolejowego przed 1914 rokiem powstały 2 młyny. Był to młyn braci Kowalskich powstały w 1907 r. i Towarzystwo Wielkiego Młyna Reicha i Chmielnickiego. Oprócz nich powstały na terenie miasta jeszcze dwa, młyn parowy przy ul. Majkowskiej w 1912 r. i młyn Izraela Rosena przy ul. Garncarskiej w 1908 r. Mocno rozwinął się młyn parowy Deutschmanów, powstały w latach siedemdziesiątych XIX w. Na początku XX w. zatrudniano w nim 15 osób i produkowano mąkę za kwotę 150 170 rb rocznie¹¹⁹. Stopniowo młyny te zorganizowane na modłę przemysłową wypierały tradycyjne młyny drewniane tzw. wiatraki, które były zlokalizowane w najbliższych wsiach podkaliskich, często na wzgórzach.

Oprócz wymienionych młynów funkcjonowały w branży spożywczej inne przedsiębiorstwa. Były to: fabryka K. Mystkowskiego produkująca głównie biszkopty i pierniki, w 1910 r. zatrudniająca 80 osób; browar Weigtów, wytwórnia wódek i likierów, Rzeźnia Miejska. Wytwórnię wódek i likierów od rodziny Tykocinerów zakupili Fraenklowie¹²⁰. W 1913 r. ukończono budowę gmachów nowej inicjatywy w Kaliszu, Mleczarni Ziemiańskiej. Miało tutaj produkować przetwory mleczne i sztuczny lód. Wyposażona była w szereg aparatów technicznych, własną elektrownię i maszynę parową¹²¹.

¹¹⁸ S. Małyszko, *Majątki...*, dz. cyt., s. 3, 286.

¹¹⁹ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 72.

¹²⁰ APK, AMK, sygn. 1405, ul. Łódzka 1.

¹²¹ Tamże, sygn. 1414, ul. Łódzka 12; „Gazeta Kaliska”, nr 107, 7 V 1920, s. 2.

W dziale produkcji fortepianów kontynuowały swoją działalność powstałe w II połowie XIX w. trzy firmy. Fabryka G.A. Fibigera (I) w 1900 r. uzyskała nowy budynek. W 1902 r. wyposażono ten zakład w silnik gazowy 12 KM. Zatrudnienie wynosiło wtedy 40 pracowników, a w 1903 r. 31 przy obrotach rocznych 37 800 rb. W latach 1905–1910 zatrudnienie w nim wynosiło przeciętnie 50 osób przy obrotach rocznych 75 tys. rb. W 1911 r. zakład został rozbudowany. G.A. Fibiger (I) był już znaczącym producentem w polskim przemyśle fortepianowym i eksporterem. Firmę doposażono w silnik o mocy 75 KM. W 1912 r. zatrudnienie osiągnęło liczbę 120 pracowników przy produkcji 150 000 rb, a przed samą I wojną światową 200 osób przy produkcji 1000 instrumentów rocznie¹²². Słabiej rozwijała się fabryka prowadzona przez Rudolfa Teodora Bettinga (1854 w Kaliszu – 19 XI 1909 we Wrocławiu), a po jego śmierci przez jego brata Juliusza Pawła Brunona Bettinga (21 VI 1866 we Wrocławiu – 17 IX 1935 w Lesznie). W 1902 r. wyposażyli oni fabrykę w silnik parowy, następnie gazowy. Zatrudnienie w tej firmie w poszczególnych latach wynosiło: w 1902 r. – 31 osób, w 1910 r. – 47 osób, w 1911 r. – 36 osób, w 1912 r. – 55 osób, 1913 r. – 36 osób. Obroty nie przekroczyły u Bettingów 100 tys. rb rocznie¹²³. Rozwój odnotowywała firma braci Fibiger sprzedająca swe wyroby w Kongresówce i Rosji. W 1902 r. zatrudniano w niej 13 osób, w 1903 r. – 10 osób, 1905 r. – 22 osób, 1909 r. – 22 osób, 1911 r. – 27 osób, 1912 r. – 35 osób, 1913 r. – 25 osób. W 1913 r. jej obroty wyniosły 80 000 rb¹²⁴.

Od 1902 r. Konrad Georg Elbl prowadził wytwórnię klawiatur dla miejscowych i zamiejscowych fabryk fortepianów i fisharmonii przy ul. Nowej 14. Zatrudniał on do 11 pracowników. Zakład ten działał do 1925 r., kiedy to został przekształcony w zakład stolarski¹²⁵.

¹²² B. Vogel, *Fortepian...*, dz. cyt., s. 214.

¹²³ Tamże, s. 200.

¹²⁴ Tamże, s. 215.

¹²⁵ B. Vogel, *Z dziejów...*, dz. cyt., s. 77.

W kaliskim drukarstwie kontynuowały swoją działalność firmy: Adama Czerwińskiego, Jakuba Kohna. W 1911 r. założona została drukarnia i litografia Abrama Beatusa, działająca do 1914 r. W tymże roku powstała jeszcze drukarnia Jakuba Szczecińskiego¹²⁶. Największe jednak znaczenie miała drukarnia Radwanów wydająca „Gazetę Kaliską”. Oprócz niej w okresie 1906–1907 wydawano tutaj „Jutrzenkę Kaliską”. W 1914 r. drukarnia ta uzyskała złoty medal za druk „Książki pamiątkowej działalności Kaliskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu”¹²⁷.

Po przemyśle spożywczym branżą, która odniosła przed I wojną światową największe sukcesy, był przemysł ceramiki budowlanej. Jego rozwój został wymuszony przez gwałtowną rozbudowę Kalisza, w związku z powstaniem linii kolejowej, rozbudową przemysłu i miasta w kierunku dworca kolejowego. Oprócz wymienionej już cegielni Hipolita Młodeckiego powstały: w 1911 r. cegielnia „Piwonice”, w 1909 r. cegielnia Willego Erharda Peda, w 1908 r. cegielnia Rudolfa Grüna w Zagorzynku, w 1911 r. cegielnia T. Binkowskiego i M. Graczykowskiego w Tyńcu, w 1902 r. cegielnia „Majków”, w 1911 r. cegielnia Michała Zeidemana produkująca cegły wapienno-piaskowe i przed 1914 r. cegielnia Adolfa Stencła w Tyńcu. W branży budowlanej działała dalej Fabryka Parowa Wyrobów z Granitu, Marmuru, Piaskowca i Cementu Alfreda Fiebigera. W 1908 r. został jeszcze założony tartak przez Henocha Znamirońskiego.

W branży chemicznej kontynuował swoją działalność zakład mydlarski Kindlera, zatrudniający 2–4 pracowników przy obrotach 20 tys. rb rocznie. W 1905 r. została założona Kaliska Fabryka Ultramaryny. W 1910 r. dawała ona zatrudnienie 60 osobom¹²⁸. Do branży tej można również zaliczyć

¹²⁶ *Cztery wieki drukarstwa kaliskiego. Katalog wystawy druków kaliskich 1603–2003*, red. E. Andrysiak, K. Walczak, Kalisz 2003, s. 8.

¹²⁷ K. Walczak, *Drukarnie...*, dz. cyt., s. 8.

¹²⁸ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 74.

Miejską Gazownię, która dawała zatrudnienie 10–15 osobom, osiągając w 1902 r. wartość produkcji w wysokości 118 tys. rb¹²⁹.

Bardzo mocno rozwinęła się na początku XX w. Fabryka Lalek i Zabawek należąca do Jakuba Fingerhuta (1850–1915) a następnie do jego córki Berty i zięcia Adama Szrajera. W 1910 r. zatrudnienie w niej osiągnęło liczbę 200 pracowników, a wartość produkcji 200 tys. rb¹³⁰. Oprócz tej firmy w zabawkarstwie kaliskim działały jeszcze: zakład Zieleniewskiego (dawniej Sachs) i Józefa Rawickiego¹³¹.

Wybuch I wojny światowej przerwał te bardzo pomyślne procesy w rozwoju gospodarczym. Przypomnieć należy, że w okresie od 1900 r. do 1914 r., ludność Kalisza zwiększyła się o ponad 150%, z około 19 000 do 54 000 mieszkańców¹³². W przemyśle kaliskim dokonały się procesy, które możemy nazwać przewrotem technicznym. W okresie od 1906 r. do 1910 r. moc maszyn parowych wzrosła z 450 KM do 850 KM, a gazowych z 30,5 do 160 KM. Napęd parowy miało posiadać 88 zakładów, gazowy 10 i naftowy 2 zakłady. Pojawiły się w tym okresie również pierwsze zakłady napędzane energią elektryczną, gdyż wyposażono je w generatory prądu. Były to: młyn Deutschmanów w 1906 r. i fabryka K. Mystkowskiego w 1911 r. W innych montowano silniki elektryczne np. w fabryce ultramaryny w 1906 r. o mocy 12 KM. Generator prądu i motor elektryczny miała też zyskać w 1907 r. Pluszownia braci Müller¹³³. Największe moce posiadały: fabryka Markusa Holtza (45 KM), Fraenkla (40 KM), Majznera (35 KM)¹³⁴.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ „Gazeta Kaliska”, nr 218, 24 IX 1911, s. 4.

¹³² O awansie Kalisza w tym okresie zob.: R. Kołodziejczyk, Z. Pustuła, *Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 2: *Lata 1870–1918. Królestwo Polskie, Białostoczczyzna, robotnicy polscy w Cesarstwie Rosyjskim*, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1978, s. 147.

¹³³ APK, Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu Edmund Gaede SA w Kaliszu (cyt. dalej KMPA), sygn. 22, Sprawozdanie kwartalne dla Związku Przemysłu Włókienniczego w Państwie Polskim.

¹³⁴ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 76.

W okresie tym nastąpił również bardzo znaczący wzrost obszaru miasta. W latach 1904–1906 nastąpił wzrost jego powierzchni z 189 ha do 605 ha, po włączeniu w granice miasta przedmieść i wsi: Dobrzeca, Wydorów, Czaszek, Ogrodów, Tyńca oraz w kierunku Rypinka i wsi Korczak¹³⁵. Tere-ny te, a w szczególności ulica idąca w kierunku dworca kolejowego bardzo mocno się rozbudowywały. W 1903 r. było w Kaliszu 652 domy mieszkalne, w 1906 r. 960, a w 1913 r. już 4 955 wszystkich budowli, z czego 49,7% murowanych i 14,5% mieszanych drewniano-murowanych z 7 794 mieszkaniem. Wymienione liczby ilustrują impet budowlany jaki dokonywał się w Kaliszu w przededniu wojny światowej¹³⁶. Wszystko to powodowało, że władze miasta poważnie myślały o budowie linii tramwajowej, której nie udało się jednak zrealizować¹³⁷. Udział przemysłu Kalisza w całym Królestwie Polskim w 1913 r. wynosił w liczbie zakładów – 5,1%, w liczbie robotników – 2,7%, i wartości produkcji 1,6%. Przyczyną tych różnic była niska mechanizacja kaliskiego przemysłu. Był to czwarty ośrodek po okręgu łódzkim, warszawskim i częstochowsko-sosnowieckim¹³⁸.

W wyniku wydarzeń z sierpnia 1914 r., zostało zniszczonych 426 budynków mieszkalnych, 9 fabrycznych (ucierpiały m.in. fabryki haftów Majznera, Krauzego, fabryka K. Mystkowskiego, fabryka fortepianów A. Fibi-gera) i 5 gmachów publicznych¹³⁹. Straty materialne oszacowano na kwotę

¹³⁵ A. Czyżewski, *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 326.

¹³⁶ A. Rynkowska, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 229; E. Grabowski, *Stan budowli w miastach Królestwa Kongresowego w r. 1913*, „*Ekonomista*”, 1916, t. III/IV, s. 137–152.

¹³⁷ W. Bonusiak, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 92.

¹³⁸ K. Badziak, *Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1900–1913*, „*Acta Universitatis Lodzensis. Nauki Humanistyczno-Społeczne*”, Seria I, z. 18, 1978, s. 95, 103.

¹³⁹ O zburzeniu Kalisza powstała liczna literatura zob.: A. Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kalisz 1995; tenże, *Zniszczenie Kalisza w 1914 r. w świetle zeznań świadków przed komisjami rządowymi Rosji i Polski*, „*Rocznik Kaliski*”, t. XXIX, 2003, s. 189–203; *Kalisz – rok 1914. Materiały źródłowe*, cz. 1, red. M. Lisiecka, R. Szczepaniak, cz. 2, red. M. Lisiecka, K. Pawlak, Kalisz 1980; M. Lisiecka, K. Pawlak, G. Waliś, *Zniszczenie i odbudowa Kalisza*

33 682 708 ówczesnych rb¹⁴⁰. Ludności w mieście miało pozostać według różnych szacunków od 3 000 do 5 000 osób. W takich warunkach przemysł kaliski zaprzestał praktycznie działalności, choć w stosunku do miasta poniósł małe straty materialne. Odrodzenie się przemysłu po 1914 r. było bardzo utrudnione z powodów strategicznych, gdyż do zimy 1914/1915 sytuacja na froncie nie była ustabilizowana. Dopiero zimą 1915/1916 front został przesunięty dalej na wschód¹⁴¹. Z tych powodów największe straty poniósł przemysł hafciarski. Przede wszystkim dlatego, że zbywał swoje wyroby na rynkach wschodnich, a linia frontu przecięła możliwość sprzedaży. Również w czasie wojny ludność zawsze nastawia się na zakup wyrobów podstawowych potrzebnych do przeżycia, a hafty i koronki do takich nie należały. Dotyczyło to również przemysłu fortepianowego. Do osłabienia pozycji hafciarstwa przyczynili się zresztą sami fabrykanci. Po wydarzeniach 1914 r. ludność Kalisza przebywająca w najbliższej okolicy zaczęła powracać do miasta. Pierwsi mieli wracać kaliscy Żydzi¹⁴². Do 1916 r. wróciło już 30 000 ludności. Ponieważ zniszczenia objęły głównie budynki mieszkalne, to spora część ludności nie miała gdzie mieszkać. I dlatego – zdaniem J. Nagórskiego – wielu fabrykantów hafciarskich zamieniało sale fabryczne na mieszkania, gdyż one przynosiły dochód. Likwidowano często maszyny, których liczba miała sięgnąć 50% stanu sprzed wojny¹⁴³.

Największy zakład produkcyjny Pluszownia również został zatrzymany, choć oszczędzony od zniszczeń. Dzięki operatywności Wilhelma Hillekesa – członka zarządu, uruchomiono w tym przedsiębiorstwie elektrownię pod nazwą „Elektrownia Kaliska – Hillekes, Gruber i Spółka” z 20% udziałem

miasta. Zaczęła ona dostarczać 22 stycznia 1917 r. prąd do oświetlenia ulic, mieszkań i celów produkcyjnych¹⁴⁴. Tym sposobem uratowano dla spółki pasy transmisyjne i motory, które mogły ulec rekwizycji. Pluszownia poniosła również straty w związku z rekwizycją przędzy przez Niemców. Główny udziałowiec spółki Girmes, przebywający na stałe w Niemczech, pobierał także przędzę do swoich zakładów z Krefeld. Jednakże wykładał on wielokrotnie za Pluszownię gotówkę płacąc wszelkie rachunki. Pluszownia straciła jeszcze 150 tys. rb, które Ludwik Müller przebywający w Rosji w czasie wojny w celu odzyskania wstawionego towaru, wpłacił do Banku Azowsko-Donieckiego w Tyfilisie. Spółka nabyła w czasie wojny maszynę do lodu za 15 000 marek niemieckich, które szybko się wróciły. Również właściciele pakietu mniejszościowego zakupili maszyny stolarskie i prowadzili na nich produkcję. Po wojnie przeszły one na własność spółki jako rozliczenie za nieopłaconą dzierżawę pomieszczeń fabrycznych¹⁴⁵. W Pluszowni w czasie wojny funkcjonowały ponadto serownia i składnica drobiu. W Bielarni zaś znajdować się miała odwszalnia dla żołnierzy¹⁴⁶. W sierpniu 1914 r. żołdactwo pruskie spustoszyło też pałac Weigtów i opróżniło zapasy piwa w ich browarze, wynosząc je wiadrami¹⁴⁷.

Przejawem wprowadzania normalnego życia w Kaliszu pod niemiecką okupacją było uruchomienie przez Radwanów drukarni. Pierwszy „wojenny” numer „Gazety Kaliskiej” ukazał się w 1916 r. Od tego czasu wychodziła ona dość regularnie¹⁴⁸.

Powstały po wojnie w 1920 r. Związek Przemysłowców Kaliskich podliczył straty jakie poniósł przemysł w czasie wojny. Było to 7 281 212 złotych rb.

(1914–1928) – wybrane teksty źródłowe, „Rocznik Kaliski”, t. XXIX, 2003, s. 167–180; J. Dąbrowski, *Katastrofa...*, dz. cyt.; B. Szczepankiewicz, *Kalisz...*, dz. cyt.; J. Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*, Kalisz 1936.

¹⁴⁰ H. Wrotkowski, *Zburzenie miasta i jego skutki*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 527.

¹⁴¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1987, s. 512.

¹⁴² S. Poradowski, *Pamiętnik*, dz. cyt., s. 12.

¹⁴³ „Gazeta Kaliska”, nr 153, 9 VIII 1924, s. 2.

¹⁴⁴ M. Smoliga, *Elektryfikacja okręgu kaliskiego do 1939 r.*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 172.

¹⁴⁵ APK, KMPA, sygn. 11, Sprawozdanie Zarządu 1920–1921.

¹⁴⁶ „Gazeta Kaliska”, nr 243, 18 XI 1921, s. 2.

¹⁴⁷ B. Szczepankiewicz, *Kalisz...*, dz. cyt., s. 43.

¹⁴⁸ K. Walczak, *Drukarnie...*, dz. cyt., s. 18.

Tabela nr 7.
Zatrudnienie w przemyśle w latach 1860–1910 w tysiącach
(miasta na obszarze współczesnej Polski)

Miasto	1860/1861	1882	1895/1902	1907/1910
Łódź	7,1	17,2	42,0	91,3
Warszawa	6,1	14,8	25,4	64,9
Wrocław	6,9	21,5	39,4	52,8
Szczecin	1,6	4,8	10,9	26,6
Sosnowiec	-	1,9	14,5	18,6
Częstochowa	0,1	0,6	4,8	17,7
Gdańsk	0,8	6,1	9,3	17,6
Chorzów	2,4	9,5	14,4	17,3
Zabrze	2,0	7,9	13,5	14,5
Gliwice	0,6	2,2	5,1	13,5
Bielsko-Biała	5,8	7,5	10,1	12,2
Poznań	0,9	3,1	3,9	11,9
Pabianice	2,6	2,0	4,2	8,5
Bytom	1,0	1,6	7,7	7,8
Białystok	0,5	2,2	3,4	7,3
Wałbrzych	1,6	1,8	5,0	7,2
Bydgoszcz	0,4	2,5	3,5	7,0
Kraków	0,2	1,9	4,8	6,0
Ruda Śląska	1,3	1,5	3,1	4,4
Kalisz	0,5	0,6	1,4	4,3
Lublin	0,2	1,1	2,6	3,5
Radom	0,1	0,3	0,4	3,2
Toruń	0,1	0,7	1,5	2,7
Katowice	0,5	0,7	2,0	2,5
Kielce	-	0,1	0,2	1,9
Tarnów	0,1	0,2	0,7	1,2

Źródło: W. Pruss, *Wielobranżowy przemysł stołecznych miast na ziemiach polskich*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1977, s. 209.

5. Okres międzywojenny¹⁴⁹

Wkraczając w okres odrodzonego państwa polskiego, przemysł kaliski był w znacznym stopniu zdewastowany. A przecież w okresie przed 1914 r. bardzo intensywnie się rozwijał, korzystając z dobrej ogólnej koniunktury gospodarki rosyjskiej i włączenie w obieg gospodarki europejskiej poprzez uzyskanie połączenia kolejowego. W pierwszych latach niepodległości organizatorzy życia gospodarczego skupili się nad uruchamianiem fabryk. Do sukcesów w tym okresie zaliczyć trzeba powołanie do życia Związku Przemysłowców Kaliskich i zaangażowanie w jego prace przedstawicieli wszystkich branż przemysłu występującego w Kaliszu. Dzięki ich zabiegom do końca 1921 r. działała już większość przedsiębiorstw, w których w 1914 r. została wstrzymana produkcja.

Niewątpliwą wadą przemysłu w Kaliszu była jego struktura. Dominowały zakłady włókiennicze, w tym hafciarskie i to one przeżywały najcięższe chwile. Były to przeważnie przedsiębiorstwa drobne, mocno rozdrobnione, konkurujące ze sobą o ciągle zawężający się rynek. Przed 1914 r. mocno rozwinięta ta branża, sprzedawała przede wszystkim na rynki rosyjskie, do których po 1918 r. dostęp był utrudniony. Na rynek wewnętrzny w okresie międzywojennym też nie można było liczyć, gdyż wyrób ażurowy, będący raczej wyrobem artystycznym niż przemysłowym, podlegał częstym zmianom gustu klientów. Producenci, którzy nie potrafili się szybko dostosować do zmieniających się trendów, przegrywali konkurencję. Te szybkie zmiany wymuszały też stałe inwestycje we wzornictwo, a to przy stałym braku środków finansowych wykańczało producentów. Branża ta praktycznie przez cały okres dwudziestolecia nie wyszła z permanentnego stanu

¹⁴⁹ O tym okresie powstała praca: J. Dolat, *Przemysł w Kaliszu w dwudziestoleciu międzywojennym XX wieku*, Kalisz 2005, wydruk komputerowy w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku (cyt. dalej: MHP).

kryzysu¹⁵⁰. Spośród kaliskich producentów hafciarskich i koronkarskich, w miarę stabilną pozycję uzyskiwały tylko dwa przedsiębiorstwa: przedsiębiorstwo Flakowiczów, które generowało nawet środki na inwestycje w zmianę profilu produkcji na firany oraz „Konkordia” Traubów. Nie udało się również doprowadzić do zjednoczenia wytwórców, w celu wprowadzenia jednolitej polityki produkcyjnej i handlowej, reprezentującej interesy producentów. Na obliczu fabryk hafciarskich odbiło się również to, że większość ich właścicieli nie było zainteresowanych długoterminowymi inwestycjami. Niektórzy z nich decydowali się na opuszczenie kraju, np. Samuel Flakowicz, który wyjechał do Palestyny. Jedynym przedstawicielem hafciarstwa w Izbie Przemysłowo-Handlowej w Łodzi był dr Izrael Rochlin. Od 1938 r. w zgromadzeniu ogólnym Izby Przemysłowo-Handlowej w Poznaniu reprezentował go Polak Lucjan Sawicki¹⁵¹.

W okresie po I wojnie światowej odzyskała i zachowała pozycję na rynku Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu, pomimo zachodzących zmian własnościowych. Skonsolidowanie większości pakietu właścicielskiego w rękach jednej osoby dobrze rokowało na przyszłość temu przedsiębiorstwu, które w okresie zarządzania przez Müllerów uzyskało dobre podstawy organizacyjne. Również drugie przedsiębiorstwo tzw. Bielarnia, założona przez bardzo zasłużonych dla rozwoju kaliskiego ośrodka Müllerów, dzięki ich zabiegom uzyskała stabilną pozycję na rynku krajowym z szansami na dominację w wykończalnictwie krajowym. Przed wybuchem II wojny światowej w strukturze kaliskiego włókiennictwa zaszła jeszcze

¹⁵⁰ Podobne problemy przeżywał przemysł hafciarski i koronkarski w Plauen w Saksonii (*Industriemuseum...*, dz. cyt.).

¹⁵¹ Do zgromadzenia okręgowego Izby Przemysłowo-Handlowej w Poznaniu delegowano: Edmunda Gaede, inż. Karola Gerlicza, inż. Tadeusza Mystkowskiego, Teodora Müllera, Józefa Pietryckiego, Teodora Przybylskiego, Lucjana Sawickiego, Eugeniusza Sypniewskiego, Aleksandra Ulrycha (APK, Starostwo Powiatowe w Kaliszu 1918–1939, sygn. 66, k. 224). O L. Sawickim zob. G. Schlender, *Kaliska Ochotnicza Straż Pożarna w Polsce Ludowej*, [w:] *Ochotnicza Straż Pożarna w latach 1864–2014. Monografia*, pod. red. T. Olejnika, K. Walczaka, Kalisz 2015, s. 273–392.

jedna duża zmiana. W 1935 r. przejęta została przez właścicieli Pluszowni i włączona w jej skład przędzalnia „La Cotonniere” przy ul. Polnej, wzmacniając jej potencjał i pozycję na rynkach krajowych. W 1933 r. założona została Kaliska Fabryka Tekstylna przez byłego dyrektora technicznego Pluszowni Wilhelma Hillekesa. Szybko awansowała ona do pozycji trzeciego producenta tkanin na rynku kaliskim, nabierając charakteru podobnego do dwóch czołowych przedsiębiorstw.

Pozostałe działy kaliskiego włókiennictwa przeżywały podobne problemy jak hafciarstwo. Dotyczyło to przede wszystkim przemysłu dziewiarskiego.

W miarę stabilną pozycję utrzymał kaliski przemysł spożywczy. W największym dziale tej branży młynarstwie poza małymi wyjątkami utrzymywała się sytuacja sprzed I wojny światowej, choć poziom inwestycji podjęty w tamtym okresie nie był możliwy z powodu utrudnień eksportowych na rynek niemiecki¹⁵². Największy zakład cukierniczy Kazimierza Mystkowskiego został odbudowany i uzyskał mocną pozycję na rynku krajowym. Bardzo trudne chwile przeżywał browar kaliski oraz destylarnia (spożycie piwa zmniejszyło się w Polsce z 34 litrów na mieszkańca przed 1914 rokiem do 3,5 litra pod koniec lat trzydziestych, a produkcja spirytusu spadła do około 25%¹⁵³).

Pewną rekompensatą strat w dziale produkcji towarów pochodzenia roślinnego, był wyraźny postęp w produkcji mięsnej. Pod koniec lat trzydziestych oddano do użytku nowoczesną Rzeźnię Miejską przy ul. Majkowskiej, zapewniając tym samym mieszkańcom bezpieczeństwo żywnościowe i higieniczne. Wzrost produkcji mięsa, głównie wieprzowiny pozwalał nawet na wywóz tej produkcji poza rynek lokalny, a nawet na eksport.

¹⁵² Do ułożenia racjonalnych stosunków między Niemcami i Polską w latach 1918–1939 nie doszło z powodu negatywnej postawy rządów względem siebie (S. Kowal, *Partnerstwo czy uzależnienie. Niemieckie postawy wobec stosunków gospodarczych z Polską w latach Republiki Weimarskiej*, Poznań 1995, s. 7).

¹⁵³ P. Grata, *Przemysł gorzelniczy w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2002, s. 311.

Pewne postępy dokonano jeszcze w produkcji mleczarskiej i znaczniejsze w przetwórstwie owocowo-warzywnym¹⁵⁴.

Mimo uruchomienia po wojnie kaliskich garbarni, nie dokonały się znaczące przemiany w przemyśle skórzanym. Poza dobrą kondycją zakładu Juliusza Sowadskiego, pozostałe garbarnie raczej chyliły się ku upadkowi przez cały okres. Dokonało to się zresztą w następnych latach.

Produkcja fortepianów i pianin ograniczała się w Kaliszu do dwóch zakładów będących w posiadaniu rodziny Fibigerów, ale tylko jeden z nich „Arnold Fibiger” miał znaczenie ogólnopolskie, odnosząc nawet pewne sukcesy. Nie generował jednak ten przemysł dużo miejsc pracy.

Duże tradycje posiadało kaliskie drukarstwo. W okresie międzywojennym działało kilkanaście zakładów poligraficznych. Jednak poza jedną drukarnią Radwanów, pozostałe były zakładami małymi, często pracujące z jedną maszyną i kilkusobową obsługą.

Mocno rozwinęło się w Kaliszu w latach międzywojennych zabawkarstwo, które nabrało charakteru przemysłowego. Najwięksi jego przedstawiciele, Szrajerowie stali się jednymi z większych przemysłowców, zatrudniając 200 pracowników, wyrabiając bogaty asortyment i zdobywając odległe nawet rynki.

Posiadający duże moce produkcyjne przemysł materiałów budowlanych, rozwinęły w okresie rozbudowy miasta 1900–1914, poza okresem odbudowy miasta ze zniszczeń, nie miał możliwości w pełni ich wykorzystać. Do 1939 r. nie wróciła już tak dobra koniunktura budowlana na rynku kaliskim i niektóre cegielnie, podobnie jak garbarnie, musiały mocno ogra-

niczyć swoją produkcję, doprowadzając do takiego stanu, że w następnych latach zniknęły z mapy kaliskiej gospodarki. Wyjątkiem była tu cegielnia „Piwonice”, której udawało się sprzedawać asortyment na innych niż lokalny rynkach. W 1927 r. założono Betoniarnię Miejską przy ul. Handlowej w celu wyrobu płyt chodnikowych, ażeby zadbać o czystość i estetyczny wygląd ulic, placów i chodników miasta Kalisza.

Wyznacznikiem pozycji przemysłu w latach międzywojennych były nowoczesne branże. Do tych zaliczano wtedy branżę metalową, chemiczną i elektrotechniczną. Niestety branże te słabo rozwinęły się w Kaliszu. Znaczenie miał początkowo jedynie przemysł chemiczny z „Ultramaryną” na czele. Strukturę przemysłu mogła zmienić powołana w 1920 r. Kaliska Fabryka Chemiczna. Jednakże po połączeniu jej w 1923 r. z Zakładami Chemicznymi „Atom”, zniknęła ona całkowicie z horyzontu kaliskiej przedsiębiorczości. Stabilną pozycję zajmowała za to Gazownia Miejska.

W przemyśle metalowym początkowo zachodziły jedynie znikome zmiany (rozwinęła się produkcja wag). Poważniejsze inwestycje w tej branży zaszły dopiero pod koniec lat trzydziestych, kiedy to powołano spółkę „Orkan”. Wzniesiono wtedy kilka znaczących obiektów przy ul. Piskorzewie zabudowując część dzielnicy przemysłowej zaprojektowanej jeszcze w połowie XIX w. przez Franciszka Reinsteina. Rozbudowywała się również w latach trzydziestych Wytwórnia Karoserii Dawida Fiszer. Te dwie inwestycje stworzyły podstawy pod przyszły przemysł komponentów samochodowych w Kaliszu (głównie karoserii). Zapoczątkowano także produkcję rowerów. Pojawiła się również nowoczesna technologia elektrotechniczna w postaci produkcji baterii, nie przerodziła się jednakże ta dziedzina w znaczącą inicjatywę.

Wielkie wysiłki czyniono w zakresie elektryfikacji Kalisza. Na początku lat 20., w miejscu dawnego folusza wodnego, który powstał z przebudowanego w 1826 r. młyna, zlokalizowano elektrownię. Duże znaczenie miało oddanie do użytku 5 IX 1932 r. nowej elektrowni w Piwonicach wyposażonej w dwie szwedzkie turbiny parowe. Związane to było z powołaniem w 1935 r.

¹⁵⁴ O przemianach w przemyśle rolno-spożywczym na ziemiach zachodniej Polski zob.: S. Kowal, *Przemysł rolno-spożywczy a intensyfikacja rolnictwa w Polsce zachodniej w międzywojennym dwudziestoleciu*, [w:] *Rozwój przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku (materiały sesji naukowej)*, Poznań 1970, s. 141–148; S. Wykrętowicz, *Struktura oraz typy zakładów i przedsiębiorstw przemysłu rolno-spożywczego Wielkopolski i Pomorza (1870–1939)*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1967, s. 98–107.

IV Okręgu Energetycznego w Kaliszu. Dzięki tej inwestycji obszar ten wchodził w nową energetyczną epokę, przyspieszając rozwój nowoczesnych technologii na tym terenie. Wybuch II wojny światowej przerwał niestety możliwość prześledzenia większych konsekwencji tej inwestycji na kondycję kaliskiego przemysłu. Trzeba w tym miejscu podkreślić dużą rolę władz lokalnych dla powstania tej inwestycji. Problem elektryfikacji często był determinantem ich działań w tym okresie. Udało się również zapoczątkować rozwój wodociągów i kanalizacji na terenie miasta.

Na pozycję kaliskiej gospodarki oddziaływał upadek rangi miasta do stolicy jedynie powiatu. Kaliszanie odczuwali dyskryminację z powodu przynależności do województwa łódzkiego, które samo z powodu złej kondycji przemysłu w Łodzi, przeżywało duże problemy gospodarcze¹⁵⁵.

Włączenie Kalisza w skład województwa poznańskiego również nie zaspokoilo ambicji kaliszian. Oceniali oni ówczesną sytuację Kalisza negatywnie. W lokalnej prasie pisało się nawet o stagnacji z tego powodu. Osiedlić się miało w Kaliszu zaledwie kilku zamożnych i przedsiębiorczych Wielkopolan, którzy nie wpłynęli na zmianę struktury przemysłu. Również nie objęcie Wielkopolski polityką nakręcania koniunktury i budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) miało spowodować pogorszenie się warunków gospodarowania w Kaliszu¹⁵⁶.

6. Pod okupacją niemiecką

Podczas działań wojennych we wrześniu 1939 r. miasto Kalisz nie ucierpiało w sensie strat materialnych. Nastąpiły one jednakże w związku z ubytkiem ludności głównie w wieku produkcyjnym. Już w sierpniu 1939 r.

¹⁵⁵ O niezadowoleniu kaliszian z obecności w woj. łódzkim zob.: B. Wachowska, *Pierwsze dwadzieścia lat województwa łódzkiego 1919–1939*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–1939. Studia i materiały*, pod red. R. Rosina, Łódź 1971, s. 16–19.

¹⁵⁶ M. Eckert, *Gospodarka Wielkopolski w latach 1929–1939*, Zielona Góra 1983, s. 47; „Gazeta Kaliska”, nr 209, 31 VII 1939, s. 6.

organizowano w mieście Kaliszu akcje kopania rowów przeciwlotniczych w których angażowano miejscowych robotników. Ruch budowlany związany z budową umocnień betonowych na przedpolu miasta Kalisza sprzyjał aktywizacji gospodarczej, głównie w branży budowlanej. W momencie wybuchu II wojny światowej dawał się zauważyć pewien chaos gospodarczy, związany niewątpliwie z bliskością granicy z Niemcami oraz pamięcią o początku I wojny światowej. Wiele osób chcących ratować życie wyruszyło w tułaczkę na wschód, porzucając mienie.

Taką postawę przyjął choćby Edmund Gaede, który razem z rodziną opuścił Kalisz i udał się do Warszawy porzucając swoją Fabrykę Pluszu i Aksamitu. Z tej fabryki wydano wycofującemu się wojsku polskiemu część wyprodukowanych pledów, a przędzę wywieziono. Władze niemieckie ustanowiły w tym przedsiębiorstwie nowy zarząd. W grudniu 1939 r. E. Gaede wrócił do Kalisza i po podpisaniu II volkslisty powrócił na stanowisko prezesa w lipcu 1940 r. Fabryka ta kontynuowała swą działalność w czasie II wojny światowej. W 1943 r. uruchomiono ponownie przędzalnię przy ul. Polnej, która spłonęła w pierwszych dniach wojny¹⁵⁷. Zmniejszano tutaj ilość wyrobów bawełnianych na rzecz włókien sztucznych. Produkcja ta służyła przede wszystkim potrzebom wojennym Niemiec, część wyrobów wywożono do Finlandii i do obszarów na wschodzie, zajętych w 1941 r. Od 1943 r. notowano spadek produkcji spowodowany przede wszystkim brakami surowcowymi III Rzeszy. W tym też roku uruchomiono oddział produkujący kondensatory, których do końca wojny wyprodukowano 6 mln sztuk. Tuż przed wkroczeniem Armii Czerwonej do Kalisza, w styczniu 1945 r. zarząd fabryki opuścił Kalisz. Polscy pracownicy i zakładowa straż pożarna zabezpieczyła mienie, chroniąc przedsiębiorstwo przed rabunkiem i dewastacją¹⁵⁸.

¹⁵⁷ W. Bonusiak, *Kaliszka straż w latach II wojny światowej*, [w:] *Ochotnicza..., dz. cyt.*, s. 270.

¹⁵⁸ *100-lecie Kaliskiego Pluszu 1907–2007*, pod. red. S. Kapały, Kalisz 2007, s. 19.

Drugie przedsiębiorstwo kaliskie tzw. Bielarnia również pracowało na potrzeby wojenne III Rzeszy. Przetrwiała ona wojnę w całkiem dobrej kondycji, gdyż właściciele przyjęli niemiecką listę narodowościową, niektórzy z nich służyli w Wehrmachcie. Na początku wojny byli nawet podejrzewani o współpracę z okupantem. Po latach większego zaangażowania w sprawy nazizmu właścicielom Bielarni jednak nie udowodniono, a zatrudniając w zakładzie Polaków gwarantowali im ochronę przed wywózkami w głąb Niemiec lub do Generalnej Guberni. W czasie wojny zmarł Wilhelm Müller, założyciel Pluszowni i Bielarni, senior rodu. Został on pochowany na cmentarzu ewangelickim w Kaliszu, nie ma zrobionego grobowca, gdyż rodzina nie otrzymała materiałów budowlanych w związku z przeznaczeniem surowców na potrzeby militarne. Z tego też powodu nie odnotowano większego ruchu budowlanego na terenie Bielarni. Produkcja, jak zapisał w swoich wspomnieniach Hugo Müller: *Pomimo wojny do r. 1945 szła na pełnych obrotach*. Fabryka ta nie poniosła też strat w momencie wkraczania wojsk radzieckich do miasta. Właściciele Bielarni podobnie jak Pluszowni opuścili Kalisz w przededniu tych wydarzeń¹⁵⁹.

Podobnie jak w wyżej wymienionych fabrykach, właściciel Fabryki Wyrobów Tekstylnych przy ul. Kwiatowej 2/4 Wilhelm Hillekes podpisał niemiecką listę narodowościową (volksliste), prowadząc przedsiębiorstwo do końca wojny, a według rodzinnych przekazów miał w niej zatrudniać osoby pochodzenia żydowskiego. Po odkryciu tego procederu osoby te miały być wysłane do obozu pod Łodzią, ale Wilhelm Hillekes junior (syn Wilhelma) zapewnić miał im schronienie w podkaliskich wsiach¹⁶⁰.

W czasie wojny bardzo dużych zmian doświadczył przemysł hafciarsko-koronkarski zwany też ażurowym. Na jego obliczu odcisnęła swe piętno

¹⁵⁹ J. Dolat, *Müllerowie – kaliscy przemysłowcy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 7, 2002, s. 77–95; H. Müller, *Historia rodziny Lebrecht Müller* (kopia tłumaczenia w posiadaniu J. Dolata).

¹⁶⁰ Rodzinne wspomnienia o Hillekesach i Herbichach spisał i opublikował wnuk Wilhelma Hillekesa seniora Jerzy Kazimierz Herbich; J.K. Herbich, *Garść wspomnień*, Warszawa 2015, s. 30.

narodowość właścicieli, którymi byli przede wszystkim Żydzi. W listopadzie 1939 r. okupanci niemieccy poinformowali Judenrat, że w mieście zostanie utworzone getto, do którego przesiedleni zostaną wszyscy kaliscy Żydzi. Od 10 listopada rozpoczęło się przesiedlanie ludności żydowskiej, w tym rodzin właścicieli fabryk. Do mieszkań zamożnych Żydów wprowadzano Niemców przybyłych z krajów bałtyckich. W ten sposób wytwórnie hafciarsko-koronkarskie pozbawione zostały żydowskich właścicieli, a jednocześnie fachowej kadry. To doprowadziło do zatrzymania produkcji w tym dziale. Również w czasie wojennym produkcja elementów dekoracyjnych została w mocny sposób ograniczona jako nieistotna z punktu widzenia wojennego. Pozostawiono jako czynną jedynie fabrykę Flakowiczów, do której zwieziono lepsze maszyny z pozostałych wytwórni oraz zwolniono z getta fachową kadrę w celu szkolenia nowych pracowników (m.in. w ten sposób ocalony został Józef Komem). W fabryce tej uruchomiono produkcję siatek ochronnych i maskujących¹⁶¹. Działała ona pod nazwą „Ersten Kalischer Tüll, Gardinen und Spitzenfabrik A. Flakowicz Co. Kalisch” i pod tą nazwą wypuszczone zostały akcje na bank w Dreźnie¹⁶².

Również zakłady dziewiarskie działające przed wojną w Kaliszu zostały włączone w system gospodarczy Niemiec tworząc w niech przede wszystkim szwalnie w celu szycia płaszczy wojskowych, płaszczy gumowych, spodni, mundurów i toreb. Na potrzeby tych zakładów adaptowano obiekty przy al. Wolności po dawnym przedsiębiorstwie Fraenklów, przy ul. Chopina 5 po zakładach Holtza i przy ul. Majkowskiej 2 po firmie „Cotton”¹⁶³.

¹⁶¹ S. i W. Bonusiakowie, *Kalisz w latach okupacji hitlerowskiej* [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 641;

¹⁶² *Charakterystyka rozwoju przemysłowego tkanin ażurowych na terenie miasta Kalisza*, [b.r.], s. 6 (maszynopis w Bibliotece MHP).

¹⁶³ A. Chmielewska, *Rozwój Zakładów Przemysłu Dziewiarskiego „Polo” w Kaliszu w latach 1945–1975*, „Rocznik Kaliski”, t. XII, 1969, s. 24; APK, AMK, sygn. 95, k. 1; tamże, sygn. 96, k. 51a.

Przemysł spożywczy w przeciwieństwie do branży azurowej, muzycznej, czy zabawkarskiej był w całej rozciągłości użyteczny dla celów militarnych okupantów. Zachowano więc jego funkcjonalność, jak i nawet podejmowano nowe inwestycje. Pełną parą pracowały kaliskie młyny, w których usunięto przedwojennych żydowskich i polskich właścicieli. Zaprowadzono w nich zarządy niemieckie. Dotyczyło to również pozostałych zakładów branży spożywczej, czyli Fabryki Pierników i Biskoptów, Rzeźni Miejskiej, Mleczarni, którą w dużym stopniu odrestaurowano i wyposażono w nowoczesne maszyny poprawiające higienę produkcji¹⁶⁴. Największą inwestycją w branży spożywczej i jedną z większych w całym przemyśle w ośrodku kaliskim było założenie i rozwój Zakładów Koncentratów Spożywczych w Winiarach pod Kaliszem. Założycielem jej był Alfred Nowacki¹⁶⁵. Powstała ona w październiku 1941 r. Produkowano tam buliony i koncentraty spożywcze. Władze niemieckie niewątpliwie zainteresowane były rozwojem tej firmy głównie w celach militarnych, na potrzeby Wehrmachtu. Właściciel tej fabryki był współpracownikiem polskiego podziemia i za działalność na jego rzecz był sądzony i został rozstrzelany w styczniu 1945 r. W okresie wojny dobrze się też miały kaliskie garbarnie, które pracowały dla potrzeb wojennych III Rzeszy.

W branży budowy instrumentów muzycznych nastąpiły znaczące zmiany do okresów poprzednich. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Kalisza w obydwóch wytwórniach fortepianów ustanowione zostały zarządy okupacyjne. Profil produkcji dostosowano w nich do potrzeb wojennych III Rzeszy. W fabrykę A. Fibigera zamieniono w wytwórnię mebli i przede wszystkim szafek i skrzyń dla wojska. Właściciel fabryki przy ul. Chopina, Gustaw Arnold Fibiger wziął udział w kampanii wrześniowej, po obronie

¹⁶⁴ M. Purol, *Aktywizacja gospodarcza powiatu kaliskiego i miasta Kalisza w latach 1945–1960*, „Rocznik Kaliski”, t. I, 1968, s. 7–73.

¹⁶⁵ O tej działalności zob. *Okupacyjne wspomnienia Jana Pogorzela – mieszkańca Opatówka* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.info.kalisz.pl/historia/Pogorzlec.htm. Stan na: 15.04.2016.

Warszawy dostał się do niewoli, tam odmówił podpisania niemieckiej listy narodowościowej i spędził lata wojny w obozach jenieckich na terenie Niemiec. Warto też wspomnieć o siostrze Gustawa, Elwirze, która za działalność w polskim ruchu oporu została rozstrzelana 19 stycznia 1945 r.¹⁶⁶. Fabrykę Braci Fibiger przy ul. Polnej przejęła niemiecka firma włókiennicza AMC Textil-Werke W.R. Schulz¹⁶⁷.

Drugą branżą po przemyśle spożywczym, w której podjęto duże inwestycje była branża metalowa. Inwestycje te zmieniły proporcje w kaliskim przemyśle czyniąc z tej branży trzecią, a z czasem drugą, a nawet pierwszą w Kaliszu pod względem zatrudnienia i ważności. Największym przedsięwzięciem było powołanie do życia zakładów „Zollern-Werke-Weserflug”. W 1941 r. wzniesiono kompleks budynków przemysłowych, w których od 1942 r. prowadzono produkcję. Zakład ten stawiano na 23 ha gruntów wywłaszczonych polskich rodzin. Wybudowano wtedy m.in. kotłownię, do której sprowadzono kocioł firmy „C. Wirthu. Co. Essen-Altenessen”¹⁶⁸. Zakłady te specjalizowały się w produkcji broni i części lotniczych¹⁶⁹. Inwestycje te należy wiązać ze strategicznym celem hitlerowskich Niemiec, którym był podbój Wschodu, jak i to, że Kalisz był bezpieczny pod względem obrony przeciwpowietrznej. Przenoszono produkcję wojenną na Wschód, ażeby przemysł był bliżej linii frontu. Zatrudniano w tej fabryce już około 2 tys. polskich robotników¹⁷⁰. W celu zobrazowania skali inwestycyjnej konieczne jest podjęcie badań naukowych nad dziejami tych zakładów. W styczniu 1945 r. okupant niemiecki wywiózł prawie wszystkie maszyny, pozostawiając

¹⁶⁶ K. Rottermund, *Przemysł muzyczny Kalisza XIX i XX wieku*, Wrocław 1985, s. 34.

¹⁶⁷ Tenże, *Rodzina Fibigerów i jej zasługi w rozwoju przemysłu muzycznego Kalisza*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 94.

¹⁶⁸ *Tabliczki maszynowe obrabiarek i urządzeń z Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA*, opr. W. Giera, Kalisz 2013, s. 16 (wydruk komputerowy w MHP).

¹⁶⁹ S. W. Bonusiakowie, *Kalisz w latach okupacji...*, dz. cyt., s. 641; B. Karczmarsz, *Tradycje Przemysłu Metalowego w Kaliszu*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 212.

¹⁷⁰ *Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „Delta-Kalisz” 1952–1972*, red. E. Czajczyński, Warszawa 1972, s. 21.

budynki i wraki urzędzeń¹⁷¹. W czasie okupacji funkcjonowała też Fabryka Maszyn i Odlewów Żeliwnych „Orkan”, której wyposażenie i maszyny uległy zniszczeniu w trakcie odwrotu wojsk niemieckich¹⁷².

W przemyśle poligraficznym w okresie II wojny światowej zaszły duże zmiany. Większość drukarni zamknięto i zlikwidowano wszystkie tytuły prasowe. Najpoczytniejsza w regionie „Gazeta Kaliska” zakończyła we wrześniu 1939 r. swoje istnienie. Drukarnia zaś nadal wykonywała usługi dla urzędów okupacyjnych. Jej właściciel Józef Radwan (junior) podpisał volkslistę, ażeby utrzymać zakład w swoich rękach. Wraz ze zbliżaniem się frontu w 1945 r. opuścił Kalisz i zginął w drodze na Zachód. Drugą drukarnią utrzymującą się w tym okresie była drukarnia Antoniego Krawczyka, która również wykonywała usługi na zlecenie władz okupacyjnych. W sierpniu 1940 r. A. Krawczyk zmuszony był opuścić Kalisz. Następnie połączono ją z tłocznia Jakuba Szczecińskiego i przeniesiono na ul. Śródmiejską 6. Tutaj wydawano urzędowe pismo okupacyjnych władz powiatowych „Kreisblatt des Kreises Kalisch”¹⁷³.

W przemyśle chemicznym nadal funkcjonowała fabryka ultramaryny, pod zmienionym zarządem. Współwłaściciele tego zakładu Sztarkowie złożyli dużą ofiarę na rzecz kraju włączając się aktywnie w walkę z okupantem. Edward Sztark porucznik rezerwy zginął w Katyniu, jego brat Emil był pierwszym komendantem Inspektoratu w Kaliszu Związku Walki Zbrojnej¹⁷⁴. W styczniu 1945 r. zakłady te zostały spalone przez hitlerowców. Również w przemyśle chemicznym, podobnie jak w spożywczym i metalowym Niemcy podjęli się pewnych inwestycji. W obiektach mydlarni Sztarków przy ul. POW (w czasie wojny Wiener Strasse) uruchomili nowy zakład produkujący wyroby bakelitowe. Znajdowały się one pod zarządem firmy

„Presswerk Kalisch – Plate et Voerster” mającej siedzibę w Kierpe (Westfalia) i traktowane były jako jej zaplecze. Produkowano tutaj wyroby z tworzyw termoutwardzalnych wyłącznie dla celów militarnych. W styczniu 1945 r. niektóre urządzenia produkcyjne zostały zdemontowane i wywiezione do Niemiec¹⁷⁵. W związku z coraz większą chemizacją produkcji lalek, w której technologii zaczęto używać surowców pochodzenia sztucznego i odchodzenia od produkcji zabawek z surowców naturalnych, przedwojenną fabrykę zabawek Szrajzerów od czasów przed II wojną światową zaliczyć należy do branży chemicznej. Tę zmianę zauważyli już okupanci niemieccy i fabrykę przy ul. Niecałej włączyli do „Presswerk Kalisch – Plate et Voerster”. Produkcja w tym zakładzie we wrześniu 1939 r. została wstrzymana. W marcu 1940 r. uruchomiona znowu została tutaj produkcja lalek, jako atrakcyjna dla Niemców. Następnie połączono go z zakładem przy ul. POW. W styczniu 1945 r. zakład ten został prawie doszczętnie zniszczony przez pożar¹⁷⁶.

Podobnie jak inne branże również przemysł materiałów budowlanych był użyteczny dla gospodarki III Rzeszy. Zmienili się właściciele, gdyż kaliskie cegielnie przed wojną znajdowały się w rękach właścicieli żydowskich i polskich. Pod nowymi zarządami pracowały one na potrzeby nowych inwestycji w mieście.

Reasumując trzeba napisać, że w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945 nastąpiły duże przeobrażenia w kaliskim przemyśle mające większy charakter niż w latach poprzedzających wojnę. II Rzeczpospolita była gospodarczo słaba, ażeby objąć inwestycjami duże obszary Polski. Bliskość granicy z Niemcami, z którymi praktycznie przez cały okres II RP stosunki nie układały się poprawnie, uniemożliwiała większe inwestycje. Wkroczenie wojsk niemieckich na terytorium Polski i przesunięcie granicy państwowej

¹⁷¹ XXV lat WSK Kalisz, [b.m.w.] 1977, s. 3–4.

¹⁷² M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 67.

¹⁷³ K. Walczak, *Drukarnie...*, dz. cyt., s. 19–21.

¹⁷⁴ J. Dolat, *Przemysł...*, dz. cyt., s. 308.

¹⁷⁵ 100 lat ZEUB „Metalplast-Kalisz”. *Od lalki do budownictwa 1888–1988*, Kalisz 1988, s. 5.

¹⁷⁶ Tamże.

daleko na Wschód spowodowało atrakcyjność tych terenów dla niemieckich inwestycji. Sprzyjała temu też propaganda hitlerowska o budowaniu tysiącletniej Rzeszy. Naloty bombowe aliantów zachodnich na tereny wysoko uprzemysłowione Niemiec wymuszały przenosiny fabryk w miejsca bezpieczne, wolne o tego typu zagrożeń. Również plany niemieckie podboju ziem białoruskich, ukraińskich, państw bałtyckich i Rosji powodowały konieczność przesuwania przemysłu zbrojeniowego Niemiec na Wschód. W sensie gospodarczym miasto Kalisz skorzystało na tym, uzyskując kilka nowych inwestycji w branżach nowoczesnych, przede wszystkim metalowej, chemicznej i spożywczej. Pozostałe branże w związku z wielkimi zapotrzebowaniami wojennymi Niemiec również znajdowały zbyt na swoje produkty. Trzeba wspomnieć o szoku własnościowym jaki przemysł kaliski doświadczył w tym czasie. Przestała istnieć własność żydowska i polska. Ludność żydowska, w tym fabrykanci albo opuścili Kalisz przed wkroczeniem wojsk niemieckich, albo zginęli podczas holokaustu. Polakom zaś odbierano tytuły własności, oferując im pracę na niższych stanowiskach lub wysiedlano ich do Generalnej Guberni lub do Niemiec, jako przymusowych robotników. Niekorzystne dla kaliskich fabryk było zredukowanie zapotrzebowania na produkty niemilitarne (hafty, fortepiany, zabawki), były one mniej wartościowe dla państwa niemieckiego i stanowiły konkurencję dla wytwórców niemieckich. Brak jednak większych zniszczeń w tych branżach pozwoliło na odtworzenie ich produkcji w okresie powojennym. Warta jest również podkreślenia patriotyczna postawa przemysłowców kaliskich i ich potomków, którzy niejednokrotnie wstępowali w szeregi polskiego ruchu oporu. Byli to przede wszystkim przedstawiciele rodzin Fibigerów, Fuldów, Nowackich, Deutschmannów, Sztarków oraz Szrajerów. Również polscy pracownicy fizyczni zachowali się odpowiednio w styczniu 1945 r. zabezpieczając mienie przed dewastacjami i kradzieżami.

7. Przemysł w okresie Polski Ludowej

Tempo radzieckiej ofensywy w styczniu 1945 r. jak i decyzja o opuszczeniu Kalisza przez Niemców bez walki spowodowały brak większych zniszczeń w budowlach fabrycznych. Opuszczający Kalisz Niemcy podjęli wysiłki w celu wywiezienia maszyn i surowców, jednak tempo operacji wiślańsko-odrzańskiej, braki transportowe po stronie niemieckiej, jak i przeciwdziałanie polskich załóg (bardzo często zorganizowanych na sposób wojskowy¹⁷⁷) w dużym stopniu uniemożliwiło większe straty. Niektóre z zakładów np. fabryka zabawek przy ul. Niecałej z powodu nie możliwości wywiezienia mienia zostały podpalone.

Jednakże to nie same działania wojenne spowodowały zmiany w kaliskim przemyśle, które jak podano nie wpłynęły w znaczący sposób na stan kaliskich fabryk. Czynnikiem, który odcisnął swoje piętno na lokalnym przemyśle była polityka gospodarcza, którą zaprowadzano w wyniku rozstrzygnięć militarnych. Przede wszystkim działalność eksterminacyjna III Rzeszy spowodowała fizyczne usunięcie ogromnej większości społeczności żydowskiej z Kalisza, a ta grupa narodowościowa posiadała pod swoim zarządem sporą część kaliskiego przemysłu. Ci, którzy przeżyli holokaust pozostali na emigracji (np. Szrajerowie w Stanach Zjednoczonych), którzy przeżyli w ukryciu wyjechali do Palestyny do tworzącego się państwa Izrael (np. Józef Komem z rodziny Flakowiczów). Druga grupa właścicieli fabryk kaliskich, czyli miejscowi Niemcy oraz zarządcy przejętych po Żydach i Polakach przedsiębiorstw, postanowili w styczniu 1945 r. opuścić Kalisz na fali ogólnej paniki, jaka opanowała tę grupę w związku z nadciągającą Armią Czerwoną. Część z nich za współpracę z polskim podziemiem została rozstrzelana jako zdrajcy narodu niemieckiego w styczniu 1945 r. (przypadek Alfreda Nowackiego i innych). Właścicieli polskich nie było na miejscu, gdyż

¹⁷⁷ *Armia Krajowa w Kaliszu. Zarys historii wojennej Kaliszan 1914–1945*, oprac. J. Piotrowski, Kalisz 2004, s. 104–106.

w większości zostali usunięci, wywiezieni lub osadzeni w obozach. Z czasem niektórzy wracali i obejmowali je w zarząd (np. Arnold Fibiger). Tymi, którzy w pierwszym okresie zajęli się zakładami i chronili je przed zniszczeniami i rabunkami w momencie zajęcia Kalisza przez wojska radzieckie byli miejscowi polscy robotnicy, przynajmniej taka wersja dominuje w oficjalnych publikacjach.

Wkroczenie wojsk radzieckich na tereny ziem polskich determinowało kolejne zmiany w sposobie zarządzania przemysłem. Władza Związku Radzieckiego, włączając za zgodą aliantów zachodnich Polskę w swoją strefę wpływu, postanowiła podporządkować ją sobie nie tylko politycznie, ale zaprowadzić w niej również nowy system gospodarczy. Wzorcem miał być model gospodarki radzieckiej uformowanej w latach trzydziestych w ZSRR. Podstawowym jej przejawem było podejście do sprawy własności środków produkcji, odrzucając formę własności prywatnej, a przyjmując formę własności społecznej (najlepiej państwowej). Wprowadzając ten model na ziemiach polskich po 1945 r. nie było mowy o powrocie do stanu przed 1939 r. Tak więc opisując dzieje kaliskich fabryk po II wojnie trzeba mieć na uwadze to, że nie jest to oczywista kontynuacja wcześniejszej historii. Przede wszystkim zmienił się właściciel, jak i zewnętrzne okoliczności gospodarcze (zniesienie kapitalistycznych stosunków na rzecz gospodarki nakazowo-rozdzielczej)¹⁷⁸. Jednakże w większości zachowano miejsce, jak i charakter produkcji uformowany jeszcze przed 1939 r. I to przede wszystkim upoważnia do uznania działalności kaliskich przedsiębiorstw po 1945 r. jako ciągłość historyczną.

Po zainstalowaniu się nowej władzy przystąpiono do urządzania przemysłu kaliskiego. W pierwszej kolejności dokonywano przejmowania przedsiębiorstw w zarząd państwowy oraz łączenia ich w większe organizmy.

¹⁷⁸ Na temat funkcjonowania gospodarki socjalistycznej powstała bogata literatura. Zob.: S. Kamosiński, *Mikroekonomiczny obraz przemysłu Polski Ludowej w latach 1950–1980 na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego*, Poznań 2007; W. Roszkowski, *Gospodarka. Wzrost i upadek systemu nakazowo-rozdzielczego*, Warszawa 2008; I. T. Berend, *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej*, Kraków 2011.

Największa przedwojenna fabryka Pluszownia przeszła pod zarządek państwowy w listopadzie 1946 r. Włączono do jej struktury Fabrykę Wyrobów Tekstylnych przy ul. Kwiatowej (dawniej Hillekesa). Nadano jej nazwę Państwowa Fabryka Pluszu i Aksamitu nr 6 w Kaliszu. W 1961 r. oddano do użytku nowy gmach fabryczny przy ul. Długosza. Urządzono tam przędzalnię cienkoprędną. W 1964 r. zakończono budowę nowej tkalni. W 1961 r. rozpoczęto też produkcję dzianin futerkowych. W latach 1961–1971 uruchamiano wiele nowych maszyn w wykończalni. W 1969 r. przedsiębiorstwo to uzyskało nazwę „Runotex” i tę nazwę zaczęto powszechnie używać. W omawianym okresie fabryka produkująca wyroby runowe była największym zakładem w przemyśle tekstylnym w Kaliszu, podobnie jak w okresach wcześniejszych¹⁷⁹.

Zakłady rodziny Müller znane pod nazwą Bielarnia przeszły pod zarządek państwowy oficjalnie w sierpniu 1946 r. Przyjęły one nazwę Państwowe Zakłady Przemysłu Włókienniczego nr 7 w Kaliszu. W 1972 r. przedsiębiorstwo uzyskało nazwę Zakłady Przemysłu Jedwabniczego „Wistil” i od tego momentu znane było pod tą nazwą. W okresie PRL-u podejmowano liczne inwestycje, wybudowano nowy budynek tkalni, kotłowni, wprowadzano do produkcji tkaniny stylonowe, terylenowe i acetatowe. W 1960 r. uruchomiono produkcję dywanów igłowych. Rozwijano w dalszym ciągu wykończalnictwo w tym przedsiębiorstwie¹⁸⁰.

Produkcja wyrobów ażurowych była po II wojnie światowej w Kaliszu kontynuowana. Wokół dawnych zakładów Flakowiczów skoncentrowano inne przedsiębiorstwa i utworzono Kaliskie Zakłady Tiulu, Firanek i Koronek. W 1951 r. uruchomiono nowy oddział haftów, który następnie bardzo rozbudowywano i jakby wrócono do pierwotnego charakteru czyli produkcji hafciarskiej, która wraz z rozwojem wzornictwa przemysłowego stawała

¹⁷⁹ 100-lecie..., dz. cyt., s. 21–27.

¹⁸⁰ Zakłady Przemysłu Jedwabniczego w Kaliszu „Wistil”, [b.m. i r.w.].

się produkcją dochodową i trafioną. W 1973 r. zakłady te uzyskały nazwę Fabryka Wyrobów Ażurowych „Haft”¹⁸¹.

Znaczącym działem we włókiennictwie w okresie powojennym stała się produkcja dziewiarska. Likwidacji firm przedwojennych dokonali okupanci z lat 1939–1945 poprzez przejęcie zakładów i utworzenie jednego większego. Na bazie tego przedsiębiorstwa już w lutym 1945 r. powołano Zjednoczone Zakłady Przemysłu Dzwiersko-Pończoszniczego, które produkowały na potrzeby Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego. Do zakładów tych dołączano kolejne pomniejsze fabryki. I podobnie jak w przypadku przemysłu ażurowego poszczególne oddziały znajdowały się w różnych miejscach miasta. W 1965 r. zaczęto produkować popularne koszule typu „Polo” i stąd nadano temu przedsiębiorstwu nazwę Zakłady Przemysłu Dzwierskiego „Polo”. Jedną z większych inwestycji na terenie miasta Kalisza w tym okresie była budowa nowego zakładu dla przemysłu dzwierskiego. W lipcu 1974 r. oddano nowy duży gmach przy ówczesnej ul. Dzierżyńskiego (obecnie Złota) i tam przeniesiono maszyny i produkcję¹⁸².

Nowym przedsiębiorstwem w branży włókienniczej stały się Kaliskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego. W okresach wcześniejszych produkcja odzieży opierała się przede wszystkim na usługach krawieckich. Utworzone one zostały w 1945 r. na bazie dwóch zakładów niemieckiej fabryki mundurów w obiektach po fabrykach koronkarskich¹⁸³. W latach siedemdziesiątych wybudowane zostały budynki fabryczne dla tego przedsiębiorstwa przy ul. Dobrzeckiej. Ta fabryka uzyskała nazwę „Kalpo”¹⁸⁴. Produkowano tam m.in. tzw. ciężką konfekcję, czyli ubrania robocze. Zakłady te istniały do końca Polski Ludowej.

¹⁸¹ E. Kwiatkowska, *Kolekcja koronek i haftów w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2007, nr 3–4, s. 403.

¹⁸² A. Chmielewska, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 23–75.

¹⁸³ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 67.

¹⁸⁴ M. Przedpelski, *Rozwój przemysłu w Kaliszu w okresie Polski Ludowej*, [w:] *Dzieje...*, dz. cyt., s. 727.

W Kaliszu oprócz wspomnianych w okresie PRL istniały drobniejsze zakłady mające charakter przemysłowy, a działające jako spółdzielnie i zajmujące się głównie produkcją konfekcyjną. Zaliczyć do nich możemy Spółdzielnię Pracy „Przełom” oraz „Modelana”.

Po przemyśle włókienniczym ważną pozycję w okresie po II wojnie światowej utrzymała branża spożywcza i przetwórcza. Zachowywało swoją pozycję młynarstwo kaliskie, ale nie jako własność prywatna ze sobą konkurująca, ale jako połączone Zakłady Młynarskie. Nastąpiła też zmiana modernizacyjna polegająca na przejściu na napęd elektryczny. Większość dawnych młynów kaliskich funkcjonowała do 1989 r.

W piekarnictwie zachowała swoją pozycję dawna fabryka Mystkowskich, która pozostawała w prywatnych rękach do 1948 r. Upaństwowieniu nie podlegały zakłady zatrudniające mniej niż 50 pracowników na 1 zmianę, dlatego właściciele często obniżali zatrudnienie, ażeby uniknąć nacjonalizacji. Jednak w czasach stalinowskich nie zważano na te regulacje. Po upaństwowieniu nazwano to przedsiębiorstwo Fabryką Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka” i mocno ograniczono jej asortyment¹⁸⁵. W 1963 r. fabrykę przeniesiono na ul. Majkowską do nowo wybudowanego zakładu¹⁸⁶.

Rzeźnia miejska do 1950 r. znajdowała się pod zarządem miejskim, później ją upaństwowiono oraz podejmowano nowe inwestycje w postaci nowej rzeźni sanitarnej, przetwórnicy mięsa i wprowadzano nowe urządzenia. Rzeźnia zaspokajać miała przede wszystkim potrzeby mieszkańców Kalisza. W mleczarstwie utrzymywała się przedwojenna spółdzielnia. W okresie planu 6-letniego wybudowano nowy zakład mleczarski, a w latach siedemdziesiątych wybudowano nowy zakład przerobowy¹⁸⁷.

¹⁸⁵ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 72.

¹⁸⁶ K. Sarna, „Kaliszanka”..., dz. cyt., s. 206.

¹⁸⁷ *O firmie* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.osm.kalisz.pl/pl/o-firmie. Stan na: 25.03.2016; M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 73.

Okres powojenny dla przemysłu spożywczego to czas dużych nowych inicjatyw. Największą była rozbudowa Zakładów Koncentratów Spożywczych, które początkowo stały się po wojnie spółdzielnią założoną przez pracowników fabryki. Następnie przeszły pod zarządek państwowy, by w 1949 r. stać się własnością państwową. W ramach planu 6-letniego (1950–1955) uruchomiono w tym zakładzie makaroniarnię¹⁸⁸. W 1974 r. z linii produkcyjnej zszedł pierwszy majonez dekoracyjny, sztandarowy produkt tego zakładu. Dodano też nazwę „Winiary”. W latach osiemdziesiątych uruchomiono nowe linie produkcyjne, rozbudowano suszarnię warzyw, kotłownię i stację zmiękczenia wody. W tamtych czasach produkowano tu oranżady, wody gazowane, pasztety, pasty kanapkowe oraz gotowe dania obiadowe w puszkach. Od samego początku „Winiary” bazowały na dobrze znanych i sprawdzonych recepturach kuchni polskiej¹⁸⁹.

Przetwórstwo owocowo-warzywne reprezentowała przez pewien czas Przetwórnia „Proсна”. Produkowano tutaj pulpę, przeciery, moszcze, powidła, dżemy, kompoty z owoców łatwo psujących się, głównie truskawek i malin¹⁹⁰.

W okresie powojennym uruchomiono też dwa duże przedsiębiorstwa w branży spożywczej. Były to Chłodnia Składowa powstała w 1954 r. zajmująca się produkcją mrożonek¹⁹¹ oraz Elewator funkcjonujący w ramach rejonowych Zakładów Zbożowych w Kaliszu zajmujący się produkcją pasz dla zwierząt hodowlanych¹⁹².

Wiodącą rolę w przetwórstwie surowców pochodzenia zwierzęcego w okresie PRL odgrywały Kaliskie Zakłady Garbarskie, które mieściły się w obiektach po największej przedwojennej garbarni Sowadskich przy

ul. Majkowskiej. Po wojnie została ona upaństwowiona i podlegała Łódzkim Zakładom Garbarskim. W późniejszym okresie zakład ten usamodzielniono i dodano nazwę „Kalskór”. Był on rozbudowywany, ale utrzymano tutaj tradycyjną metodę roślinnego garbowania skór¹⁹³.

Największym zakładem przemysłowym w okresie PRL w Kaliszu stała się Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego (dalej: WSK). Początkowo na bazie poniemieckich zakładów „Zollern-Werke-Weserflug” powołano Państwowe Zakłady Samochodowe nr 8 w Kaliszu, które miały zajmować się naprawami samochodów ciężarowych i osobowych otrzymywanych przez Polskę z demobilu w ramach pomocy zagranicznej. Taki profil panował do 1952 r. kiedy to zakładom tym nadano nazwę WSK włączając je do branży przemysłu lotniczego. Przejęto też tutaj z Wrocławia nową, nieznaną w Kaliszu produkcję silników lotniczych M-11D i M-11FR. W kolejnych latach rozbudowywano zakład, rozwijano park maszynowy i lokowano produkcję kolejnych modeli silników. Sztandarowym produktem kaliskiej WSK stał się silnik tłokowy typ Asz-62 IR, stosowany do popularnego samolotu wielozadaniowego An-2¹⁹⁴. W tym czasie fabryka ta stała się największym pracodawcą w regionie kaliskim.

Kolejną fabryką w branży metalowej była Kaliska Odlewnia Części Samochodowych przy ul. Piskorzewie. Początkowo produkowano tutaj części do maszyn rolniczych. Następnie wrócono do pierwotnej produkcji, czyli części samochodowych. W okresie Polski Ludowej podejmowano tutaj w ramach kolejnych planów gospodarczych inwestycje, pozwalające kontynuować i rozwijać produkcję.

Nową, znaczącą inwestycją powojenną w Kaliszu było przekształcenie dawnej fabryki tekstylnej (Hillekesa¹⁹⁵) przy ul. Częstochowskiej w zakład

¹⁸⁸ Tamże.

¹⁸⁹ *Historia* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.winiary.media.pl/pl/press/teczka-prasowa/Teczka-Prasowa/historia. Stan na: 25.03.2016.

¹⁹⁰ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 73.

¹⁹¹ *O firmie* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.calfrost.com.pl/page.php?id=1&lang=pl. Stan na: 29.03.2016; M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 73

¹⁹² Tamże.

¹⁹³ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., 76; *O Nas* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.kalskor.pl/index.php?id=6. Stan na: 29.03.2016.

¹⁹⁴ *XXV lat...*, dz. cyt., s. 4–31.

¹⁹⁵ W. Hillekes senior i jego rodzina pozostała w Kaliszu w 1945 r. Był on przez pół roku więziony, następnie wyjechał do Legnicy i zatrudnił się w Dolnośląskim Zjednoczeniu

remontowy maszyn włókienniczych i produkcji części zamiennych, nadając jej nazwę Kaliskie Zakłady Remontu Maszyn Przemysłu Włókienniczego „Kalimet”. Stało się tak dlatego, że po upaństwowieniu dawnej fabryki tekstylnej, jako mienie poniemieckie, przyłączono je do Pluszowni, której zarząd utworzył tutaj bazę remontową. W 1952 r. wyodrębniono to przedsiębiorstwo tworząc właśnie „Kalimet”, gdyż polski przemysł włókienniczy posiadał zróżnicowany i w dużym stopniu wyeksploatowany park maszynowy. Zarządzeniem nr 78/59 Ministra Przemysłu Lekkiego zmieniono nazwę na Fabryka Części do Maszyn Włókienniczych i Odlewnia Metali „Kalimet”. W następnych latach wprowadzano nowe asortymenty produkcyjne, m.in. produkcję czujników do krosien. Zakłady te stały się jednym z większych w Polsce w swojej dziedzinie¹⁹⁶. W 1974 r. oddano dla „Kalimetu” hale produkcyjne w Piwonicach, obecnie ul. Torowa.

W Kaliszu istniały tradycje produkcji maszyn rolniczych. Po wojnie kontynuowano tę specjalizację poprzez utworzenie i funkcjonowanie kilku przedsiębiorstw w tej dziedzinie. W 1948 r. powołano do życia Zakład Remontu Maszyn Elektrycznych Rolnictwa oddział zakładów łódzkich, które następnie usamodzielniono. Istniały też Zakłady Sprzętu Rolniczego, utworzone w 1955 r. oraz Kaliskie Przedsiębiorstwo Sprzętu Rolniczego Przemysłu Terenowego przy ul. Wrocławskiej 26. Zajmowały się one produkcją lemiesz, kultywatorów, odkładni, płoz, bron. Na terenie miasta w dzielnicy Majków istniał też Państwowy Ośrodek Maszynowy¹⁹⁷.

Branżę chemiczną w Kaliszu reprezentowały dwa większe przedsiębiorstwa produkcyjne. Kontynuowała swoją działalność Fabryka Ultramaryny. W 1946 r. została ona upaństwowiona i przeszła pod zarząd Zjednoczenia Przemysłu Farb i Lakierów w Gliwicach. W 1951 r. utworzono

Kaliską Fabrykę Ultramaryny. 11 XII 1961 r. orzeczeniem Ministra Przemysłu Chemicznego nastąpiła jej formalna nacjonalizacja. W 1971 r. dodano do nazwy firmy dodatek „Polifarb”, a w 1972 r. włączono do Zjednoczenia Przemysłu Farb i Lakierów „Polifarb” w Warszawie. Nie był to koniec zmian organizacyjno-administracyjnych, podlegały one potem „Polifarbowi” w Łodzi, a następnie Zjednoczeniu Przemysłu Farb i Lakierów „Plastofarb”. W zakładzie tym podejmowano inwestycje, ale profil się nie zmieniał i produkowano tutaj ultramarynę, farby suche i lakiery¹⁹⁸.

Drugim przedsiębiorstwem chemicznym stały się Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych. Powstały one z przekształcenia Kaliskiej Fabryki Wyrobów Celuloidowych i Bakelitowych w 1953 r., utworzonej w 1951 r. z połączenia dwóch zakładów: Fabryki Wyrobów Bakelitowych przy ul. Dzierżyńskiego 29 oraz Fabryki Lalek i Galanterii Celuloidowej przy ul. Walki Młodych 6 odbudowanej od podstaw w latach 1949–1950. W 1956 r. przedsiębiorstwo zyskało nowy budynek produkcyjny przy kanale Bernardyńskim, gdzie przeniesiono w całości produkcję wyrobów bakelitowych. W 1966 r. przedsiębiorstwo przeniesiono z resortu chemii do resortu budownictwa i rozpoczęto przeprofilowywanie na produkcję elementów budowlanych (m.in. wyrobów termoplastycznych). W roku następnym zaprzestano, mającą kilkudziesięcioletnią tradycję, produkcję lalek. W związku ze zmianą profilu przedsiębiorstwa przemianowano jego nazwę na Zakłady Elementów Wyposażenia Budownictwa „Metalplast-Kalisz”¹⁹⁹.

W branży materiałów budowlanych następowały także zmiany. Przedewszystkim upaństwowiono wszystkie kaliskie cegielnie i włączono do Kaliskich Zakładów Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych (w skład których wchodziły 3 cegielnie, 2 betoniarnie i kaflarnia) lub do Kaliskich Zakładów Ceramiki Budowlanej. Największa przedwojenna cegielnia w Piwonicach była rozwijana i przetrwała do końca Polski Ludowej, jak i pozosta-

Przemysłu Dzierżawo-Pończosznym, tam zmarł 22 III 1946 r. (J.K. Herbach, *Garść...*, dz. cyt., s. 30–31).

¹⁹⁶ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 67–68.

¹⁹⁷ Tamże, s. 68–69; APK, karta zespołu nr 1182.

¹⁹⁸ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 70–71; APK, AMK, sygn. 4295.

¹⁹⁹ *100 lat ZEWB...*, dz. cyt., s. 5–8.

łe kaliskie cegielnie, jednakże z powodu ograniczonych złóż surowcowych (wyczerpanie złóż oraz potrzeby zajmowania nowych terenów pod inne budowy) nie wykazywały one większej dynamiki wzrostu produkcji. Nową cegielnię uruchomioną w 1970 r., znajdującą się w podkaliskich Winiarach, był Zakład Ceramiki Budowlanej „Winiary”, gdzie produkowano m.in. popularne pustaki tzw. maxy²⁰⁰.

Dużego znaczenia w okresie PRL nabrało też wykonawstwo budowlane dochodzące do rozmiarów przemysłowych. W Kaliszu największym przedsiębiorstwem w tej dziedzinie było Kaliskie Przedsiębiorstwo Budowlane. Jego początkiem było powołanie w 1945 r. Spółdzielni Budowlanej „Wolność” na którego czele stanął, pełen energii, inż. arch. Henryk Kinastowski. Spółdzielnia ta przejęła pozostawione przez byłe firmy niemieckie maszyny, sprzęt i materiały. Pomimo zatrudniania tylko 49 robotników, zakład został upaństwowiony i włączony do Państwowych Przedsiębiorstw Budowlanych Zjednoczenie w Poznaniu w 1948 r. pod nazwą Zarząd Budowlany nr 10. W 1958 r. wyłączono go ze Zjednoczenia i utworzono KPB z pełnym rozrachunkiem gospodarczym. Zakład ten wchłonął w międzyczasie największą w Kaliszu betoniarnię, która produkowała pustaki, słupy parkanowe, krawężniki, rury kanalizacyjne, płyty chodnikowe. W 1960 r. uruchomiono nową betoniarnię przy ul. Obozowej, a na terenie dawnej betoniarni uruchomiono zakład produkcji elementów sanitarnych. W 1968 r. oddano do użytku poligonową wytwórnię elementów wielkopłytowych, wprowadzając kaliskie budownictwo mieszkaniowe w okres wielkopłytowy²⁰¹.

Powstały w jeszcze w XVIII w. kaliski przemysł fortepianowy w okresie po 1945 r. miał swoją bogatą kontynuację. Po II wojnie do tradycji tych wrócono w fabryce Fibigerów przy ul. Chopina. Początkowo fabrykę objął

w zarząd Gustaw Arnold Fibiger, który w lutym 1945 r. wrócił z obozu jenieckiego. Jednakże w krótkim czasie, pomimo nie zatrudniania 50 pracowników na jedną zmianę, fabryka została znacjonalizowana²⁰². Byłego właściciela zatrudniono we fabryce i ustanowiono jej dyrektorem. Głównie dzięki niemu powrócono do produkcji instrumentów, przerwanej w czasie wojny. W 1949 r. zmieniono nazwę na Fabrykę Fortepianów i Pianin „Calisia”²⁰³. Do produkcji wprowadzano nowe modele i rozbudowywano zakład. Była to jedyna fabryka w Kaliszu zajmująca się produkcją fortepianów i druga w Polsce.

W drukarstwie kaliskim również dokonano zmian organizacyjnych. Wszystkie te zakłady, które zorganizowano zaraz po wojnie w 1948 r., upaństwowiono. Zostały one scalone w jeden zakład i włączone najpierw w struktury Państwowych Łódzkich Zakładów Graficznych Oddział w Kaliszu, a następnie Kaliskich Zakładów Przemysłu Terenowego. W 1966 r. zakłady te wydzielono i utworzono oddzielne przedsiębiorstwo pod nazwą Kaliska Drukarnia Akcydensowa zlokalizowaną przy ul. Nowy Świat. Zaprowadzano w niej udoskonalenia techniczne poprzez wprowadzenie fleksografii. Produkowano tutaj akcydensy, opakowania ciągłe i drukarskie, mapy, plany, książki, podręczniki, reprinty, atlasy i grafiki²⁰⁴ oraz książki m.in. z serii „Biblioteka Narodowa”.

Nowym przedsiębiorstwem utworzonym w okresie powojennym stały się Kaliskie Zakłady Przemysłu Terenowego, którym początek dał zakład produkujący cygarniczki w 1950 r. Główną ideą powstania tego przedsiębiorstwa było wykorzystanie małych, nieczynnych obiektów oraz rozbudzenie oddolnej inicjatywy. W jego ramach zorganizowano na terenie miasta wytwórnię kartonów, przejęto drukarnię, utworzono szwalnię, zakład

²⁰⁰ Album fotograficzny z uruchomienia ZCB „Winiary” z 1970 r. (w zbiorach biblioteki MHP).

²⁰¹ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 48, 75–76; *Dwadzieścia lat pracy Kaliskiego Przedsiębiorstwa Budowlanego*, Poznań 1969, s. 1–4.

²⁰² E. Fibiger, *Dusza zaklęta w fortepianie*, [b.m. i r.w.], s. 43.

²⁰³ K. Rottermund, *Przemysł muzyczny...*, dz. cyt., s. 36.

²⁰⁴ *Cztery wieki drukarstwa...*, dz. cyt., s. 9; Niektóre maszyny, płytki chemigraficzne i metaloryty z Kaliskiej Drukarni włączono do zasobu MHP; Dokumentacja projektowa w zbiorach MHP, nr inw. 199/H.

produkcji zabawek i wyrobów z tworzyw sztucznych. Zakłady te dawały zatrudnienie przede wszystkim kobietom, a na to zagadnienie w PRL zwracano szczególną uwagę²⁰⁵.

Oprócz wymienionych zakładów warto jeszcze wspomnieć o trzech przedsiębiorstwach, bardzo ważnych ze względu na funkcjonowanie miasta, jak i przemysłu. Były to zakłady dostarczające wodę, gaz ziemny i energię elektryczną. Powstałe w 1936 r. przedsiębiorstwo wodociągów i kanalizacji w 1938 r. zostało połączone z Miejską Gazownią. W czasie II wojny światowej niewiele wybudowano nowych wodociągów (4 km) i kanalizacji (2 km). Po wyzwoleniu w 1945 r. utworzono Przedsiębiorstwa Miejskie Kalisza – Elektrownia, Gazownia, Wodociągi i Kanalizacja. W 1952 r. powołano Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej, zajmujące się wodociągami i kanalizacją oraz produkcją gazu i jego dostawą, a w 1954 r. zmieniono nazwę na Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej nr 2. Pod tą nazwą przedsiębiorstwo działało do 1964 r., kiedy to wyłączono ze struktury Gazownię Miejską i powołano jednozakładowe Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Kaliszu. Przez cały okres PRL rozwijano sieć wodociągową i kanalizacyjną. Wodociągi kaliskie pozostały własnością miasta Kalisza²⁰⁶. Gazownia Miejska również była rozbudowywana i zwiększano jej produkcję. W 1957 r. 25% gospodarstw domowych było odbiorcami gazu, a w 1965 r. już 40,2%. Gazownia dostarczała też gaz dla przemysłu. Uruchomienie nowego Zakładu Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka” przy ul. Majkowskiej spowodowało zwiększenie zapotrzebowania na gaz. W 1964 r. wyłączono Gazownię z Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej nr 2 i powołano oddzielne przedsiębiorstwo. Niedługo cieszyło się ono autonomią. W 1967 r. podjęto decyzje o upaństwowieniu komunalnych gazowni i włączono je do Okręgowych Zakładów Gazownictwa działających w ramach Zjednoczenia Przemysłu Gazowniczego. Kaliską Gazownię włączono do Zakładu Gazownictwa

Okręgu Poznańskiego. Ciągły wzrost na zapotrzebowanie gazu powodował braki w produkcji gazu tradycyjnymi metodami odgazowywania węgla. Wymusiło to poszukiwania gazu ziemnego na Niżu Wielkopolskim. Doprowadziły one do odkrycia złóż, które zaspokoić mogły zapotrzebowanie na gaz na terenie miasta Kalisza i całego ośrodka kaliskiego. W latach siedemdziesiątych doprowadzono gaz ziemny do Kalisza i przy ul. Poznańskiej wybudowano stację pierwszego stopnia oraz dwie stacje średniego ciśnienia, wprowadzając gaz ziemny do sieci miejskiej. W związku z zapotrzebowaniem na koks do ogrzewania domków jednorodzinnych i szklarni, przez jakiś czas utrzymana była jeszcze produkcja gazu na miejscu. W 1973 r. zaprzestano produkcji gazu metodami destylacji węgla w Miejskiej Gazowni, kończąc tym samym blisko 100-letnią tradycję²⁰⁷.

Wybudowana przed II wojną światową Elektrownia w Piwonicach pod Kaliszem przetrwała czas okupacji. W styczniu 1945 r. Niemcy nie zniszczyli budynku i nie zdążyli wywieźć i zniszczyć turbozespołu, spaleni uległy generatory przy dwóch szwedzkich turbinach. Polscy pracownicy zabezpieczyli wtedy kotły przed zamarznięciem i dewastacją. Dzięki temu Elektrownia wznowiła w 1945 r. swoją działalność. Do 1947 r. Okręgowy Zakład Energetyczny Miasta Kalisza tzw. OZEMKA pozostawała pod zarządem miejskim Kalisza. W 1948 r. podporządkowano ją Zjednoczeniu Energetycznemu Okręgu Łódzkiego i utworzono Tymczasowy Zarząd Małych Elektrowni włączony do Podokręgu nr 3. W 1951 r. w ramach dalszej centralizacji kaliską elektrownię przypisano do Zakładów Energetycznych Okręgu Centralnego w Warszawie. Przedmiotem działania przedsiębiorstwa było wytwarzanie energii elektrycznej. W latach 1962–1964 w wyniku porozumienia z Kaliskimi Zakładami Ceramiki Budowlanej zbudowano i przekazano do eksploatacji człon ciepłowniczy (od tego momenty pisało się o Kaliskiej

²⁰⁵ M. Purol, *Aktywizacja...*, dz. cyt., s. 77–78.

²⁰⁶ K. Walczak, R. Wiertelak, *Wodociągi i kanalizacja Kalisza*, Kalisz 1996, s. 11–33.

²⁰⁷ G. Mrozińska, *Lata powojenne 1945–1967*, [w:] *Gazownia Kaliska 1871–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996, s. 30–52; S. Konarska, *Zakład Gazowniczy w Kaliszu w latach 1967–1996*; tamże, s. 54–68.

Elektrociepłowni). W następnych latach rozbudowywano go i staraniem władz miejskich i z zaangażowaniem środków miasta Kalisza wybudowano magistralną sieć ciepłowniczą łączącą Elektrociepłownię z osiedlami mieszkaniowymi, zaopatrując je w ciepłą wodę do użytku i ogrzewania mieszkańców²⁰⁸. W ten sposób produkcja ciepłej wody stała się drugim przedmiotem działalności kaliskiej energetyki. W 1975 r. powołano do działalności Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej zajmujące się produkcją i przesyłem energii ciepłej²⁰⁹. II wojny światowej nie przetrwała Elektrownia Miejska przy al. Wolności. W styczniu 1945 r. podczas wyzwania Kalisza uległa ona spaleniowi, a resztę niepalonych murów rozebrano²¹⁰.

Podsumowując okres PRL-u w dziejach kaliskiego przemysłu należy stwierdzić, że w skali całego kraju ośrodek kaliski nie utracił swojej pozycji jako średniej wielkości ośrodek gospodarczy. wypracowanej w okresach wcześniejszych (choć cały kraj stracił w stosunku globalnym, szczególnie do gospodarek Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej). Utrzymywały się nadal utworzone we wcześniejszych okresach gałęzie gospodarki, przede wszystkim włókiennictwo. Bardzo mocno rozwinął się przemysł metalowy, choć odcięty był od kontaktów z Zachodem, gdzie tworzył się przemysł nowoczesny. Nastąpił też postęp w przemyśle rolno-spożywczym i chemicznym. Pozostałe branże trwały na swoich pozycjach. Na minus szans rozwojowych Kalisza w tym okresie trzeba wskazać brak uzyskania nowych tras

²⁰⁸ K. Bednara, *Rys historyczny energetyki kaliskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa energetyki kaliskiej 1916–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996, s. 25–50; O funkcjonowaniu energetyki powstały ciekawe wspomnienia związanego z kaliską energetyką Jacka Szyke zob.: tenże, *Wspomnienia o tradycjach i zwyczajach pracy w energetyce*, Warszawa 2007; tenże, *O energetyce z sentymentem*, Warszawa 2009.

²⁰⁹ *O firmie* [dokument elektroniczny]. – Tryb dostępu: www.pec.kalisz.pl/o-firmie.html#contenttop. Stan na: 12.04.2016; Zob też: A. Woźniak, A. Zmyślony, *XXV lat ciepłownictwa w Kaliszu*, Kalisz 2000, s. 4; J. Kowalczyk, *Partnerstwo publiczno-prawne na przykładzie Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej SA i miasta Kalisza*, „Rocznik Kaliski”, t. XXX, 2004/2005, s. 154.

²¹⁰ A. Kaczmarek, *Dzieje kaliskich ulic*, Kalisz 202, s. 168; B. Czechowska, *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz 2010, s. 87.

połączeń z innym rejonami Polski. Komunikacja z Kaliszem utrzymywała się w oparciu o linię kolejową, powstałą na początku XX w., choć modernizowaną (zelektryfikowaną) oraz o stale udoskonalane dawne trakty drogowe (nie powstała żadna nowa trasa typu „szybkiego ruchu”). Trzeba w tym miejscu wspomnieć, że wszelkie inwestycje w okresie PRL realizowane były w strukturze planów gospodarczych. Głównym źródłem środków inwestycyjnych była emisja pieniądza bez pokrycia, co skutkowało zwiększoną inflacją. W latach siedemdziesiątych sięgnięto po środki pochodzące z kredytów zagranicznych. Jednak w 1989 r., w nowy okres dziejów Polski, przemysł kaliski wkraczał z nadziejami na dynamiczny rozwój, gdyż dominowały tutaj przedsiębiorstwa średniej wielkości, które z natury były bardziej elastyczne i łatwiej dostosowywały się do zmieniających się potrzeb rynkowych²¹¹. Na koniec warto więc przytoczyć opinię prof. Stefana Kowala wygłoszoną w 2003 r. na konferencji pt: „Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu”: *Industrializacja w okresie PRL, budząca jeszcze pewne emocje, w świadomości Polaków ujawnia kontrowersje. Bezdyskusyjna dla obiektywnego obserwatora jawi się opinia, że model branżowy w ogólnym zrębie odpowiadał z grubsza industrializacji zachodnich państw przemysłowych z początków drugiej połowy XIX w. Wprawdzie nie łatwo znaleźć dowody na złą wolę autorów tego modelu, ale świadoma ich rezygnacja z adekwatnych mierników efektywności, optymalizacji wykorzystania środków inwestycyjnych dostarcza argumentów przemawiających za świadomym lekceważeniem eksperymentalnej rzeczywistości w imię pozaeksperymentalnych dogmatów*²¹².

²¹¹ Czasy po 1989 r. poddawane są już ocenom, zob: S. Kowal, *Południowa Wielkopolska na gospodarczej mapie Polski. Próba bilansu transformacji ustrojowej 1989–2014*, „Rocznik Kaliski”, t. XLI, 2015, s. 105–124.

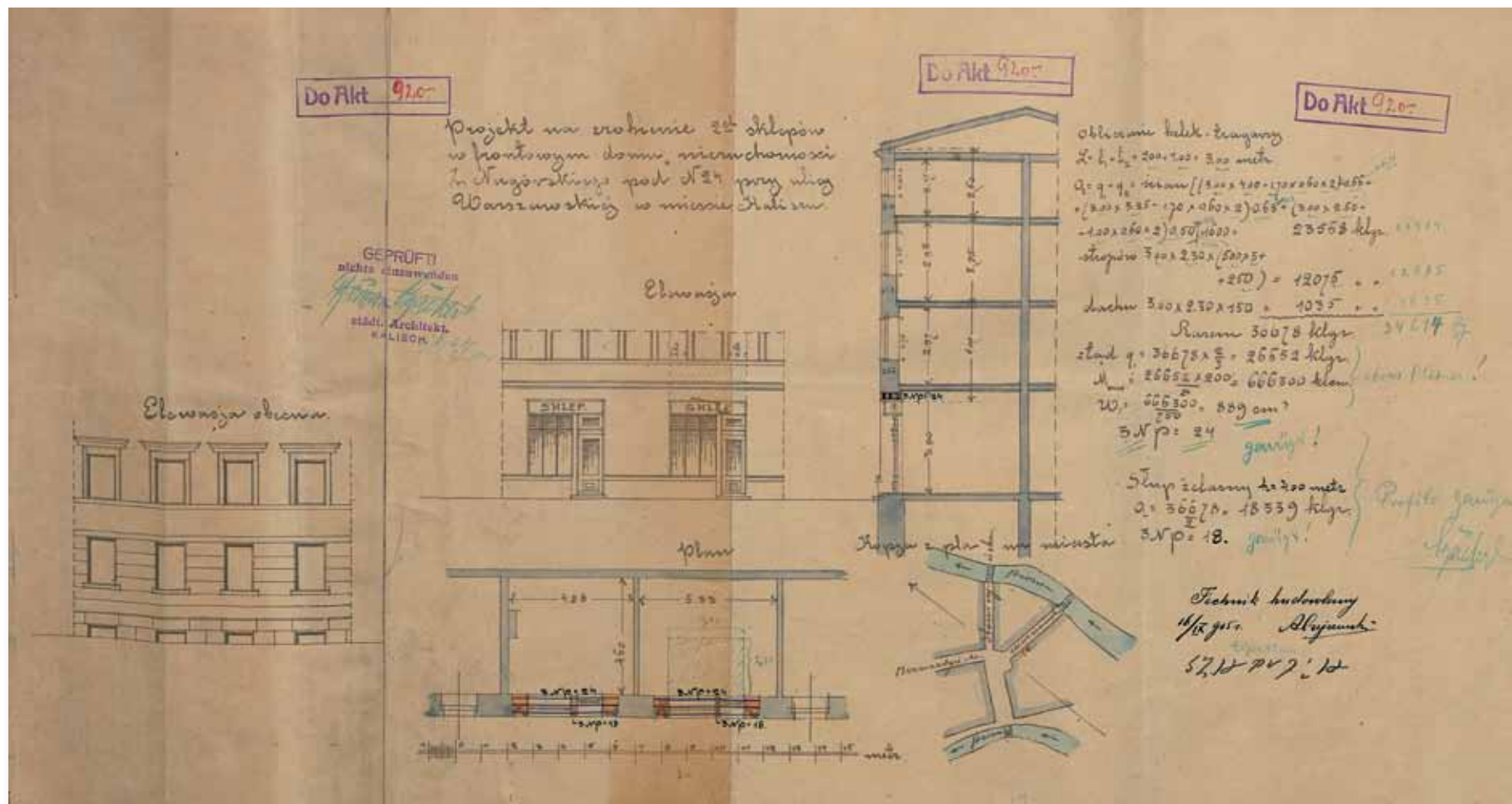
²¹² S. Kowal, *Znamiona epoki przemysłowej w Polsce*, [w:] *Dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 19.

1. Przemysł włókienniczy

– Przemysł sukienniczy

1. Fabryka Repphanów według ryciny Stanisława Barcikowskiego z wydawnictwa „Album Kaliskie” z 1858 r.

2. Najstarszymi obiektami pofabrycznymi w Kaliszu jest zespół budynków fabryki Repphanów przy moście warszawskim. Niestety nie zachowały się plany z czasów istnienia fabryki, którą ostatecznie zamknięto w 1910 r. Prezentujemy plan urządzenia sklepów w budynku przy ul. Warszawskiej 3 z 1915 r. Plan sporządził Adam Czyżewski. Archiwum Państwowe w Kaliszu (cyt. dalej APK), Akta Miasta Kalisza (cyt. dalej AMK), sygn. 2529, k. 11

2a. Zdjęcia budynków przy pl. Kilińskiego 1-3 po fabryce Repphanów z 1938 r., przed wykonaniem nadbudowy. APK, AMK, sygn. 2842, s. 34

2b. Budynki po fabryce Repphanów, dzisiaj siedziba Urzędu Statystycznego w Poznaniu Oddział w Kaliszu przy pl. Kilińskiego 1 oraz budynek mieszkalny przy ul. Warszawskiej 1

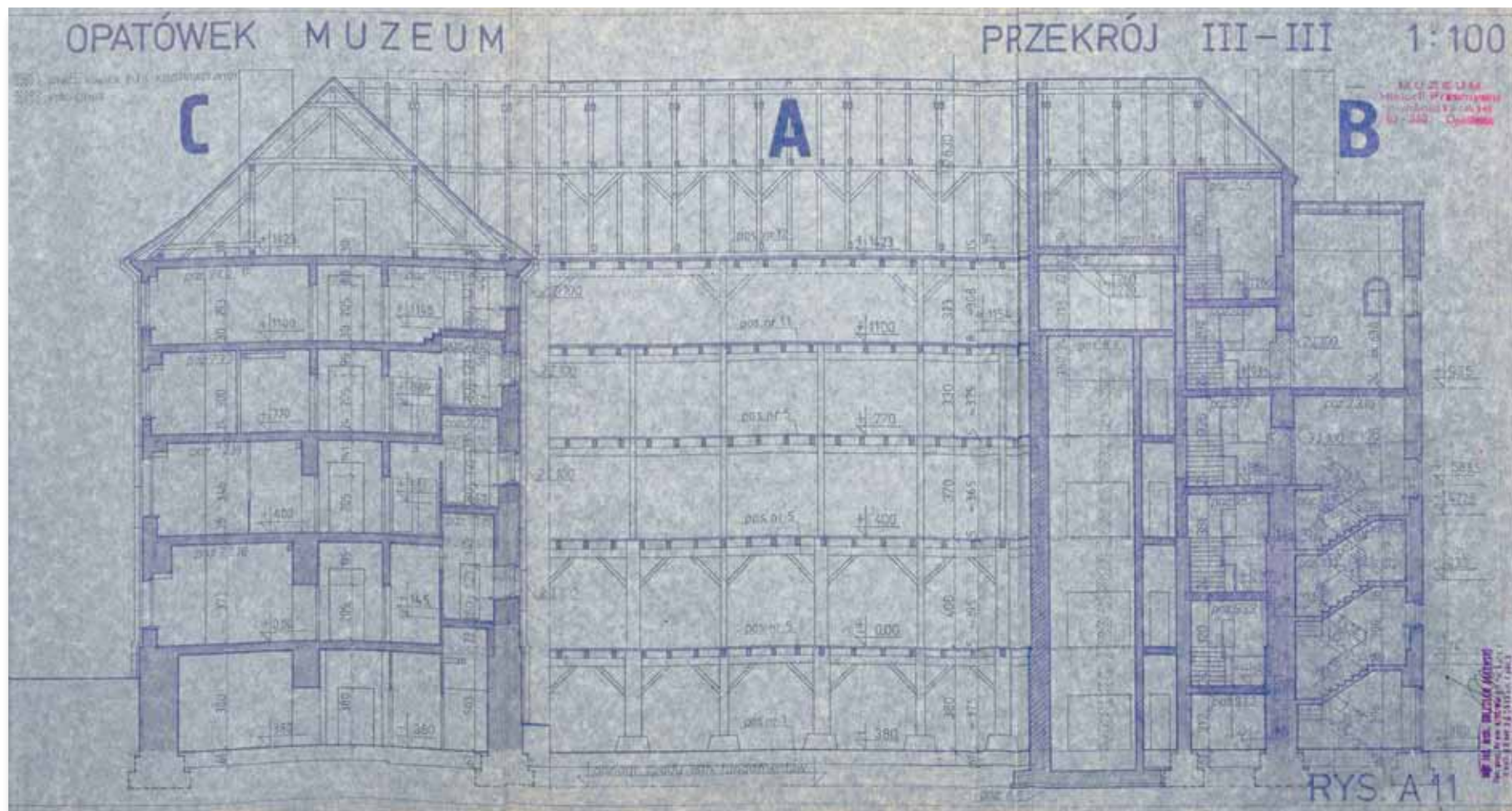
3a. Dzisiaj obiekty pofabryczne przy pl. Kilińskiego 2 są opuszczone

4. Fasada budynku przy ul. Babina 1, w którym w XIX w. mieściła się manufaktura Wincentego Przechadzkiego, a która później została przebudowana na kamienicę mieszkalną. Projekt frontu budynku wykonał Adam Czyżewski w 1931 r. APK, AMK, sygn. 594, k. 139 i 219

4a. Budynek po manufakturze Wincentego Przechadzkiego pełni obecnie funkcje usługowe i mieszkalne (obecnie ul. Babina 1)

5. Przekrój pionowy dawnej fabryki Fiedlerów w Opatówku wykonany w 1983 r. przez Bolesława Bąkowskiego na potrzeby adaptacji na cele muzealne. Ze zbiorów Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku (cyt. dalej MHP)

5a. Dawna fabryka Fiedlerów w Opatówku, wybudowana w latach 1824-1826, dzisiaj siedziba Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku (ul. Kościelna 1)

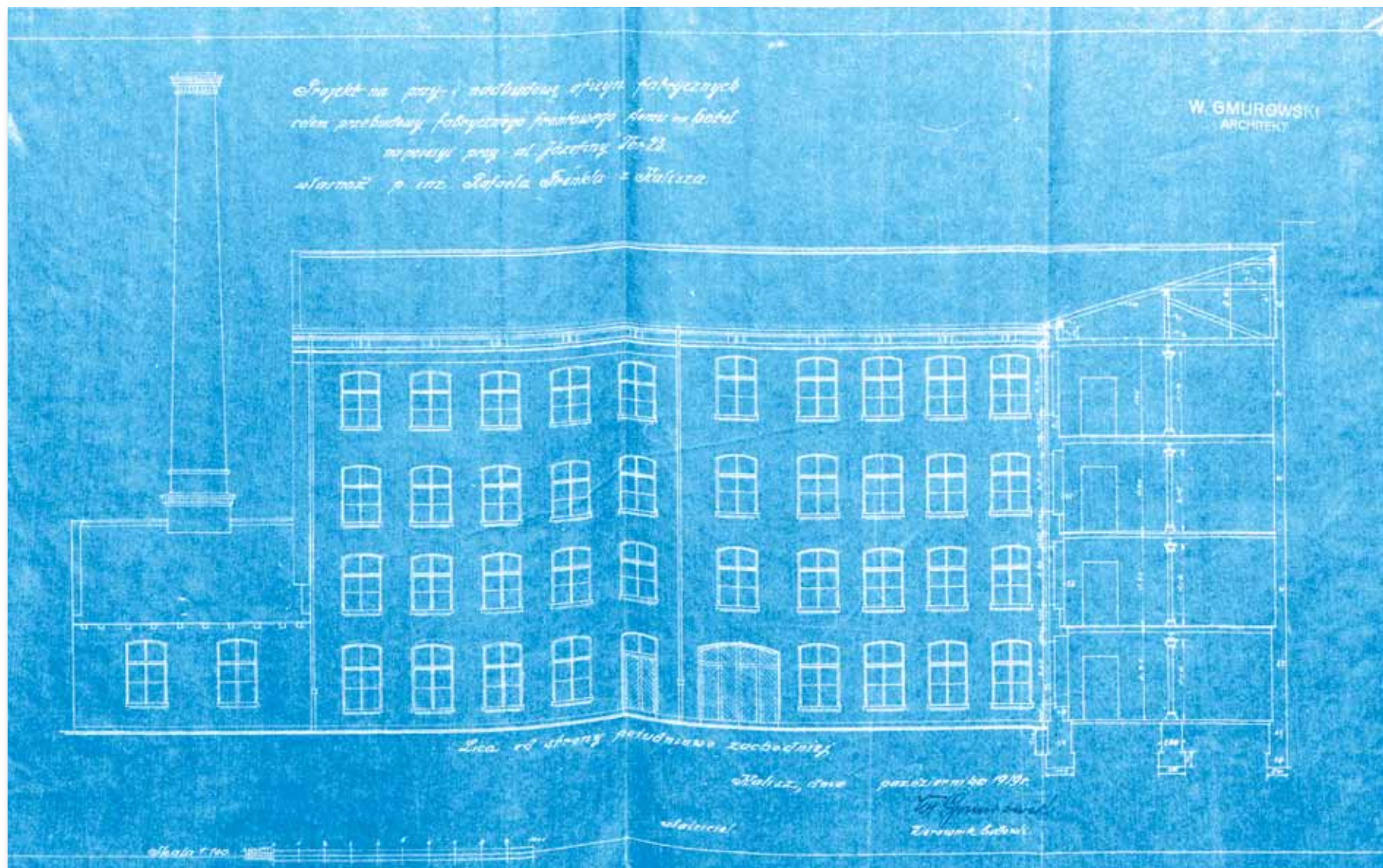
**– Przemysł hafciarsko-koronkarski
i produkcji tiulu**

6a. W budynku byłej fabryki hafciarskiej Majznerów (obecnie ul. Towarowa 1) mieszczą się obecnie różne instytucje, m.in. Kościół Boży w Chrystusie Społeczność w Kaliszu

7a. W budynku po fabryce Fraenklów dzisiaj mieści się Gimnazjum nr 3 im. Polskich Noblistów (obecnie ul. Teatralna 3)

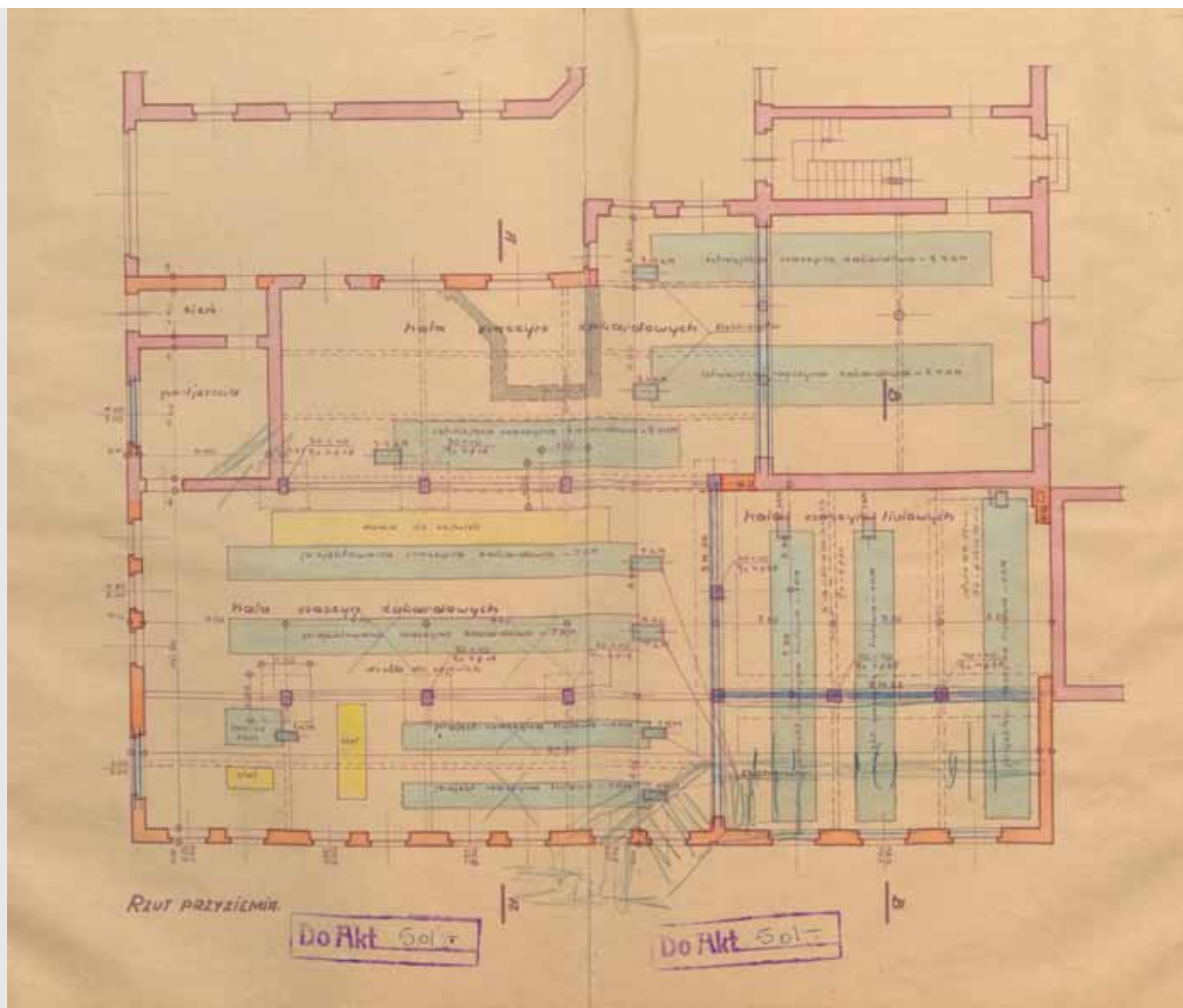
8. Plany na przebudowę dawnej fabryki Fraenklów przy al. Józefiny 23 na hotel. Projekt sporządził w 1919 r. W. Gmurowski. APK, AMK, sygn. 2885, k. 10

8a. Obiekty po fabryce hafciarskiej Fraenklów (widok od strony podwórza), dzisiaj częściowo zamieszkanne (obecnie al. Wolności 23)

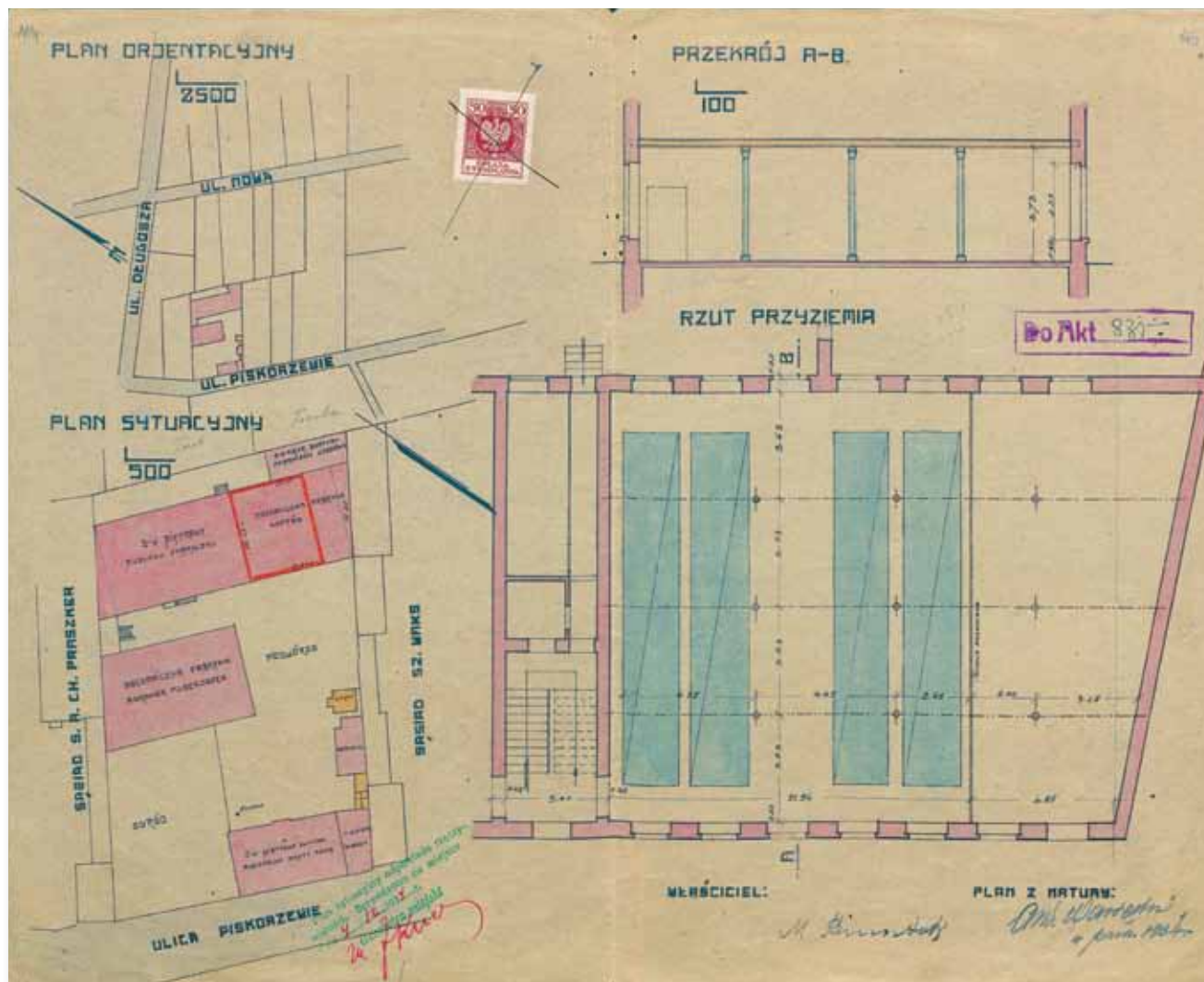
9b. Współczesny budynek mieszkalno-usługowy, stojący na miejscu manufaktury hafciarskiej „Konkordia” (obecnie ul. Pułaskiego 31)

10. Projekt rozbudowy fabryki Flakowiczów przy ul. Fabrycznej 6, sporządzony przez Alberta Nestrypke w 1935 r. APK, AMK, sygn. 951, k. 48, 50

10a. Obiekty po fabryce Flakowiczów są dzisiaj w większości opuszczone, znajduje się tam jedynie sklep z firanami (obecnie ul. Fabryczna 6)

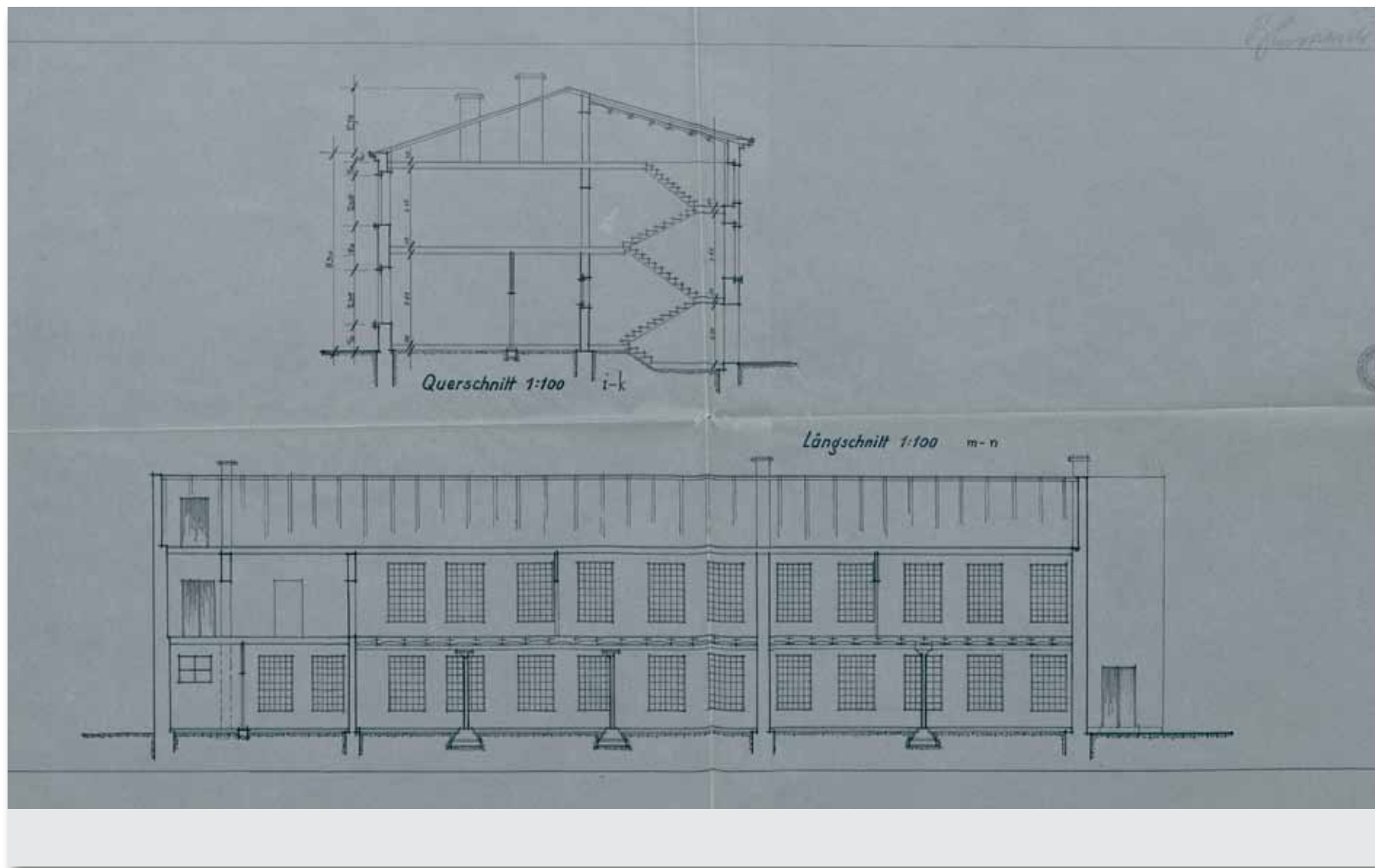

11. Plan wytwórni haftów Mordki Birstoka z 1934 r. przy ul. Piskorzewie 13 opracowany przez Witolda Wardęskiego. APK, AMK, sygn. 1869, k. 114-115

11a. Winieta pisma firmowego Mechanicznej Fabryki Haftów i Koronek Hermana Górnego z 1928 r., mieszczącej się na tej samej posesji. APK, AMK, sygn. 1869, k. 9

11b. W budynku po fabryce Hermana Górnego mieszczą się dzisiaj instytucje handlowe (obecnie ul. Piskorzewie 17a)

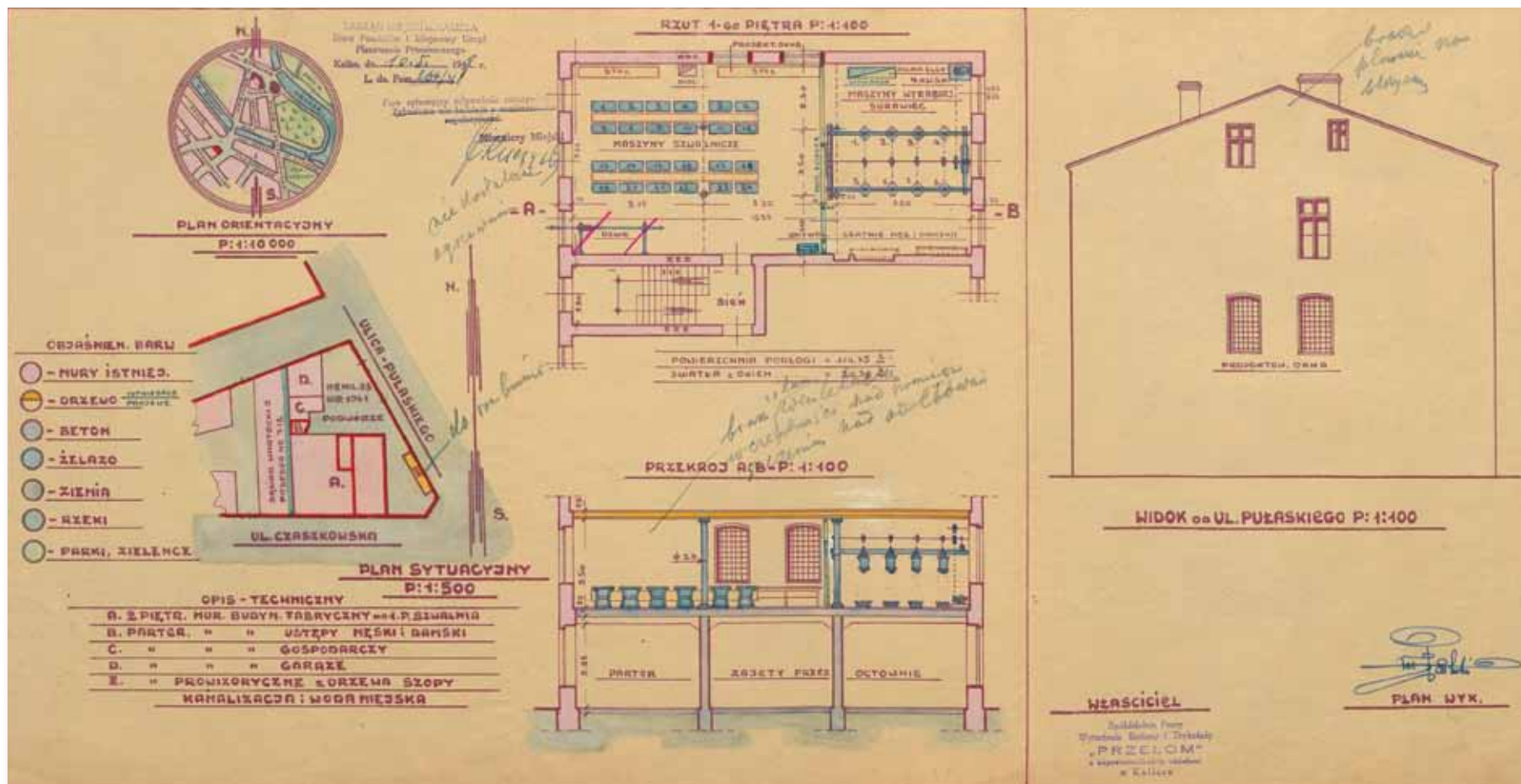
12. Plany z czasów okupacji niemieckiej 1939-1945 budynku fabrycznego przy ul. Kwiatowej 1. Przed II wojną światową siedzibę tutaj miało Towarzystwo „Tiul”. APK, AMK, sygn. 1285, k. 52-53

12a. Przebudowany obiekt pofabryczny Towarzystwa „Tiul”, w którym dzisiaj mieści się przychodnia zdrowia (obecnie ul. Kwiatowa 1)

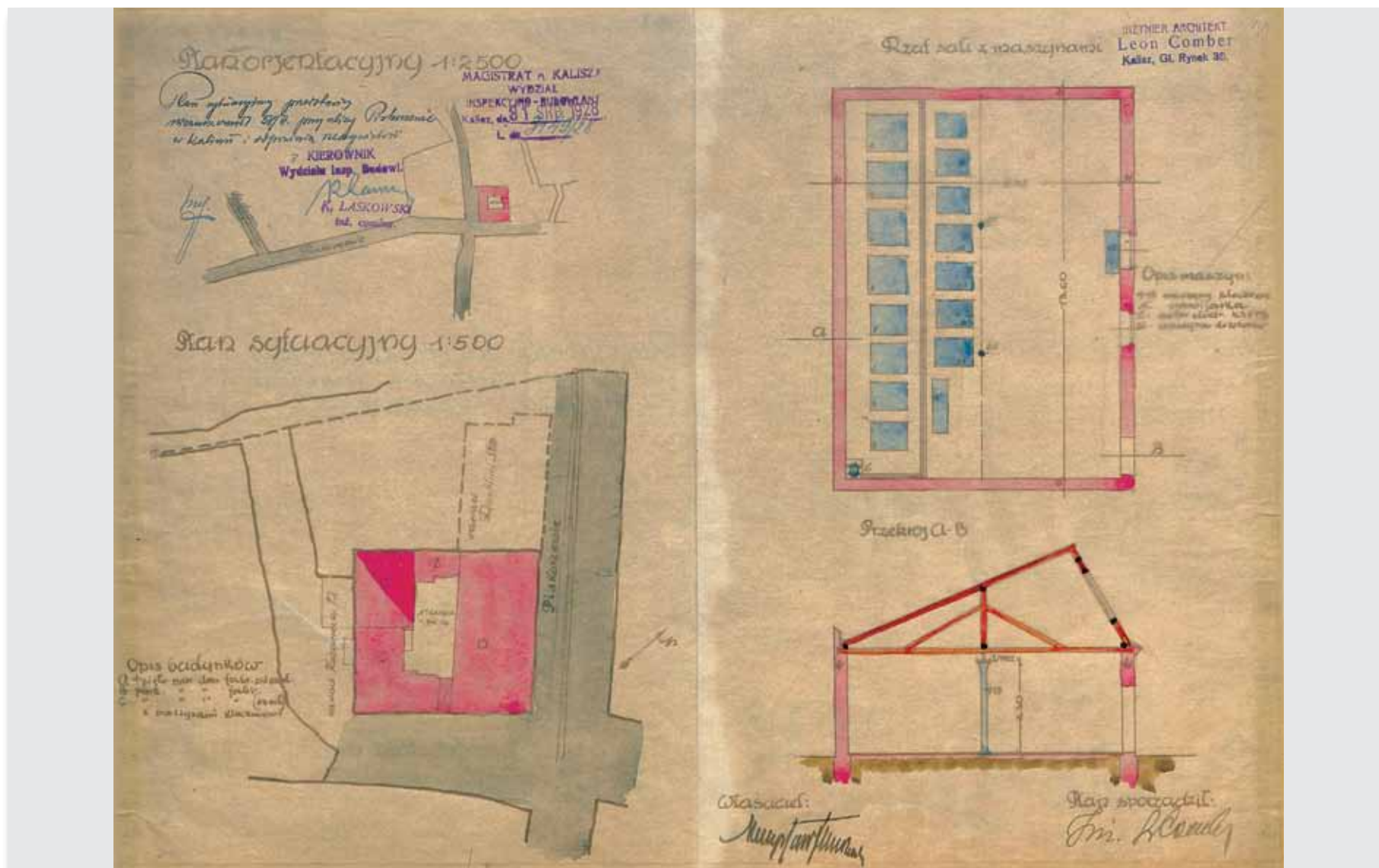
13a. Budynek pofabryczny pełni dzisiaj funkcję kamienicy mieszkalnej (obecnie ul. Kościuszki 14)

14. Plan przemysłowy Wytwórni Bielizny i Trykotaży „Przełom” przy ul. Pułaskiego 33 z 1948 r., przedwojennej fabryki koronek Berlachów. APK, AMK, sygn. 477, k. 15

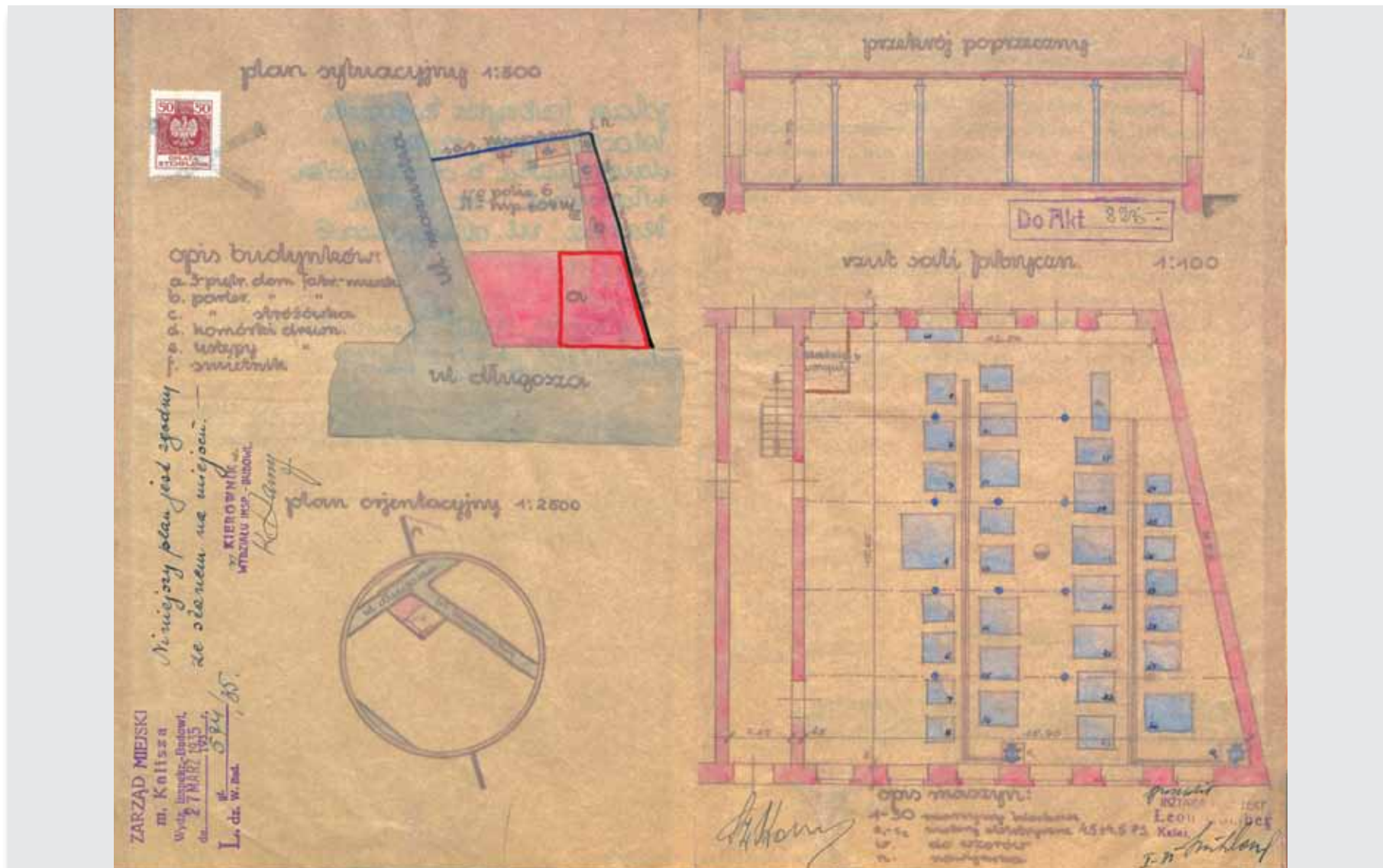
14a. W budynku po fabryce Berlachów znajdują się dzisiaj lokale mieszkalno-usługowe (obecnie ul. Pułaskiego 33)

15. Plan Fabryki Koronek Klockowych Mieczysława Feinkinda z 1928 r. przy ul. Piskorzewie 16, opracowany przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 918, k. 11

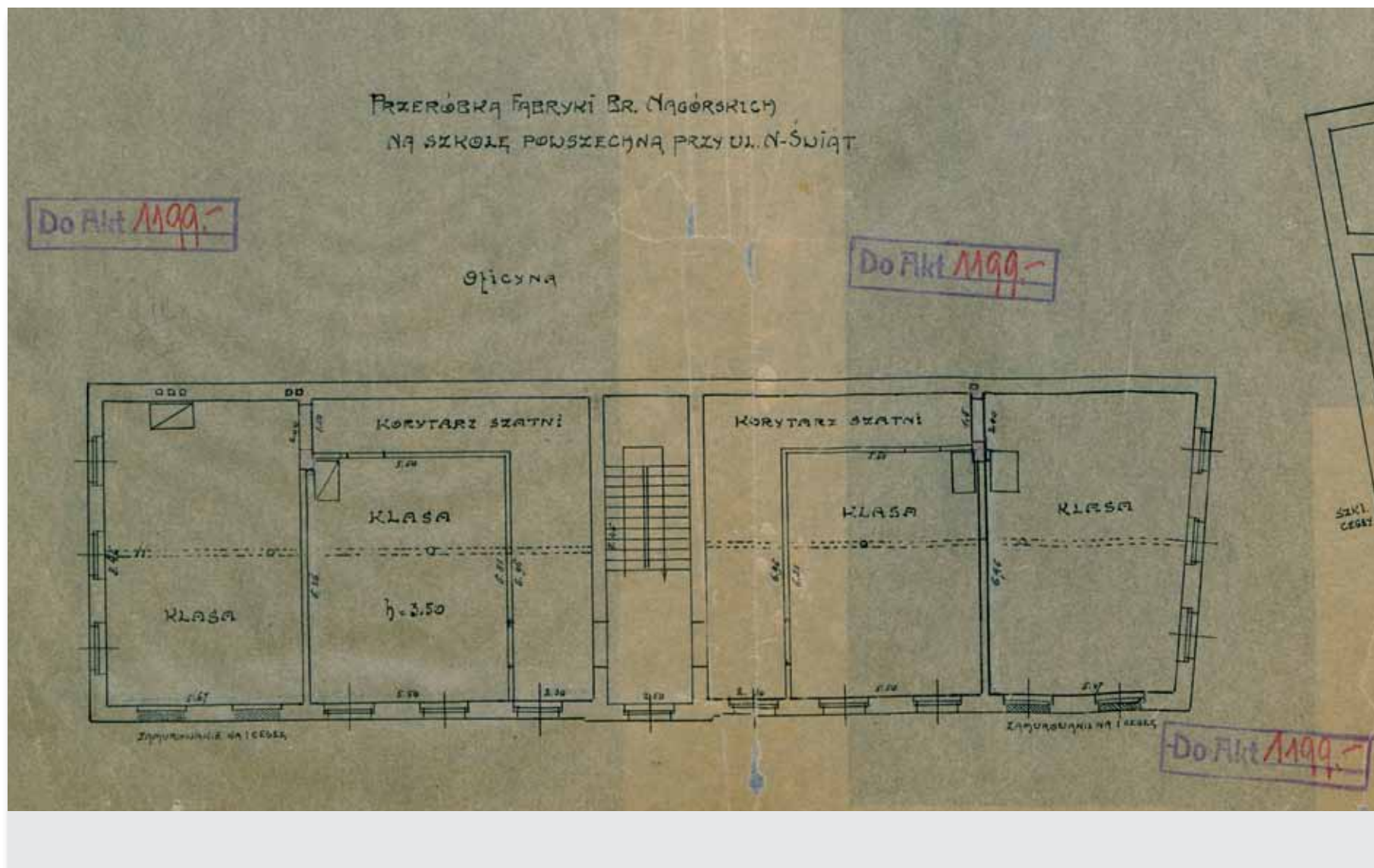
15a. Dziesięć lat później w budynku planowano umieścić wytwórnię baterii do lampek elektrycznych i muchołapek (zob. ilustrację nr 79). Obecnie w obiekcie przy ul. Długosza 15 mieści się angielskojęzyczne przedszkole

16. Plan fabryki Koronek Klockowych „Rykma” przy ul. Długosza 6. Jej dzierżawcą był Działowski, właścicielem posesji zaś Szlama Kohn. Plan wykonał Leon Comber w 1935 r. APK, AMK, sygn. 913, k. 25-26

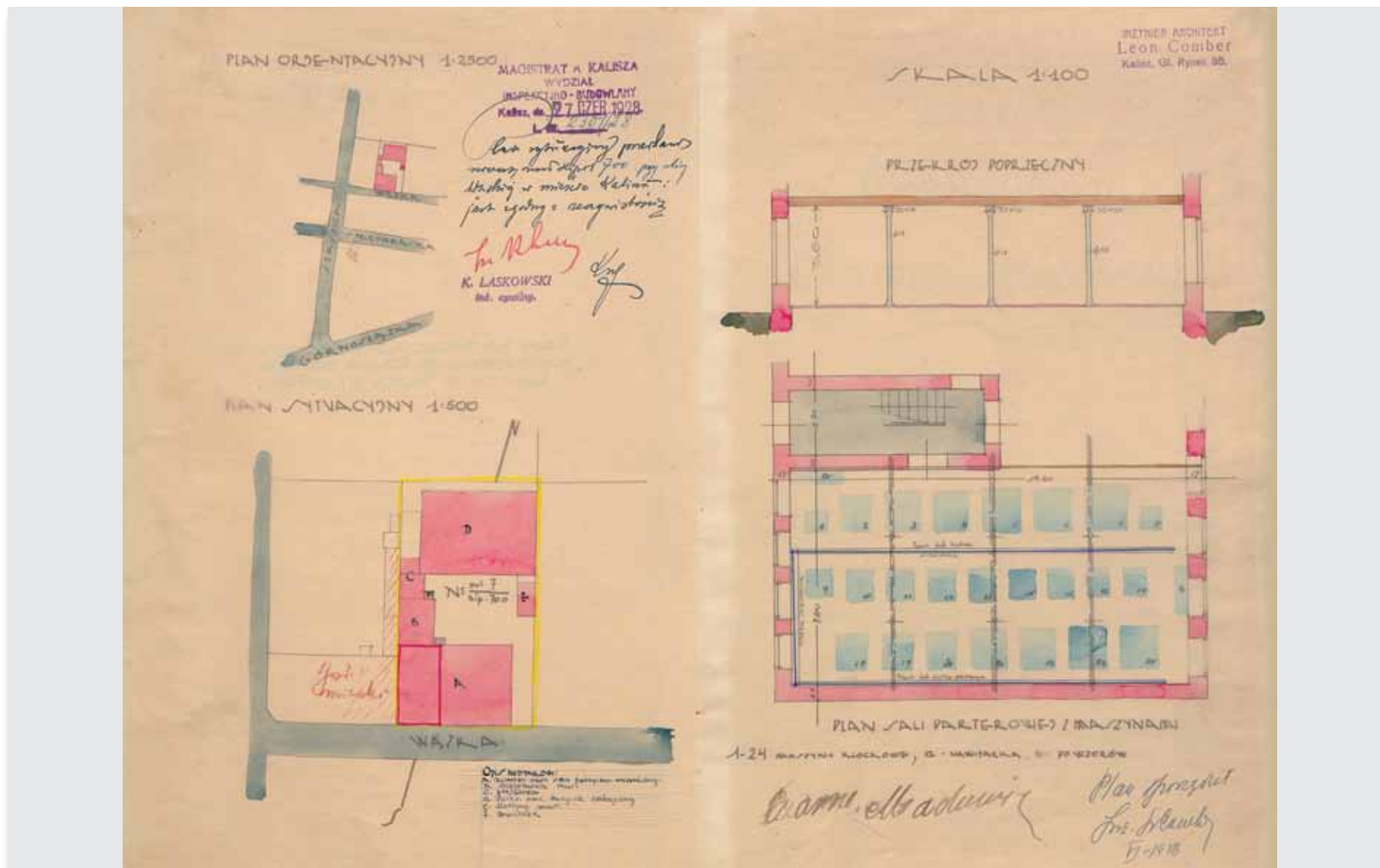
16a. Kilka lat później w obiekcie urządzono Wytwórnię Części Rowerowych i Metalowych „Proсна” (zob. ilustrację nr 58). Obecnie budynek przy ul. Długosza 6 pełni funkcje mieszkalne

17. Plan przeróbki Fabryki Haftów i Koronek Braci Nagórskich przy ul. Nowy Świat 15 na szkołę z 1934 r. APK, AMK, sygn. 244, k. 104

17a. W byłej fabryce „Bracia Nagórscy” do niedawna mieściła się siedziba Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu przy ul. Nowy Świat 13. Drugi, wyższy budynek użytkowany jest przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

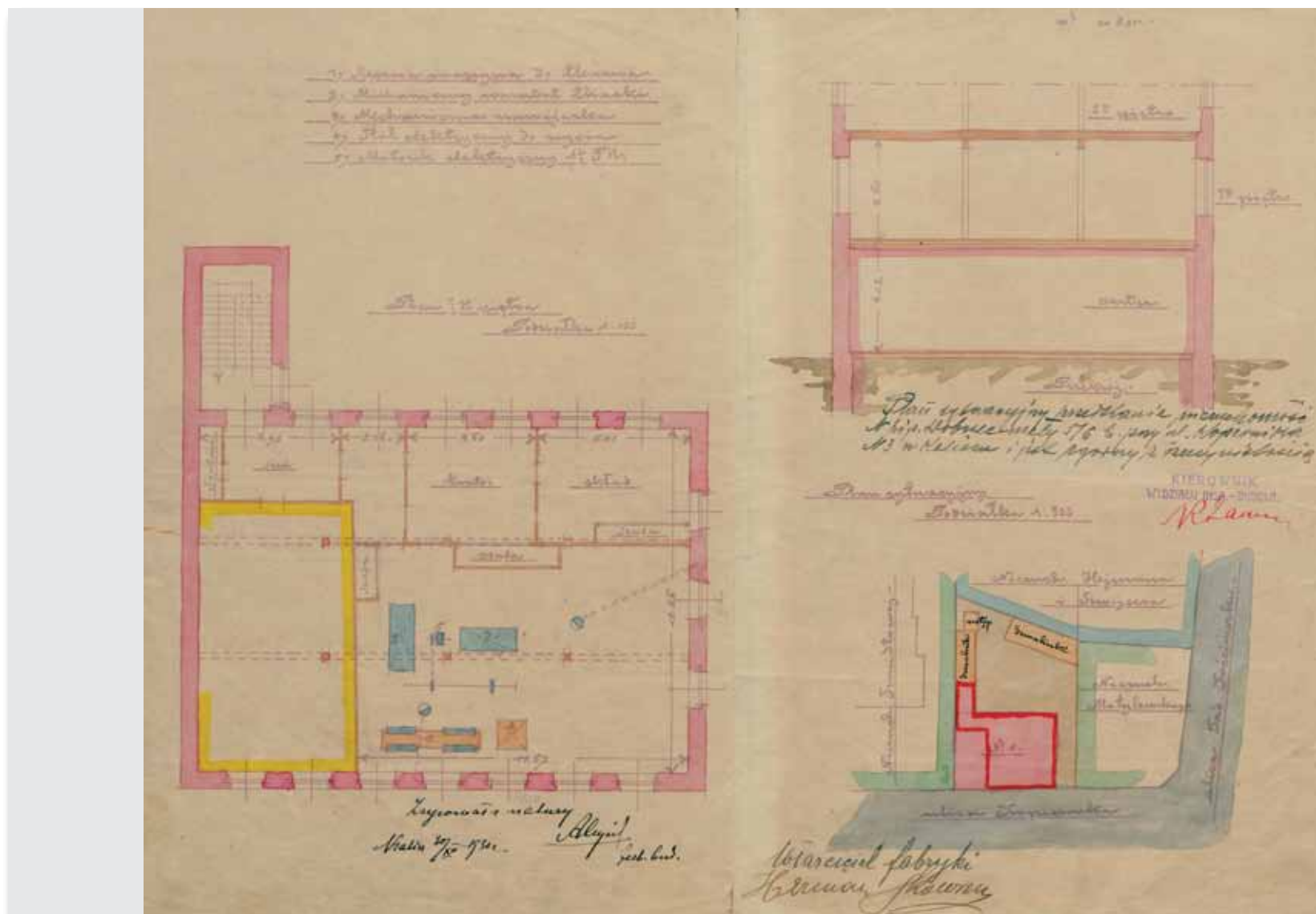

18. Plan Fabryki Koronek Klockowych Czarnej Madowicz przy ul. Wąskiej 13 z 1928 r. autorstwa Leona Combera. APK, AMK, sygn. 2576, k. 28-29

18a. Obiekt po fabryce koronek i haftów Mojsiewicza i Madowiczów. Dzisiaj ma tutaj siedzibę Zespół Szkół Zawodowych im. Zesłańców Sybiru przy ul. Wąskiej 13

– Przemysł dziewiarski

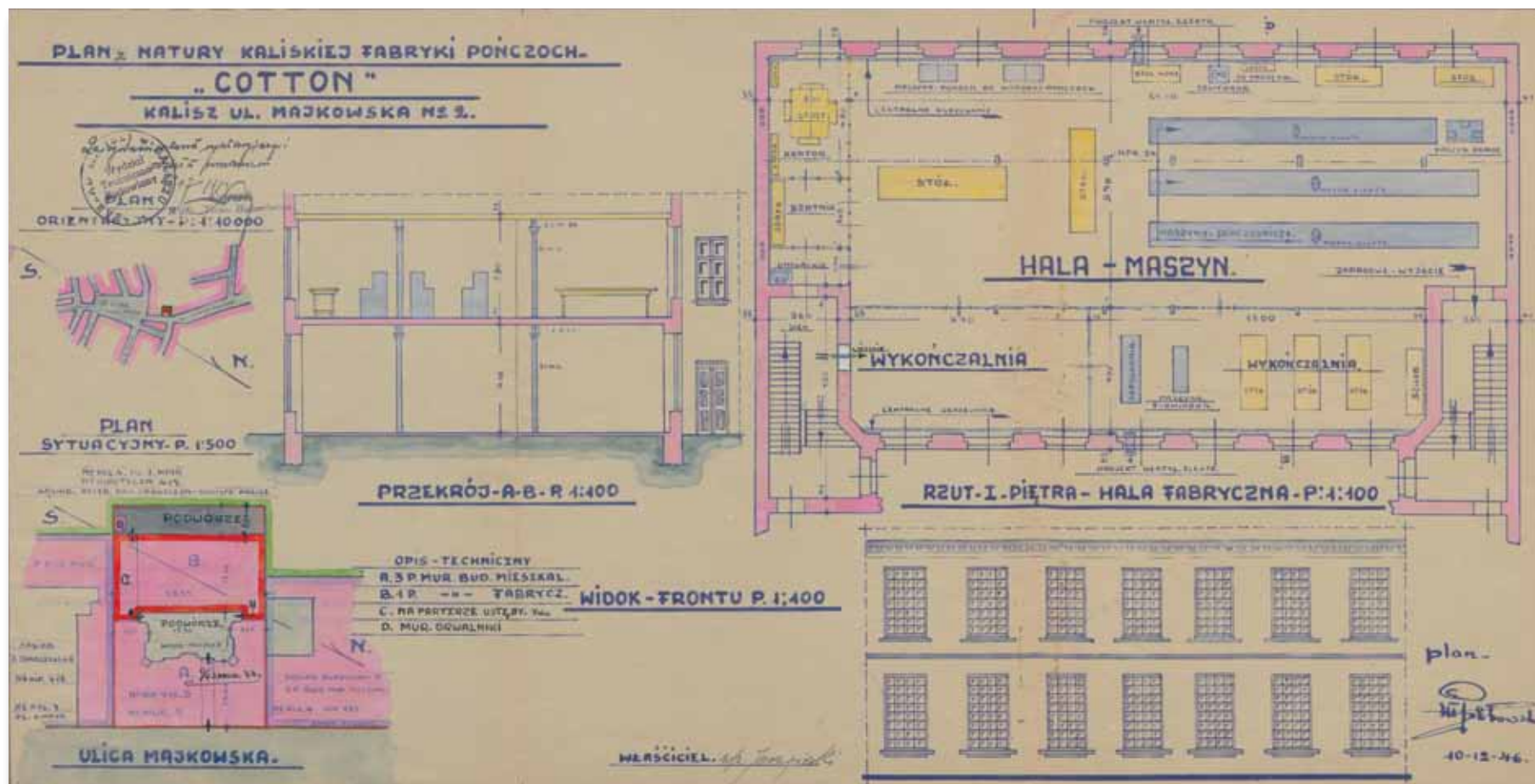

19a. Wielokrotnie przebudowywany budynek pofabryczny po Fabryce Wyrobów Dziaonych, dzisiaj opuszczony (obecnie ul. Kopernika 3)

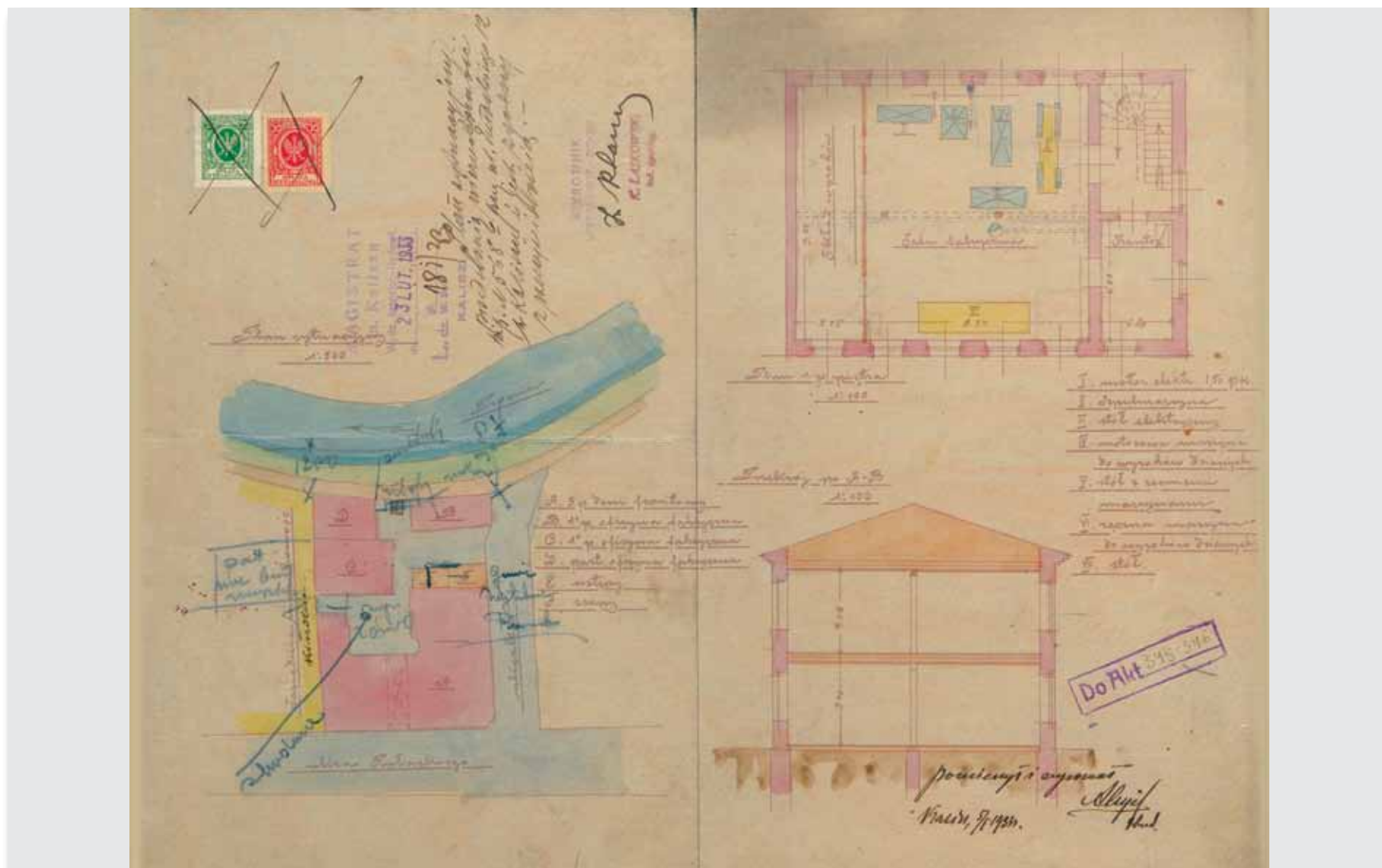
20a. Obiekty po Fabryce Pończoch Markusa Holtza, dzisiaj opuszczone (obecnie ul. Chopina 7)

21. Plan Kaliskiej Fabryki Pończoch „Cotton” przy ul. Majkowskiej 2 z 1946 r. (dawna Mechaniczna Fabryka Pończoch „Cotton” A. Rozenbauma i Dawidowicza). APK, AMK, sygn. 1505, k. 82-83

21a. Obiekty po Kaliskiej Fabryce Pończoch „Cotton”, dzisiaj użytkowane gospodarczo (obecnie ul. Majkowska 2)

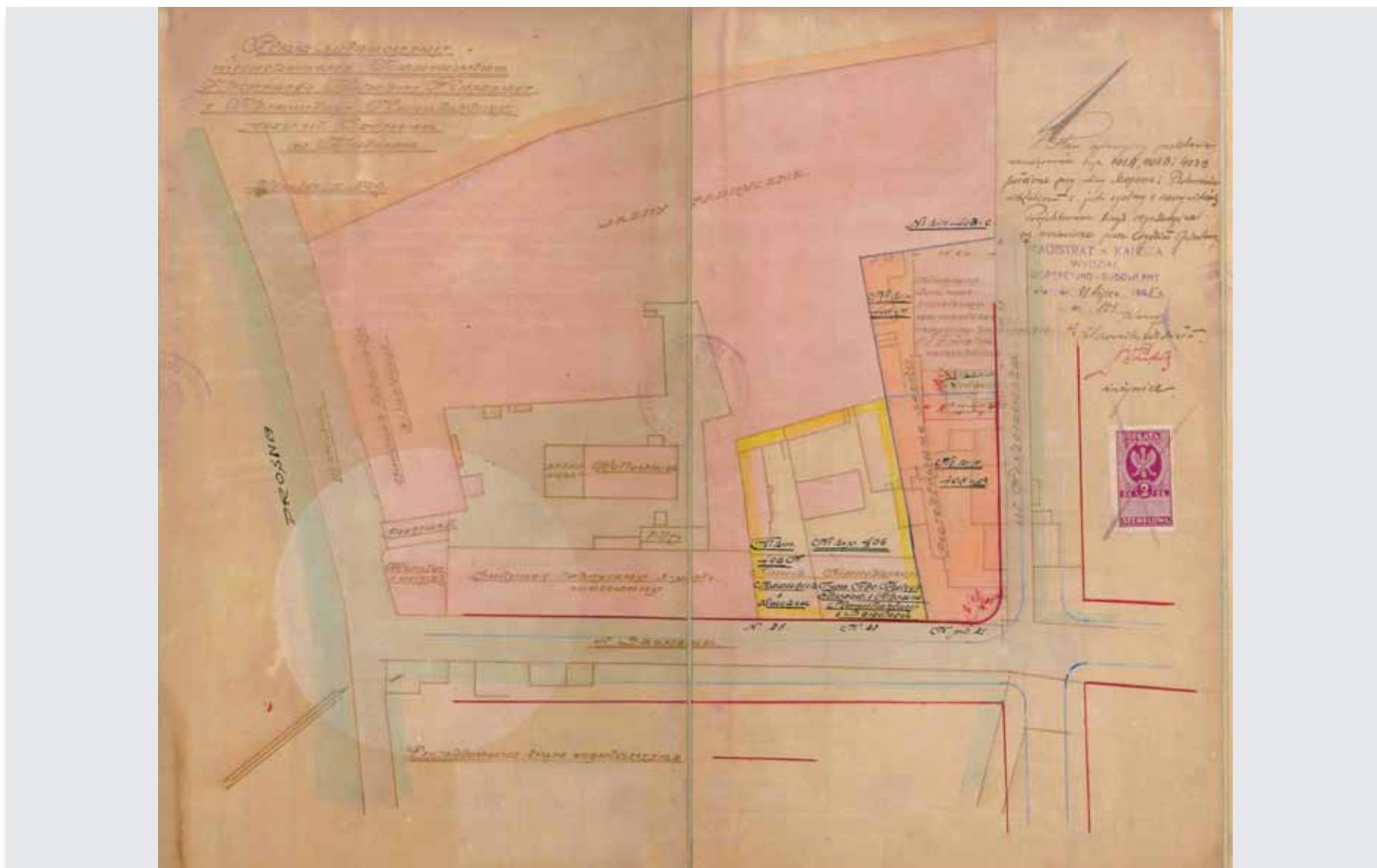

22. Plan Wytworni Wyrobów Dziaonych Hermana Skowrona z 1933 r. przy ul. Pułaskiego 12 sporządzony przez Adama Czyżewskiego. Wcześniej obiekt zajmowany był przez Kaliską Koronarską Manufakturę „Merkury”. APK, AMK, sygn. 2054, k. 96

22a. Budynek po fabryce koronek jest dzisiaj użytkowany gospodarczo (obecnie ul. Kredytowa 12)

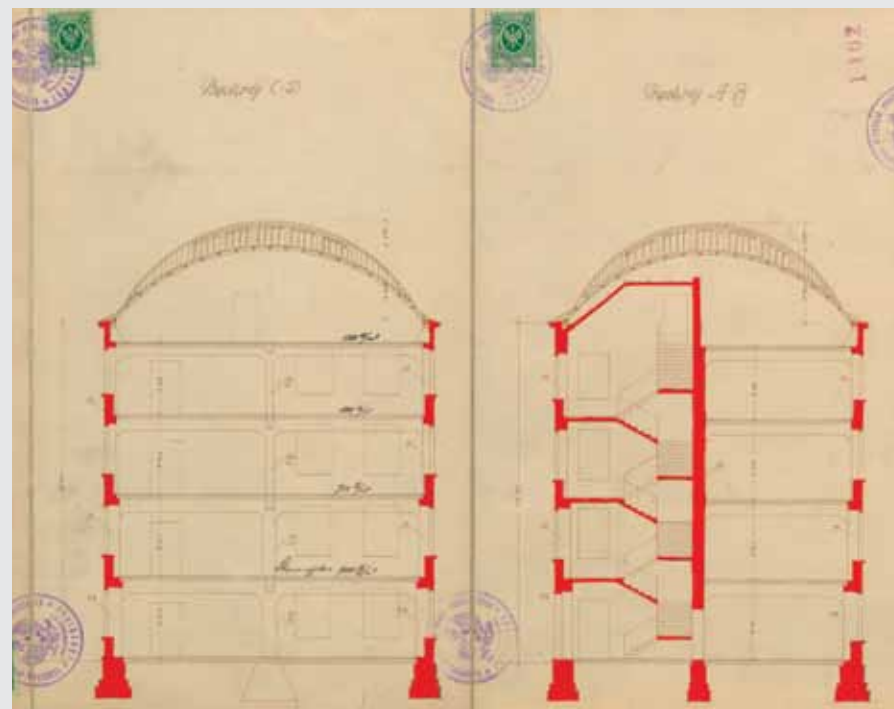
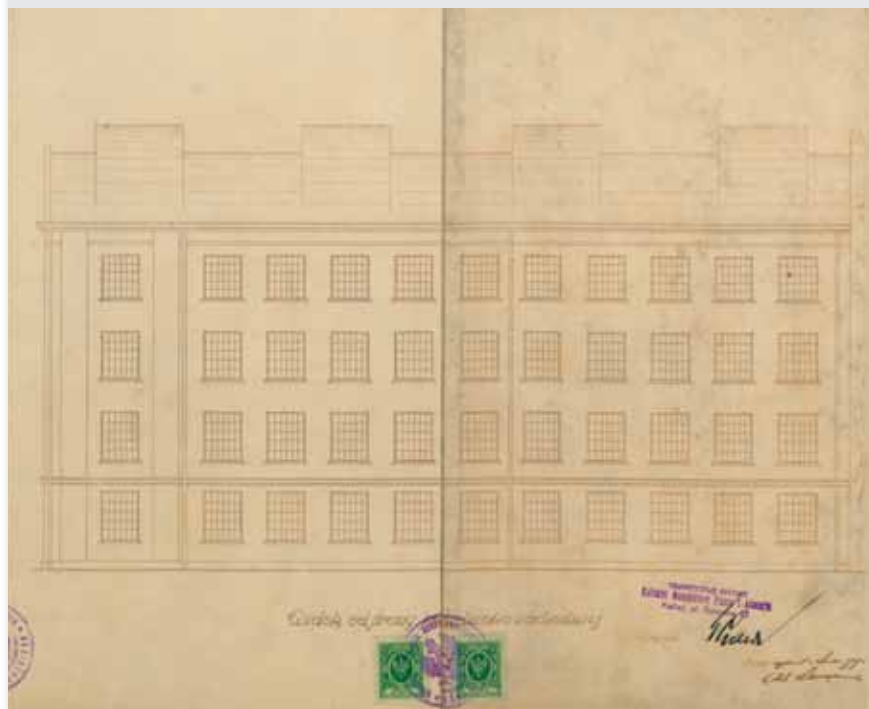
**– Pluszownia, „La Cotonniere”
i Kaliska Fabryka Tekstylna**

23. Plan sytuacyjny Towarzystwa Akcyjnego Kaliskiej Pluszowej i Aksamitnej Manufaktury przy ul. Chopina i ul. Piskorzewie, wykonany przez Alberta Nestrupke w 1925 r. APK, AMK, sygn. 474, k. 2

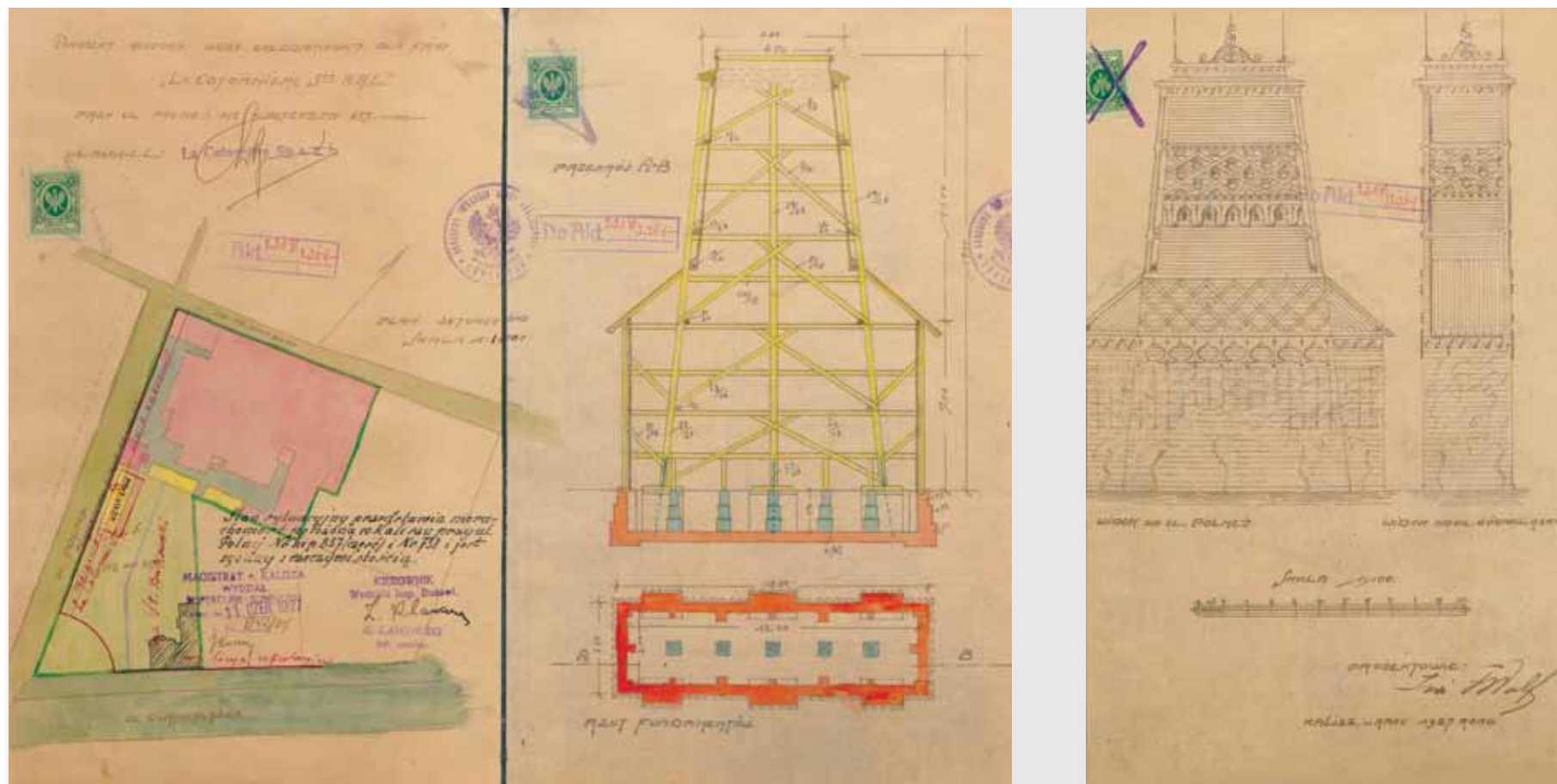
23a. Obiekty po Towarzystwie Akcyjnym Kaliskiej Manufaktury Pluszu i Aksamitu przy ul. Chopina (późniejsza Fabryka Wyrobów Runowych „Runotex”), od ul. Wodnej do ul. Piskorzewie. Dzisiaj częściowo tylko zagospodarowane

23b. Plan na pobudowanie 3-piętrowego budynku fabrycznego z 1927 r. na rogu ulic Chopina i Piskorzewie. Projekt wykonał Witold Wardęski dla Towarzystwa Akcyjnego Kaliskiej Manufaktury Pluszu i Aksamitu. APK, AMK, sygn. 476, k. 7-9, 16-17, 20

23c. Budynek przemysłowy powstały ok. 1970 r. wg projektu W. Zabłockiego, St. Sikorskiego, J. Główczewskiego i Cz. Sztajera. Dzisiaj główna siedziba Fabryki Wyrobów Runowych „Runotex” SA przy ul. Długosza 11

24. Projekt budowy wieży chłodnikowej dla przędzalni „La Cotonniere” z 1927 r. APK, AMK, sygn. 1921, k. 21-22 i 24

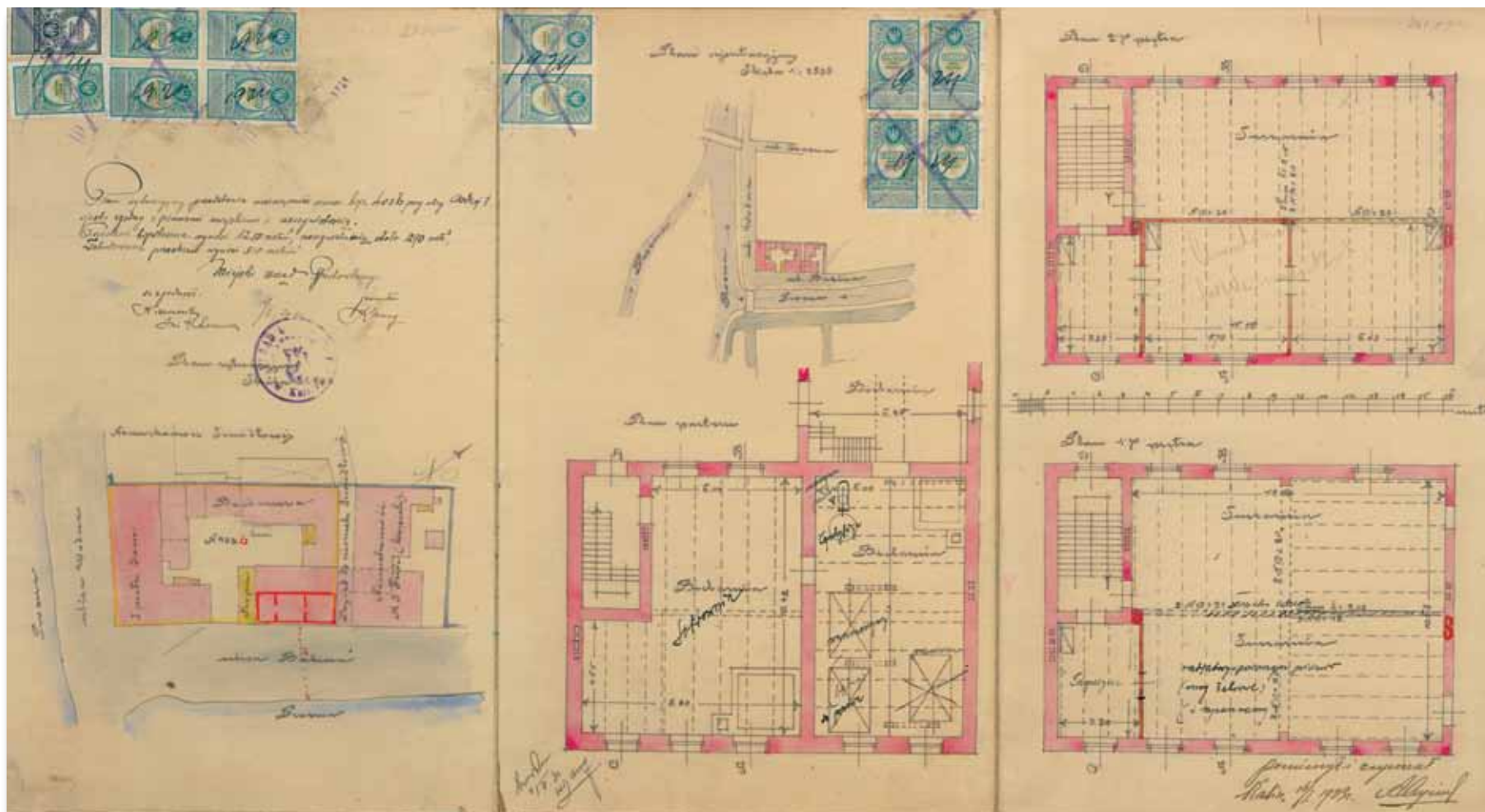

24a. Obiekty po przedsiębiorstwie „La Cotonniere”. Dzisiaj użytkowane przez instytucje handlowe i usługowe m.in. supermarket „Piotr i Paweł” (obecnie ul. Polna 14)

25a. Budynek po Kaliskiej Fabryce Tekstylnej Hillekesa. Dzisiaj siedziba Fundacji Kaliski Inkubator Przedsiębiorczości przy ul. Częstochowskiej 25

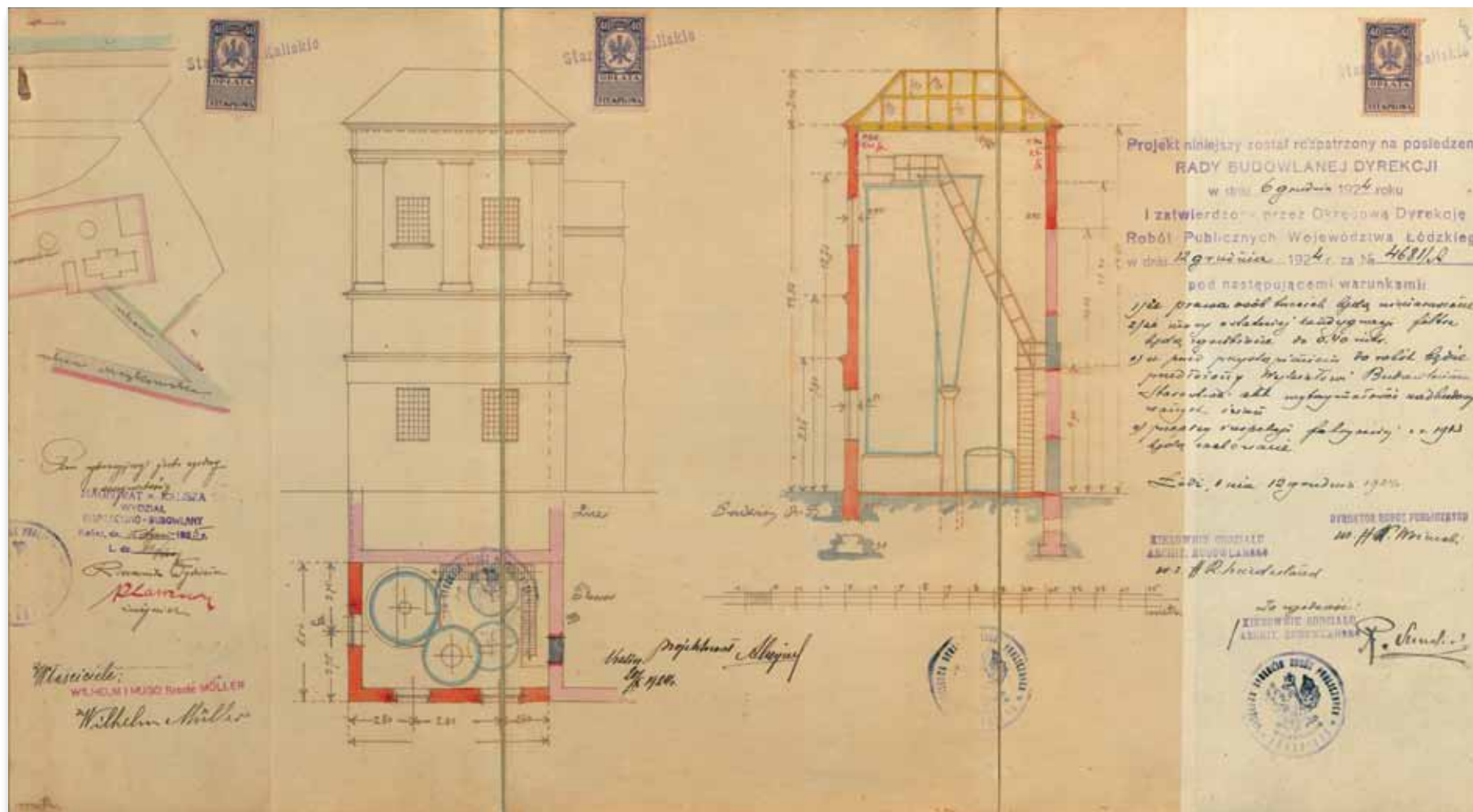
– Przemysł wykończalniczy

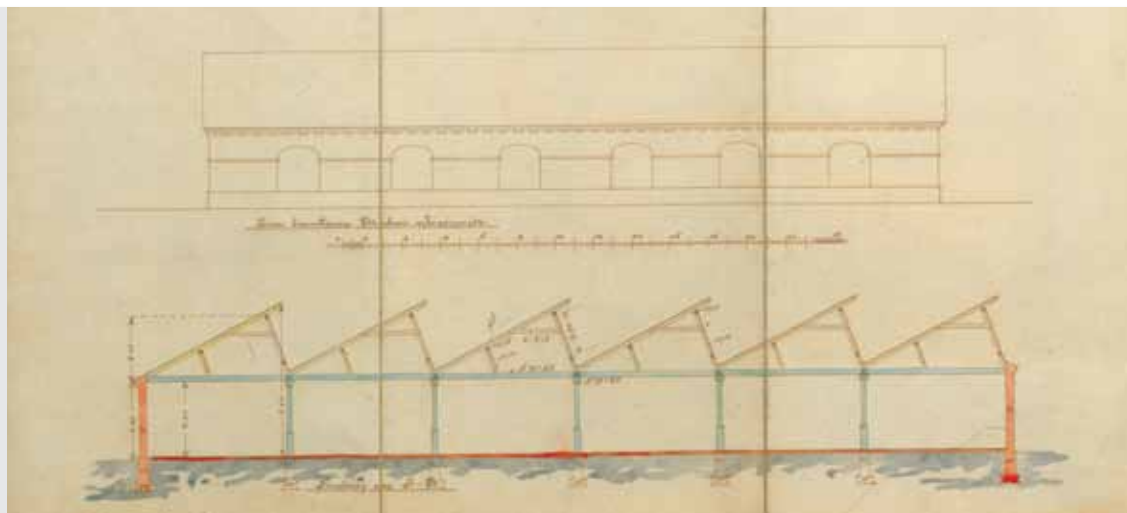
26. Plan budynku fabrycznego bielarni na nieruchomości Maurycego Friedego przy ul. Babina 19. Zrysował go Adam Czyżewski. APK, AMK, sygn. 607, k. 13

26a. Budynek po zakładzie Maurycego Friedego dzisiaj pełni funkcje usługowo-mieszkalne (obecnie ul. Babina 19)

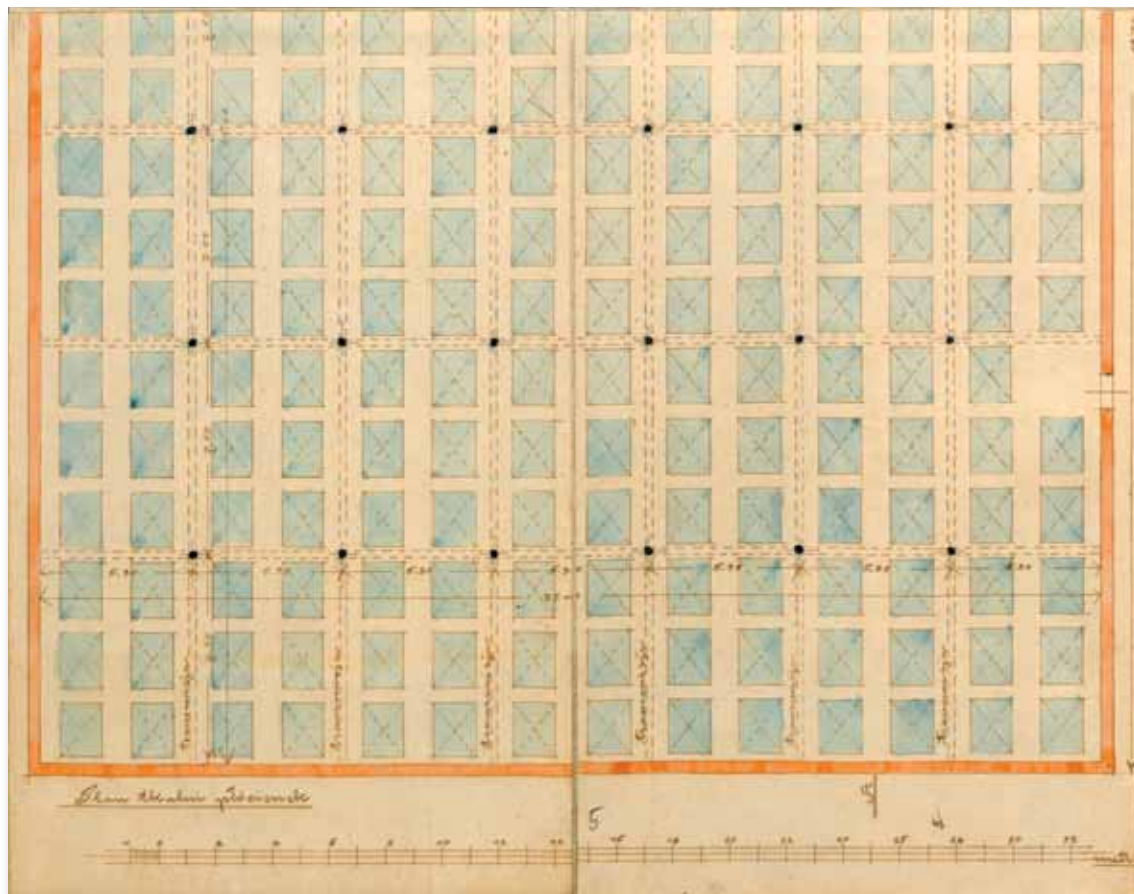

27. Projekt na wybudowanie stacji filtrów w 1924 r. przy Bielni „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej autorstwa A. Czyżewskiego. APK, AMK, sygn. 1513, k. 46

27a. Projekt na pobudowanie parterowego budynku tkalni Bielarni „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej sporządzony przez Alberta Nestrypke z 1927 r. APK, AMK, sygn. 472, k. 1-3

27b. Plan na budowę murowanej hali farbiarni w fabryce „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej, opracował Jerzy Dreszer w 1938 r. APK, AMK, sygn. 1513, k. 178

27c Projekt na budowę parterowego budynku fabrycznego Bielańia „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej, rzut poziomy wykonany przez Alberta Nestrypke w 1926 r. APK, AMK, sygn. 472, k. 4-5

27d. Pismo firmowe Bielańi i Farbiarni Wilhelm i Hugo Bracia Müller z 1939 r. APK, AMK, sygn. 1513, k. 135

27e. Z kompleksu fabrycznego „Braci Müller”, po 1945 r. Zakładów Przemysłu Jedwabniczego „Wistil”, zachował się jedynie budynek administracyjno-mieszkalny przy ul. Majkowskiej 13

– Przemysł konfekcyjny

28b. Budynek po Mechanicznej Fabryce Haftów i Koronek Szlama Bułki, a po II wojnie światowej Państwowych Zjednoczonych Fabrykach Konfekcyjnych (obecnie ul. Pułaskiego 18)

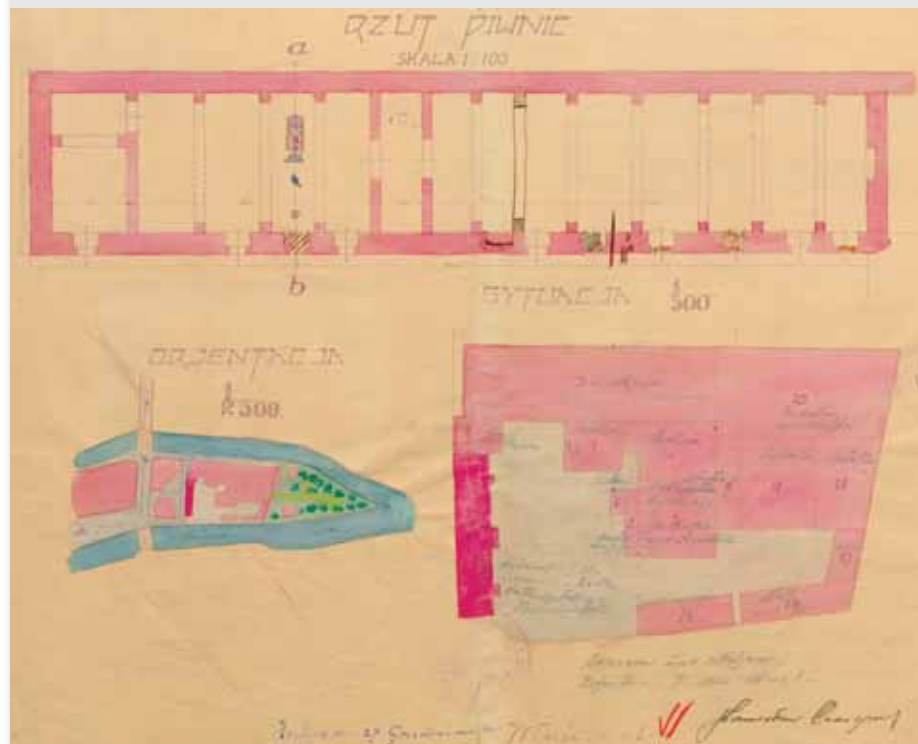

28c. Na bazie budynku Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Kalpo” (przy ul. Dobrzeckiej 18) powstał apartamentowiec, którego parter zajmują zakłady handlowe i usługowe oraz Miejski Zarząd Budynków Mieszkalnych

2. Przemysł spożywczy

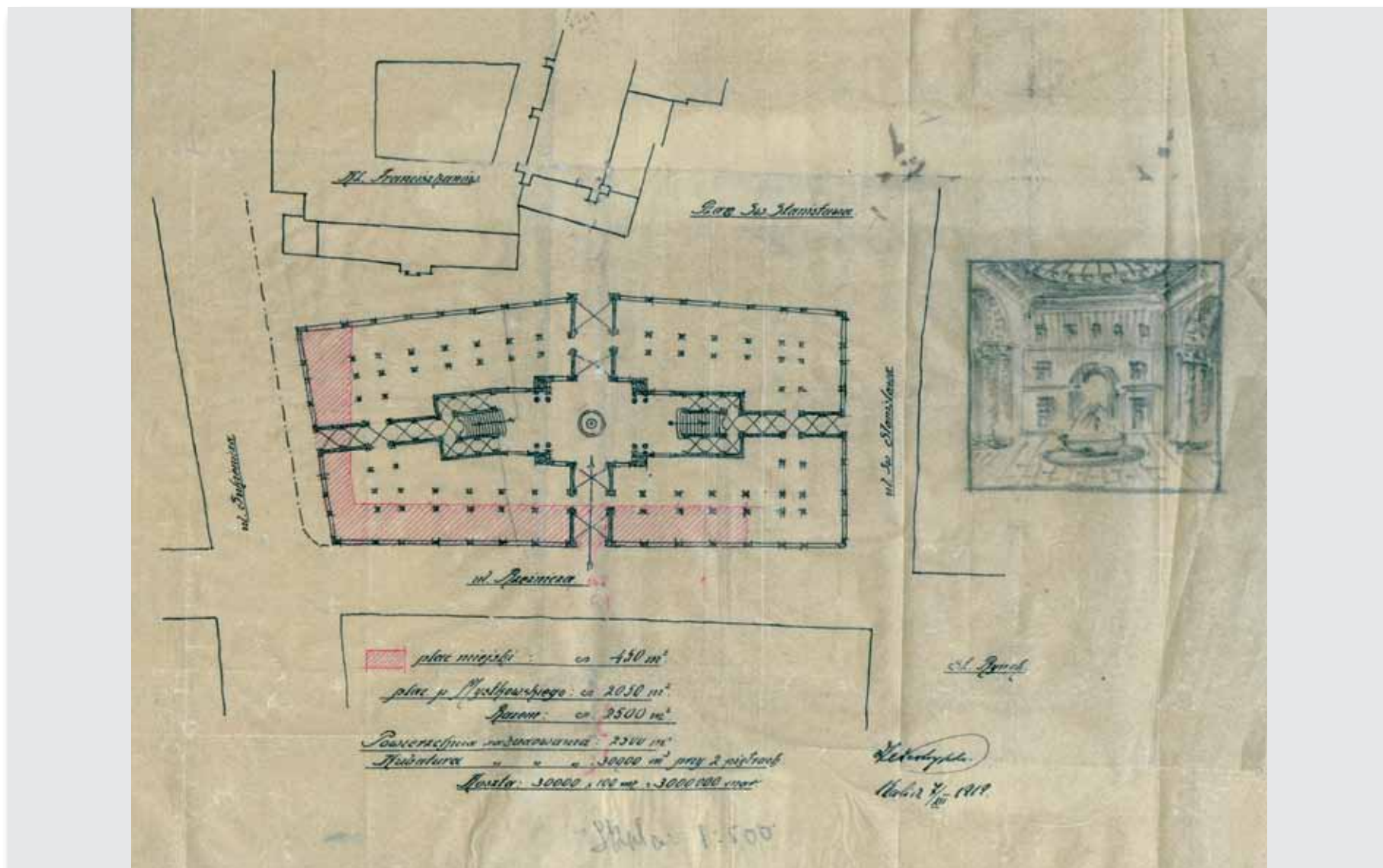
29. Obiekt po browarze gen. Józefa Zajęczka z 1820 r. przy ul. Lubelskiej 8 w Kaliszu (Winiary). Obecnie budynek niezagospodarowany

30. Plan Browaru Weigtów przy ul. Mostowej wykonany w 1931 r. przez L. Janickiego. APK, AMK, sygn. 1623, k. 20-21

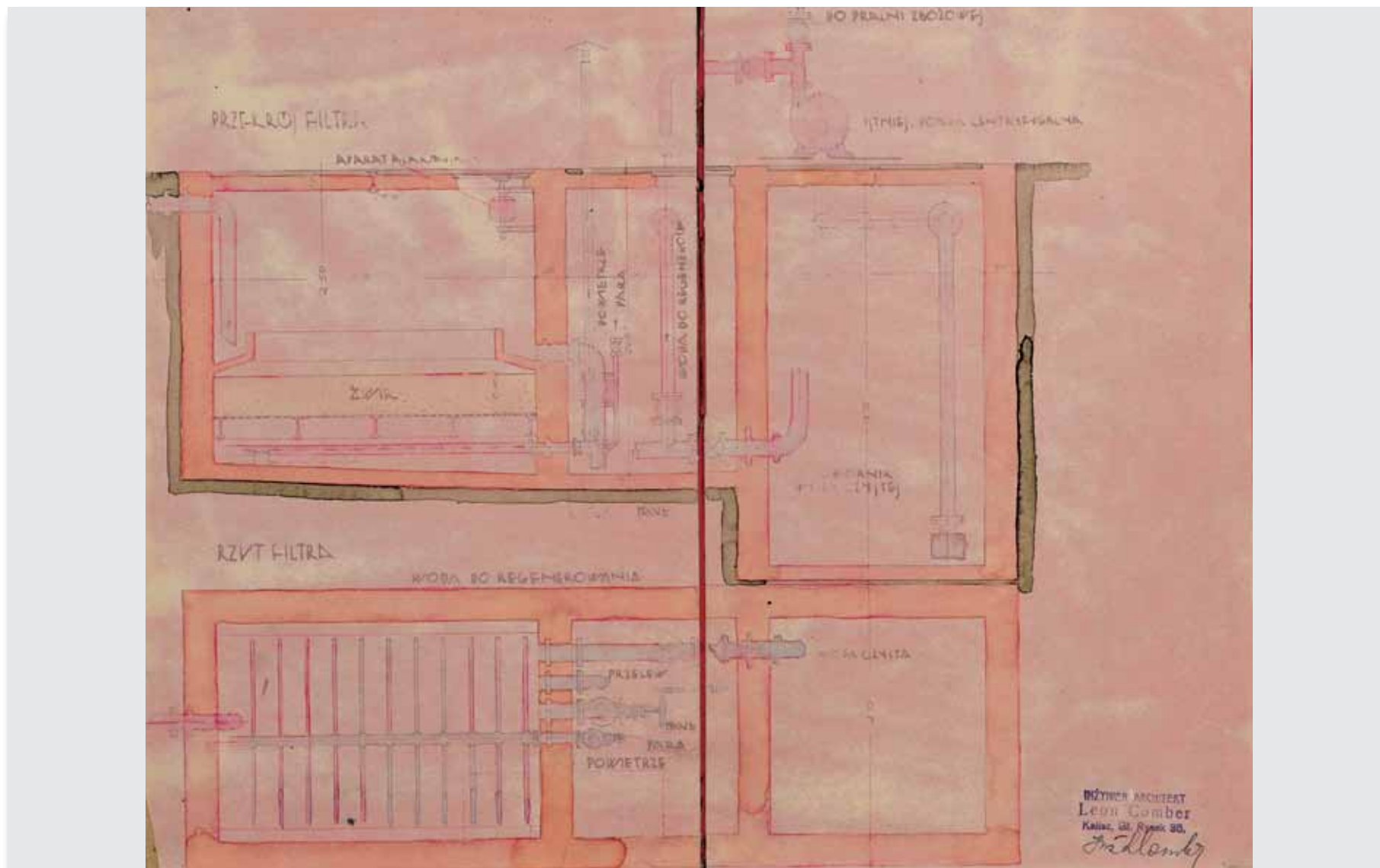
30a. Budynek przy ul. Mostowej 2, gdzie w XIX w. i na pocz. XX w. mieścił się Browar Weigtów

31. Plan orientacyjny z 1949 r. Fabryki Biskupów i Pierników Kazimierz Mysłkowski. APK, AMK, sygn. 2261, k. 42

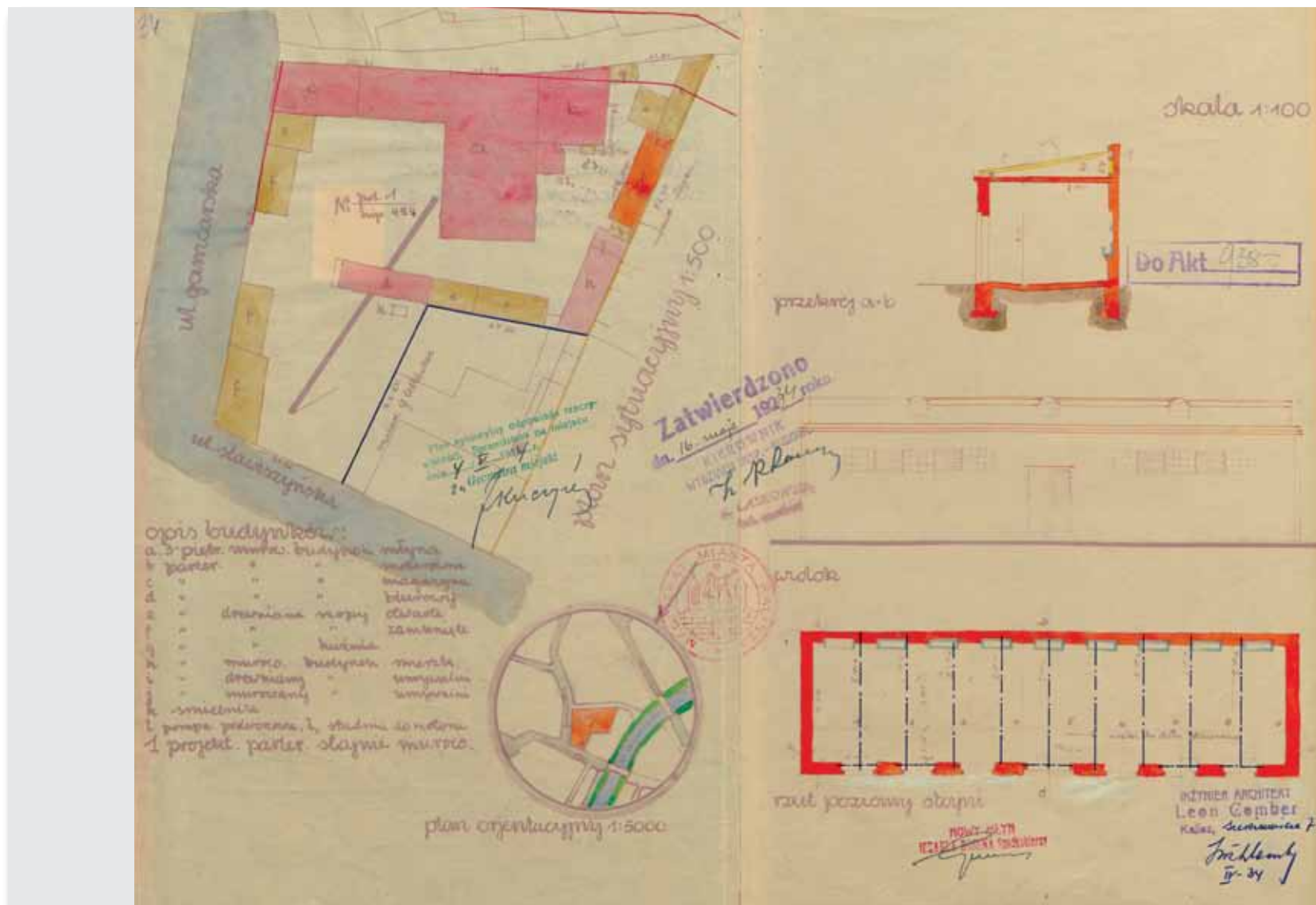
31a. W dawnej fabryce Kazimierza Mystkowskiego, przy ul. Św. Stanisława 2, mieści się Powszechna Spółdzielnia Spożywców „Społem” wraz z należącymi do niej sklepem oraz barem i salą bankietową „Delicje” (tutaj widok od ul. Rzeźniczej)

32. Projekt filtrów do oczyszczania wody zanieczyszczonej mechanicznie w pralni zbożowej Towarzystwa Wielkiego Młyna Reich i Chmielnicki przy ul. Wrocławskiej, sporządzony przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 447, projekt 1

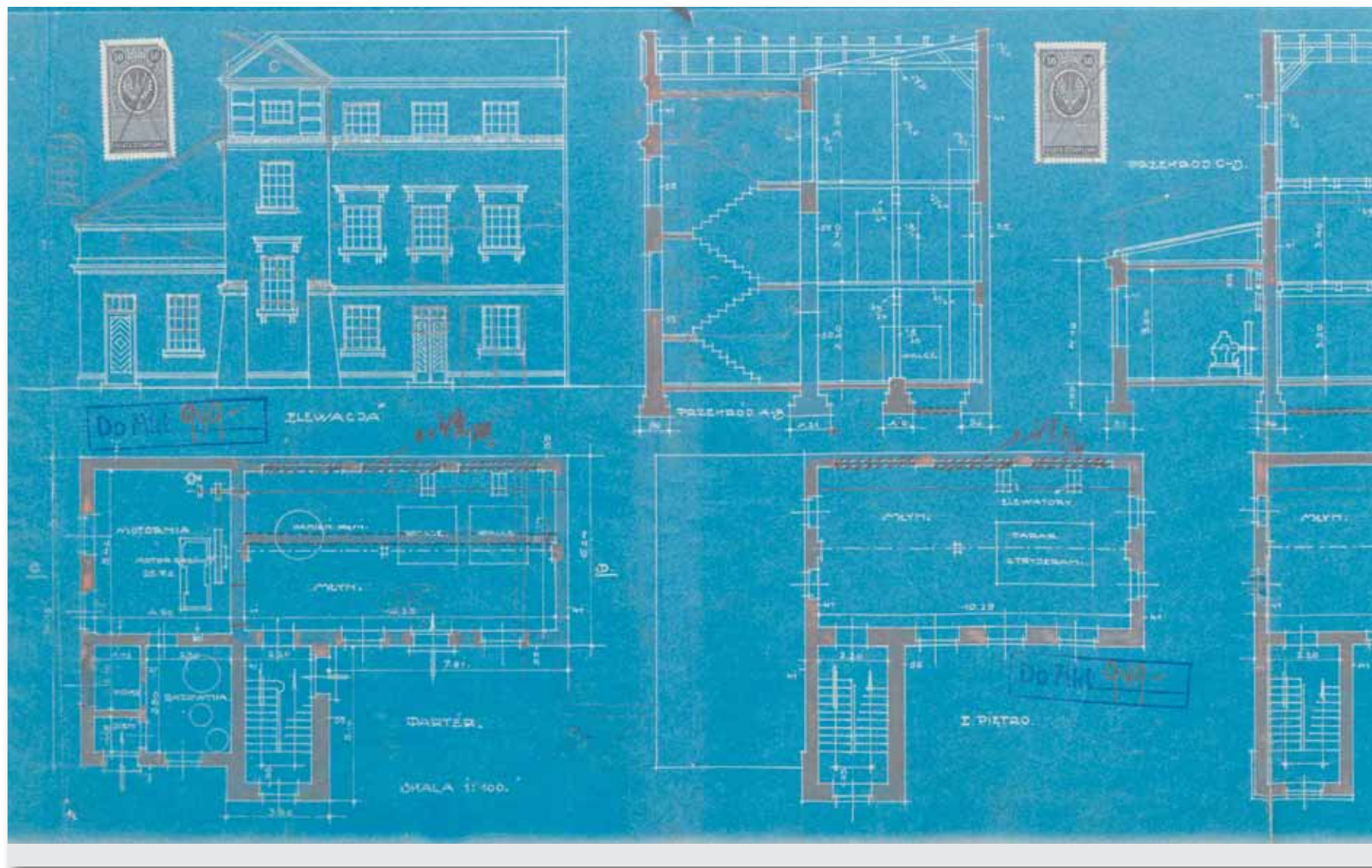

32a. Miejsce po Wielkim Młynie Reicha i Chmielnickiego (obecnie ul. Wrocławska, za Pierwszym Urzędem Skarbowym)

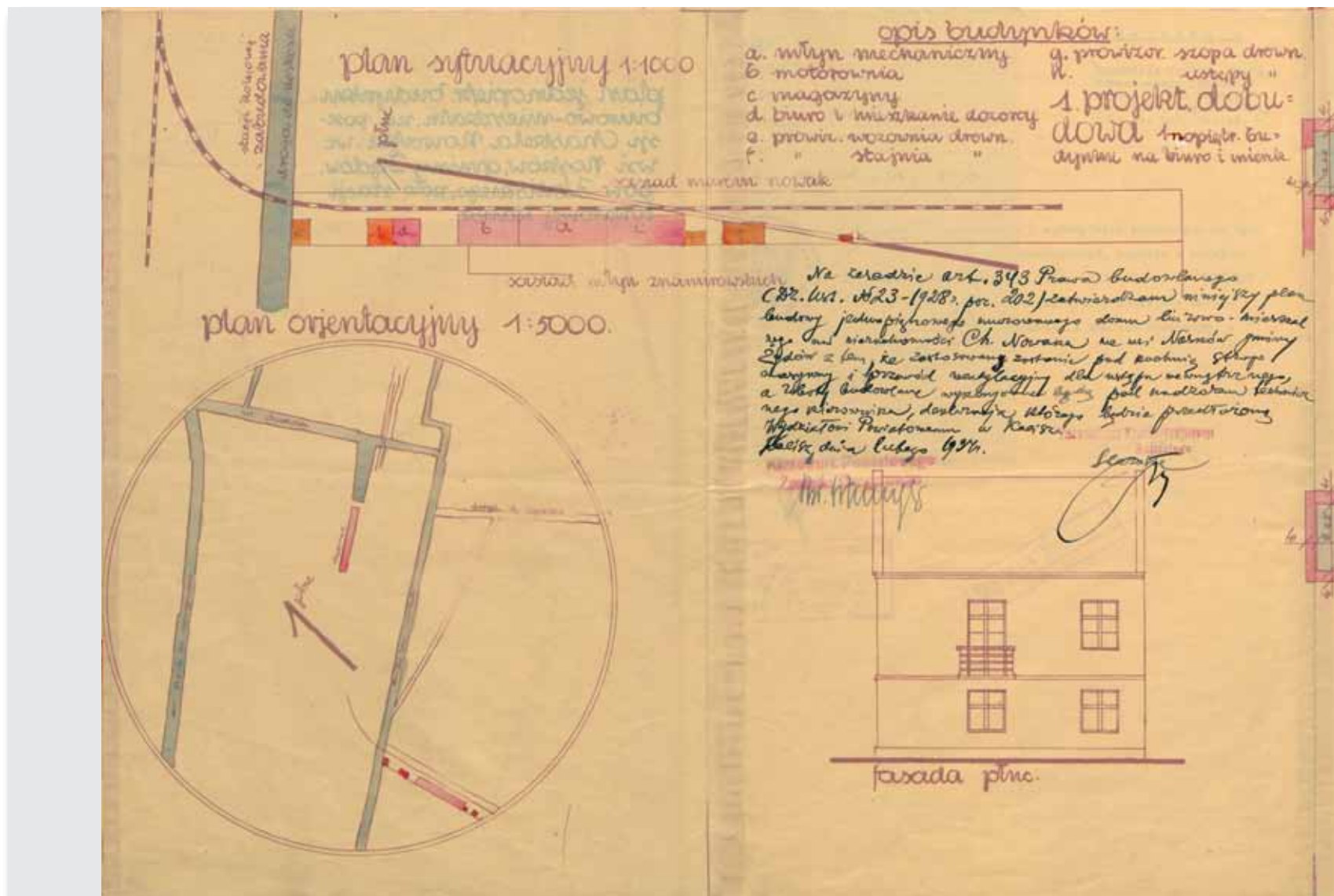
33a. Obiekt po młynie Izraela Rosena. Dzisiaj nadal pełni funkcje gospodarcze (obecnie ul. Garncarska 1)

34. Projekt na budowę młyna z istniejącego spichlerza na nieruchomości Szymona Grüna przy ul. Tureckiej 4. Projekt wykonało Biuro Architektoniczno-Budowlane Franciszka Brzezińskiego w 1922 r. APK, AMK, sygn. 2534, k. 60

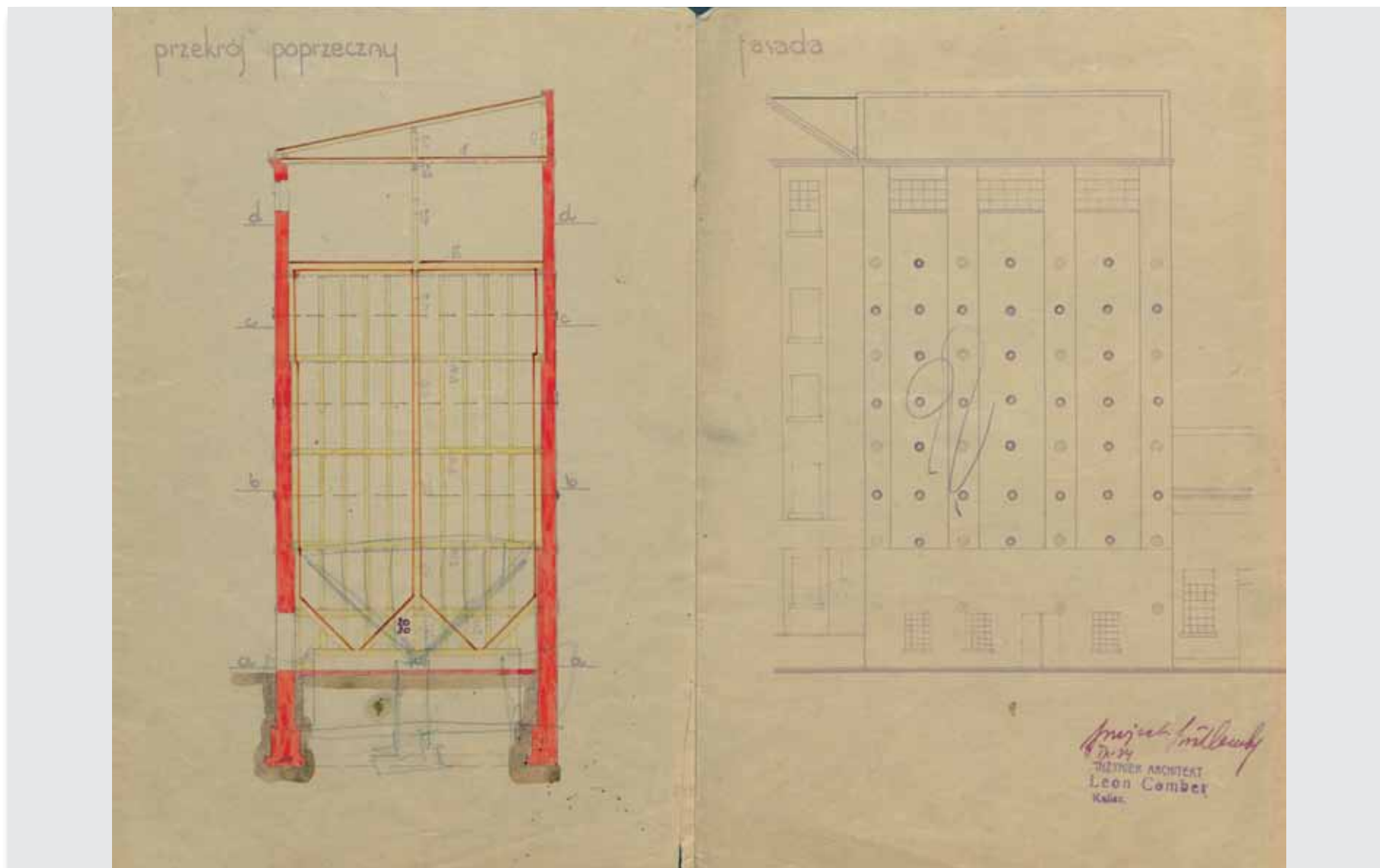
34a. Miejsce gdzie zaprojektowano młyn na nieruchomości Szymona Grüna. Dzisiaj mieści się tutaj Zakład Produkcyjno-Usługowy „Tontor” produkujący okna (obecnie ul. Warszawska 10)

35. Plan Młyna Pszennego Haskiela Nowaka przy ul. Obozowej 28 z 1933 r. autorstwa Leona Combera. APK, AMK, sygn. 1718, k. 15

35a. Obiekt po młynie Haskiela Nowaka (obecnie ul. Obozowa 28)

36. Młyn Mechaniczny Braci Znamierowski przy ul. Obozowej 30. Plan w 1934 r. wykonał Leon Comber. APK, AMK, sygn. 1719, k. 35

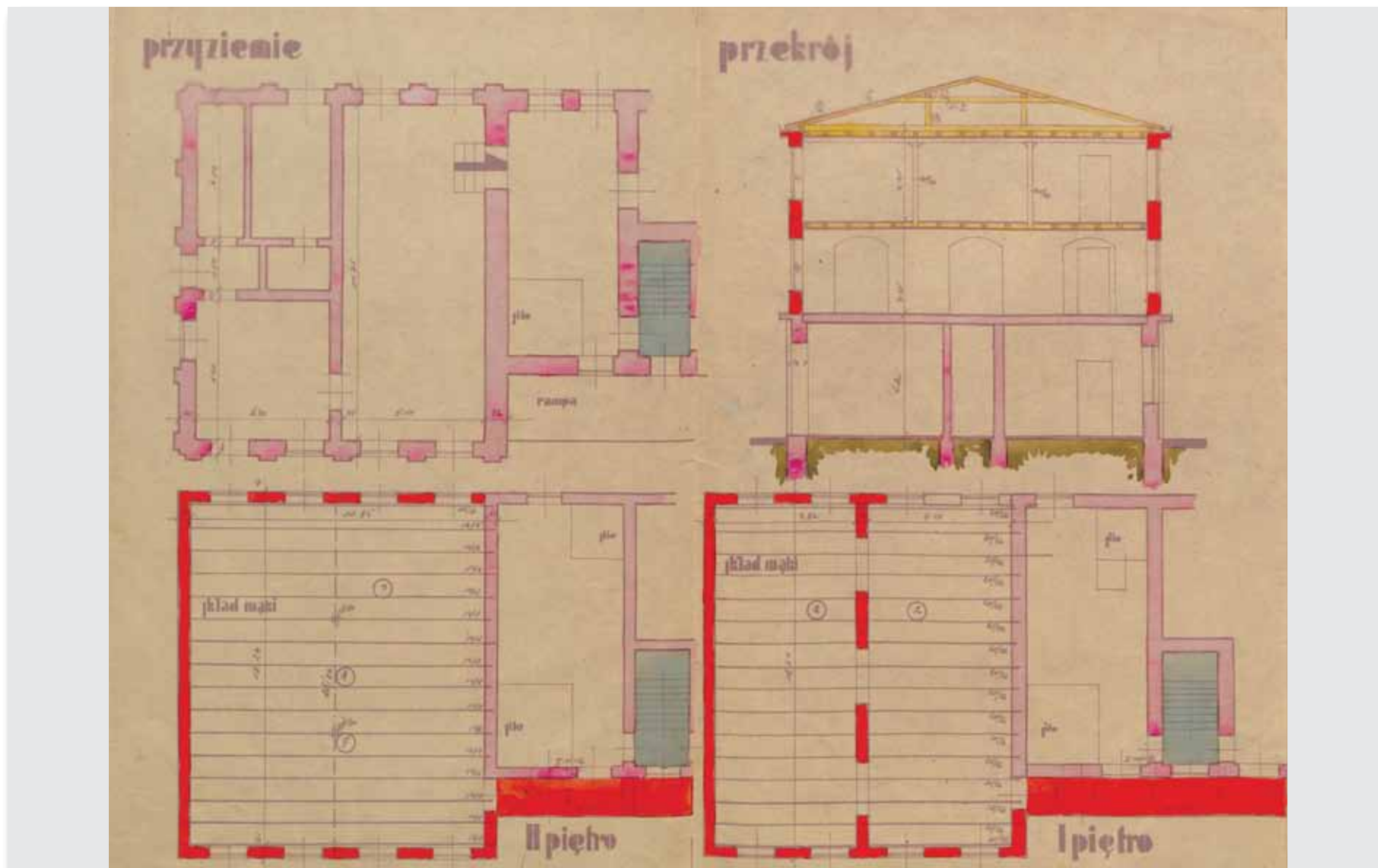
36a. Miejsce po Młynie Braci Znamierowskich (obecnie ul. Obozowa 30)

37. Młyn Parowy Fiszer i Gottfryd przy ul. Górnośląskiej 77a. Plan na przebudowę budynków gospodarczych na szopę do magazynowania zboża wykonał Adam Czyżewski w 1934 r. APK, AMK, sygn. 1061, k. 52

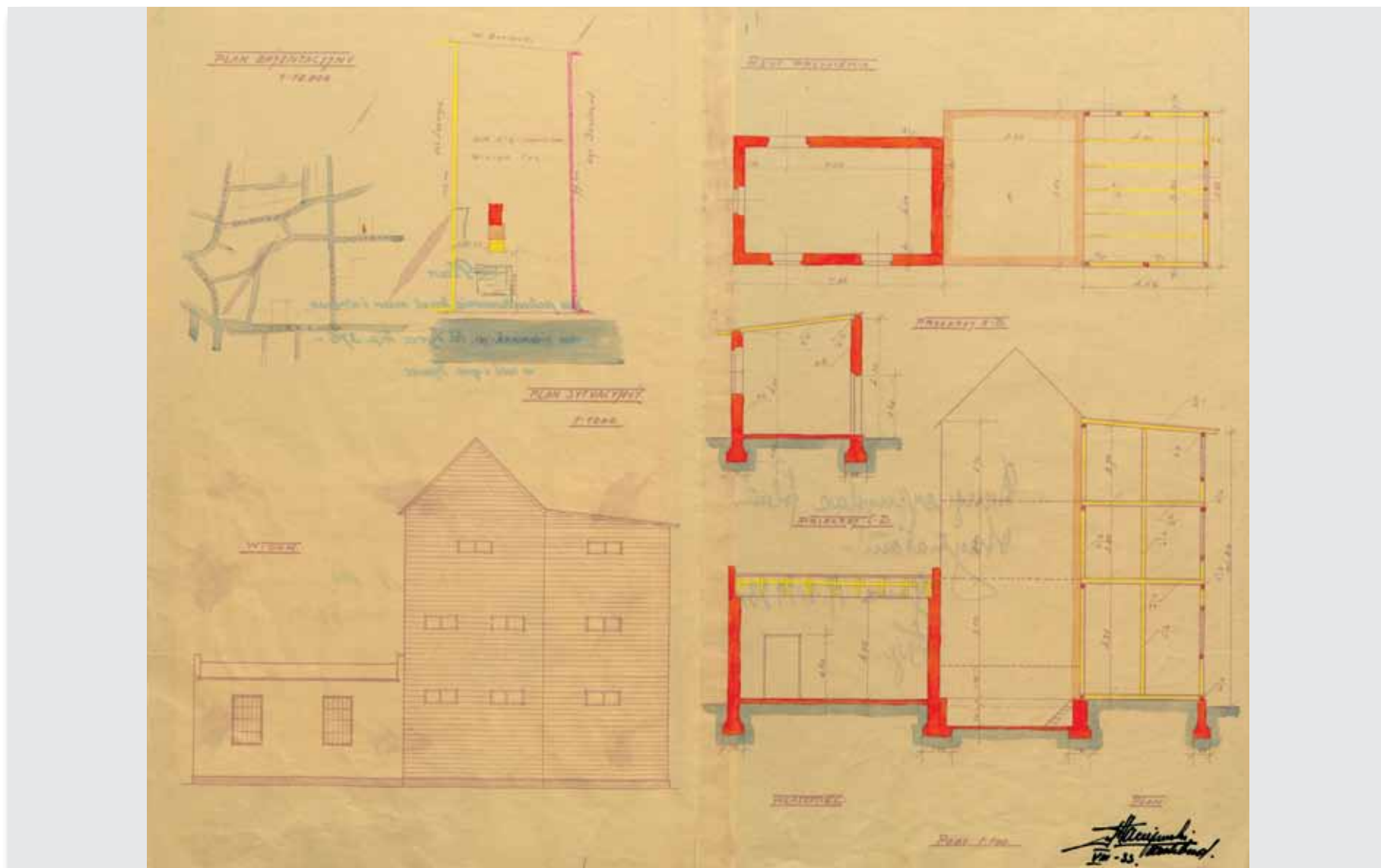
37a. Prawdopodobne miejsce gdzie stał Młyn Parowy Fiszer i Gottfryda (za drzewami budynek byłego Miejskiego Ośrodka Kultury w Kaliszu przy ul. Górnośląskiej 71b)

38. Plan nadbudowy pierwszego piętra magazynu Młyna Parowego „Zagorzynek” Hersza Szenfelda przy ul. Częstochowskiej 83 z 1930 r., wykonany przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 778, k. 34

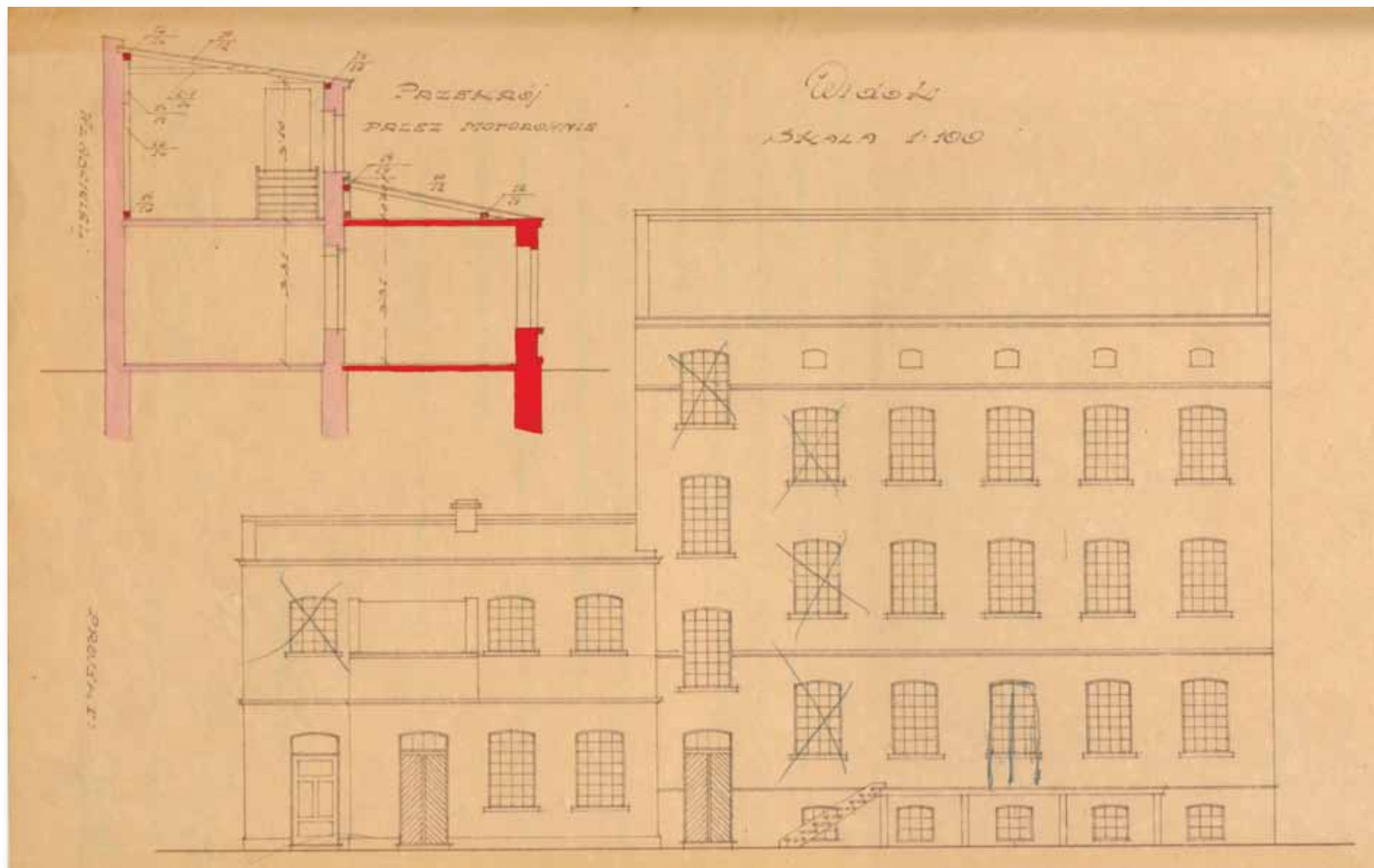
38a. Budynek dawnego młyna Hersza Szenfelda. Dzisiaj mieści się w nim skład budowlany (obecnie ul. Częstochowska 83)

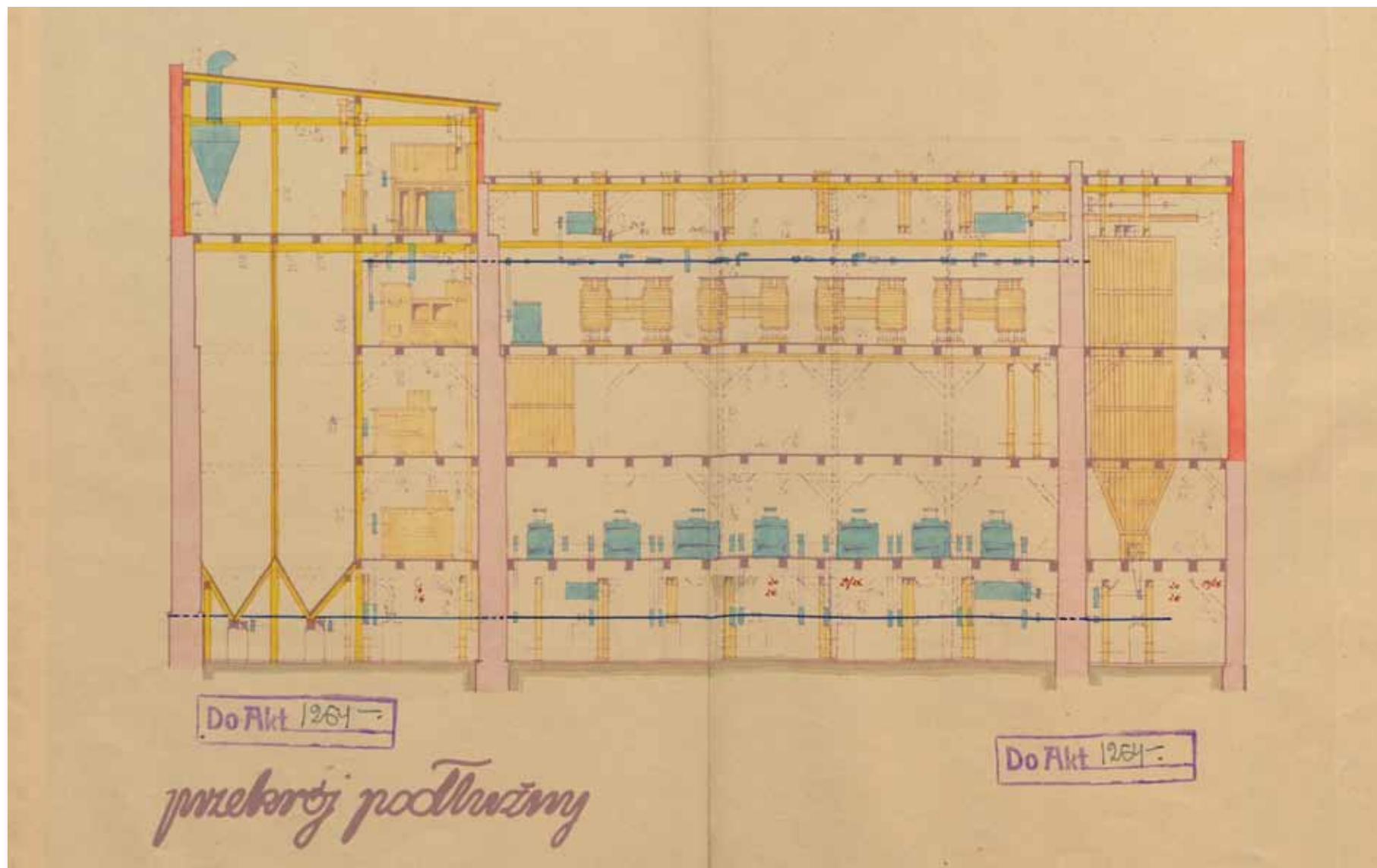
39. Plan młyna mechanicznego przy ul. Wiatraki 3, wykonał Maciejewski w 1933 r. APK, AMK, sygn. 2592, k. 11-12

39a. Miejsce po młynie mechanicznym przy ul. Wiatraki 3. Dzisiaj funkcjonuje tutaj Hotel „Flora”

40. Projekt na pobudowanie dwupiętrowego budynku dla urządzenie młyna motorowego Braci Kupfer przy ul. Piskorzewie 5. Projekt wykonał w 1930 r. Witold Wardęski. (Nie ustalono lokalizacji, prawdopodobnie w tym miejscu biegnie obecnie al. Wojska Polskiego). APK, AMK, sygn. 1865, k. 52

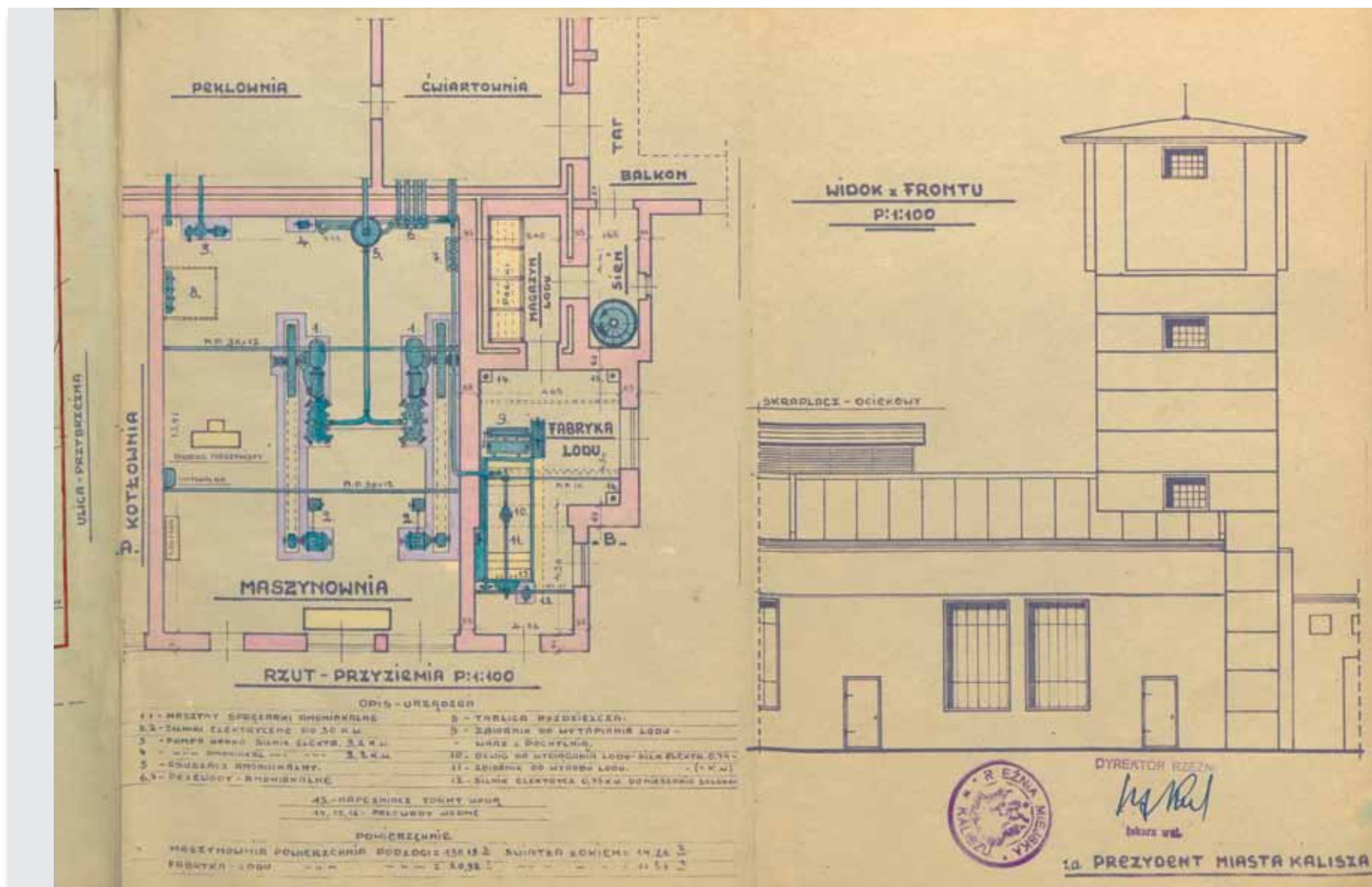
41. Projekt Młyna Braci Kowalskich z 1923 r. przy dzisiejszej ul. Ostrowskiej 68 autorstwa Leona Combera. (Nie ustalono precyzyjnie miejsca zlokalizowania młyna, prawdopodobnie jest to dzisiejsza ul. Ostrowska 68). APK, AMK, sygn. 1804, k. 5, 19

42a. Miejsce gdzie miał stanąć projektowany młyn elektryczny (obecnie ul. Poznańska 60)

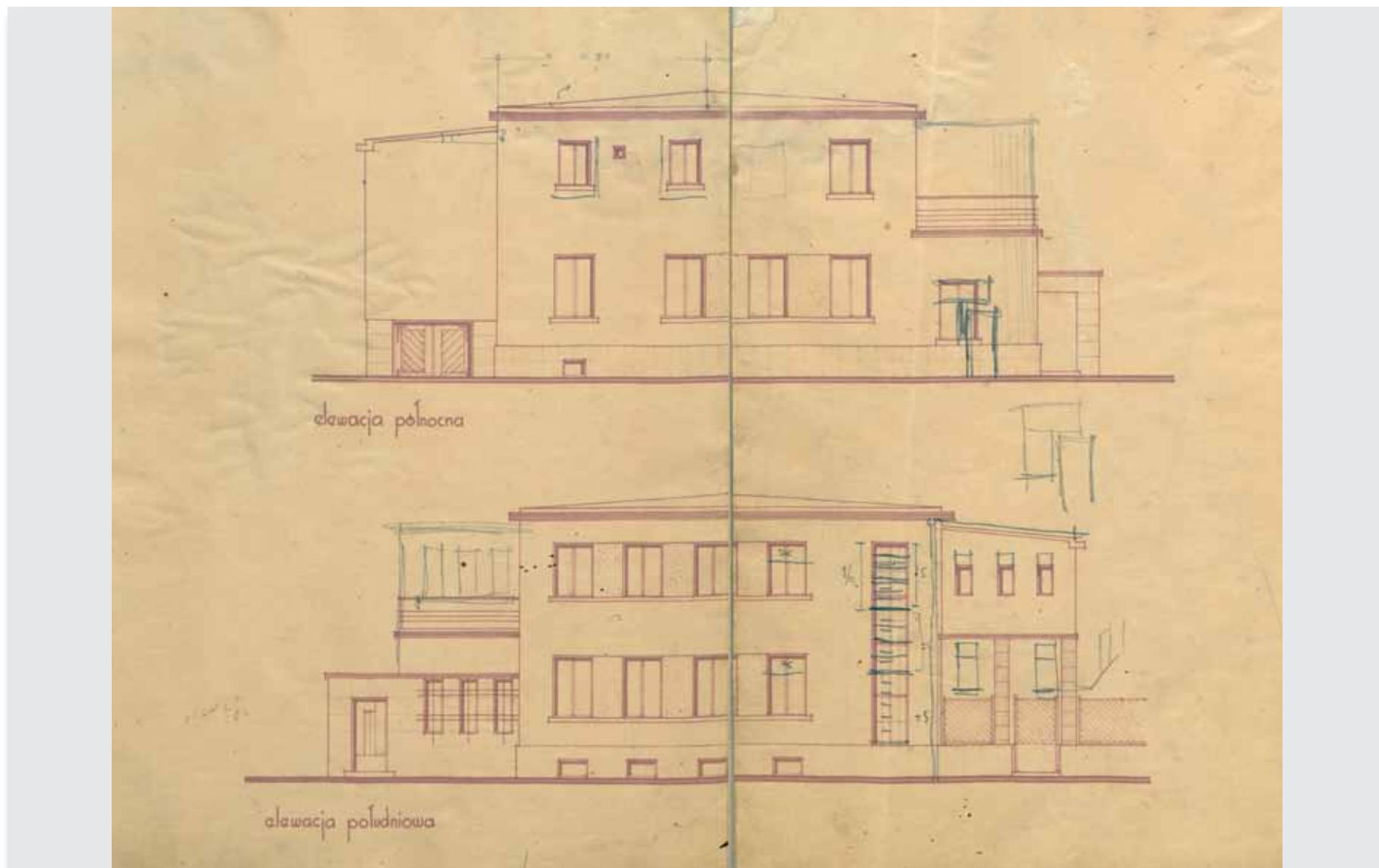
43. Obiekt po młynie Nuchena Hillera przy ul. Długosza 7. Obecnie użytkowany jako skład

44a. Plan fabryki lodu Rzeźni Miejskiej z 1948 r. Wykonał go z natury Wydział Techników Budowlanych Wł. Głębowski. APK, AMK, sygn. 4306, k. 16

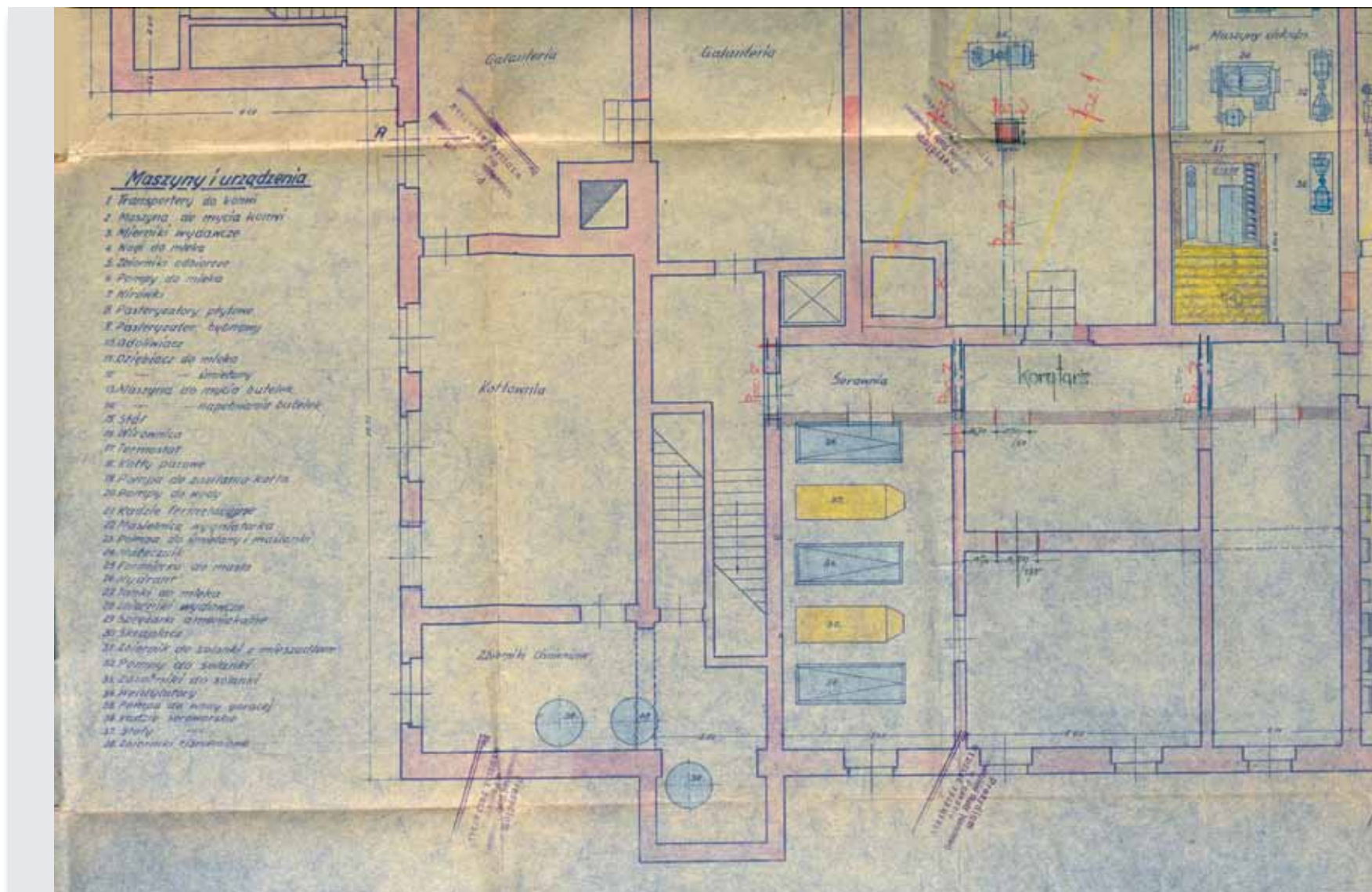
44b. Budynek tzw. starej rzeźni z XIX w. przy ul. Złotej 47. Jeszcze do niedawna mieścił Stację Kontroli Pojazdów

44c. Plan budynku administracyjnego Rzeźni Miejskiej autorstwa Jerzego Dreszera. APK, AMK, sygn. 458, k. 8-9

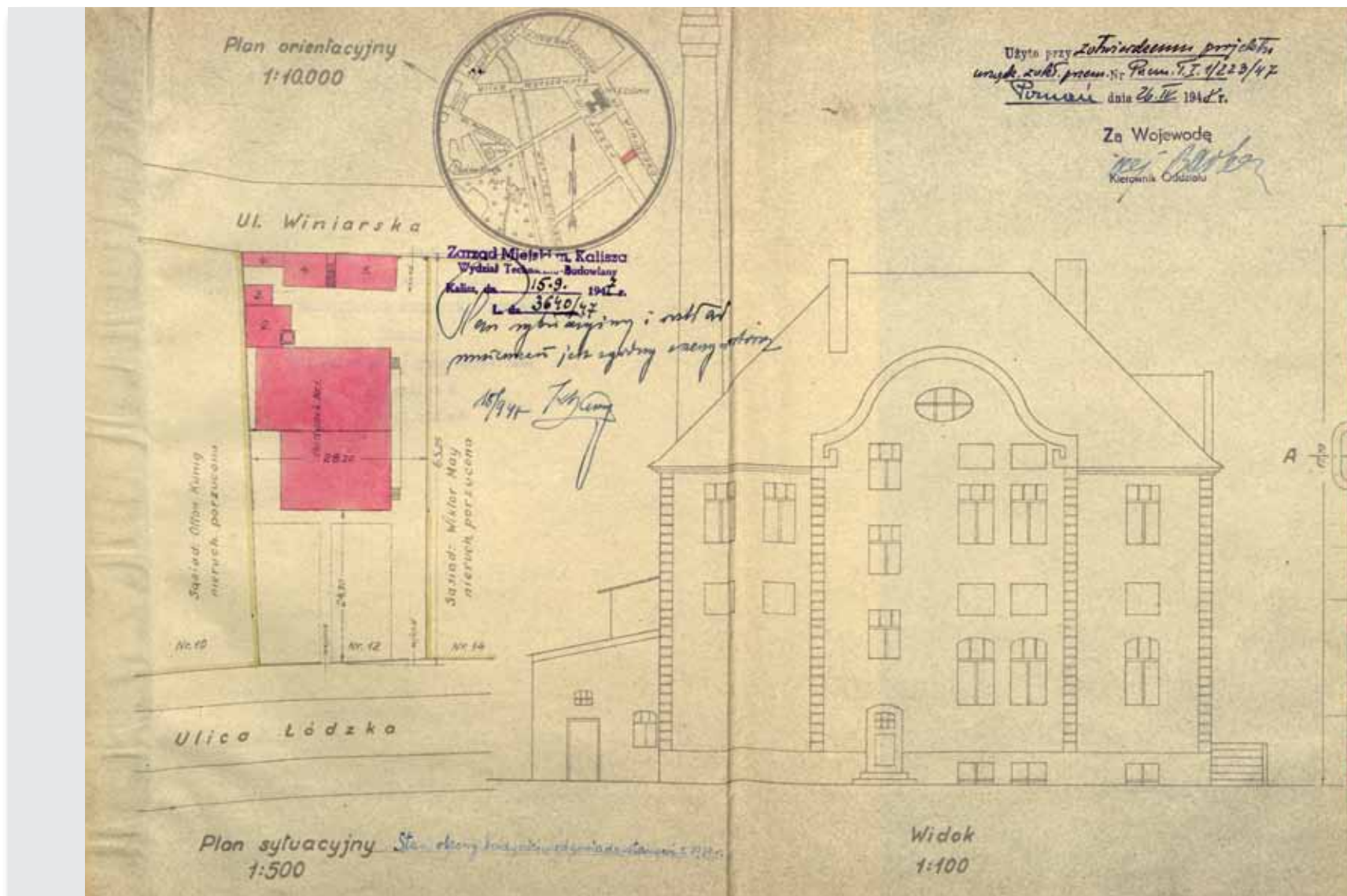
44d. Na miejscu Rzeźni Miejskiej stoi obecnie supermarket „Tesco” (obecnie ul. Majkowska 28), po prawej widać budynki byłej Fabryki Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka”, dziś własność Colian sp. z o.o.

45. Rysunki na przebudowę Mleczarni Spółdzielczej w Kaliszu przy ul. Częstochowskiej 18 z 1950 r. wykonane przez Olejniczaka. Plan orientacyjny wykonał Janusz Bielecki. APK, AMK, sygn. 4285, k. 51-53

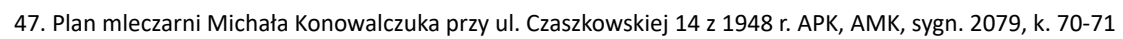
45a. W budynku przy ul. Częstochowskiej 18 w okresie międzywojennym mieściła się Mleczarnia „Ziemiańska”, a po wojnie Mleczarnia Spółdzielcza. Dzisiaj obiekt użytkowany jest przez różne instytucje gospodarcze

46. Plany zakładu przemysłowego Mleczarni w Kaliszu przy ul. Łódzkiej 12 z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4285, k. 32.

46a. Obiekt po Mleczarni Ziemiańskiej, następnie Kaliskiej Fabryce Chemicznej i znowu mleczarni. Dzisiaj obiekt zamieszany oraz użytkowany przez skład budowlany (obecnie ul. Łódzka 12)

47a. Obiekt mieszkalno-usługowy przy ul. Czeszkowskiej 1a (naprzeciwko budynku NOTu), stojący najprawdopodobniej na miejscu mleczarni Michała Konowalczuka

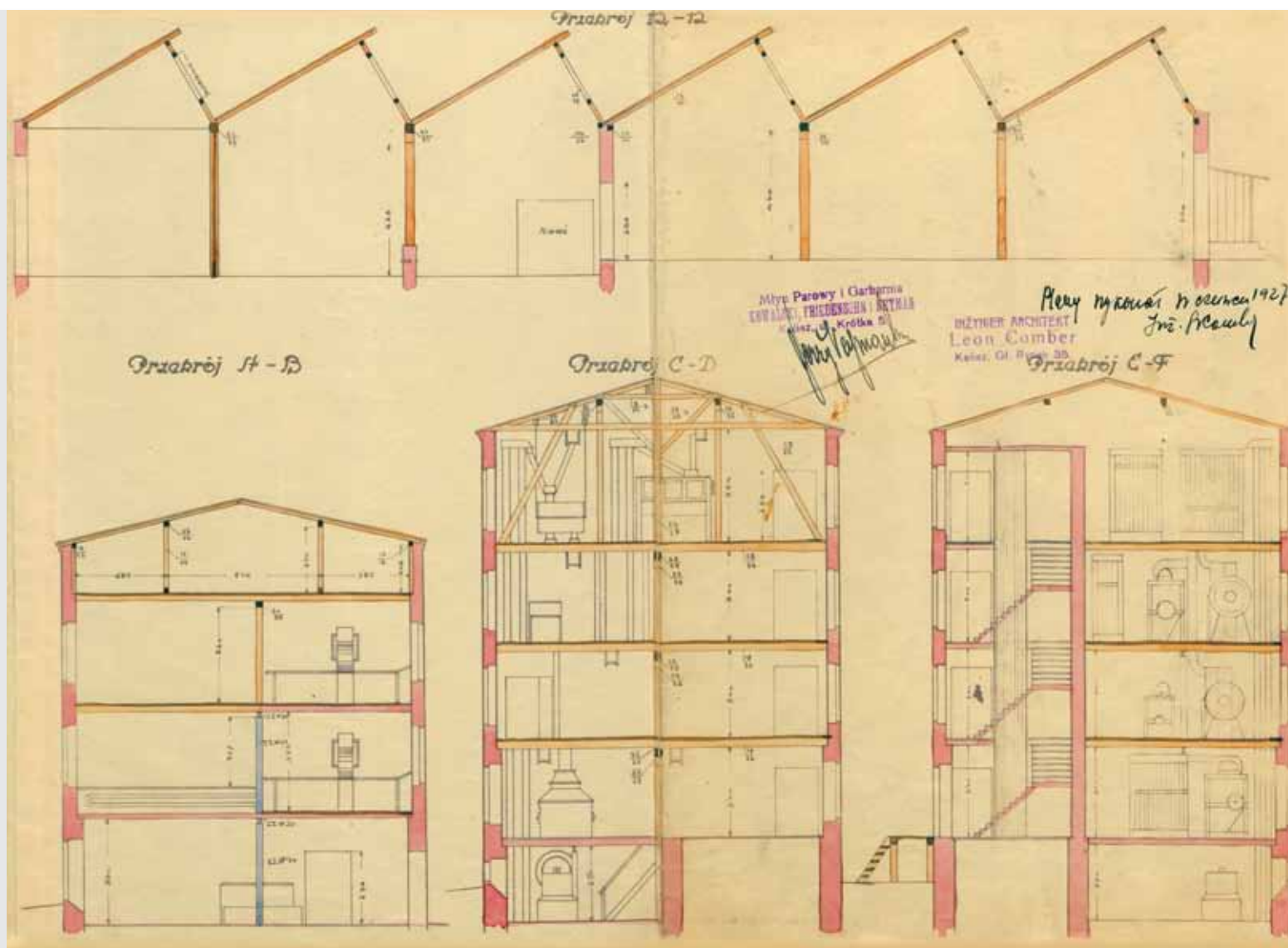

48. Panorama Kaliskich Zakładów Koncentratów Spożywczych „Winiary” przy ul. Łódzkiej 151–153

49. Budynek Chłodni Składowej przy ul. Wrocławskiej 31, obecnie siedziba firmy „Calfrost”

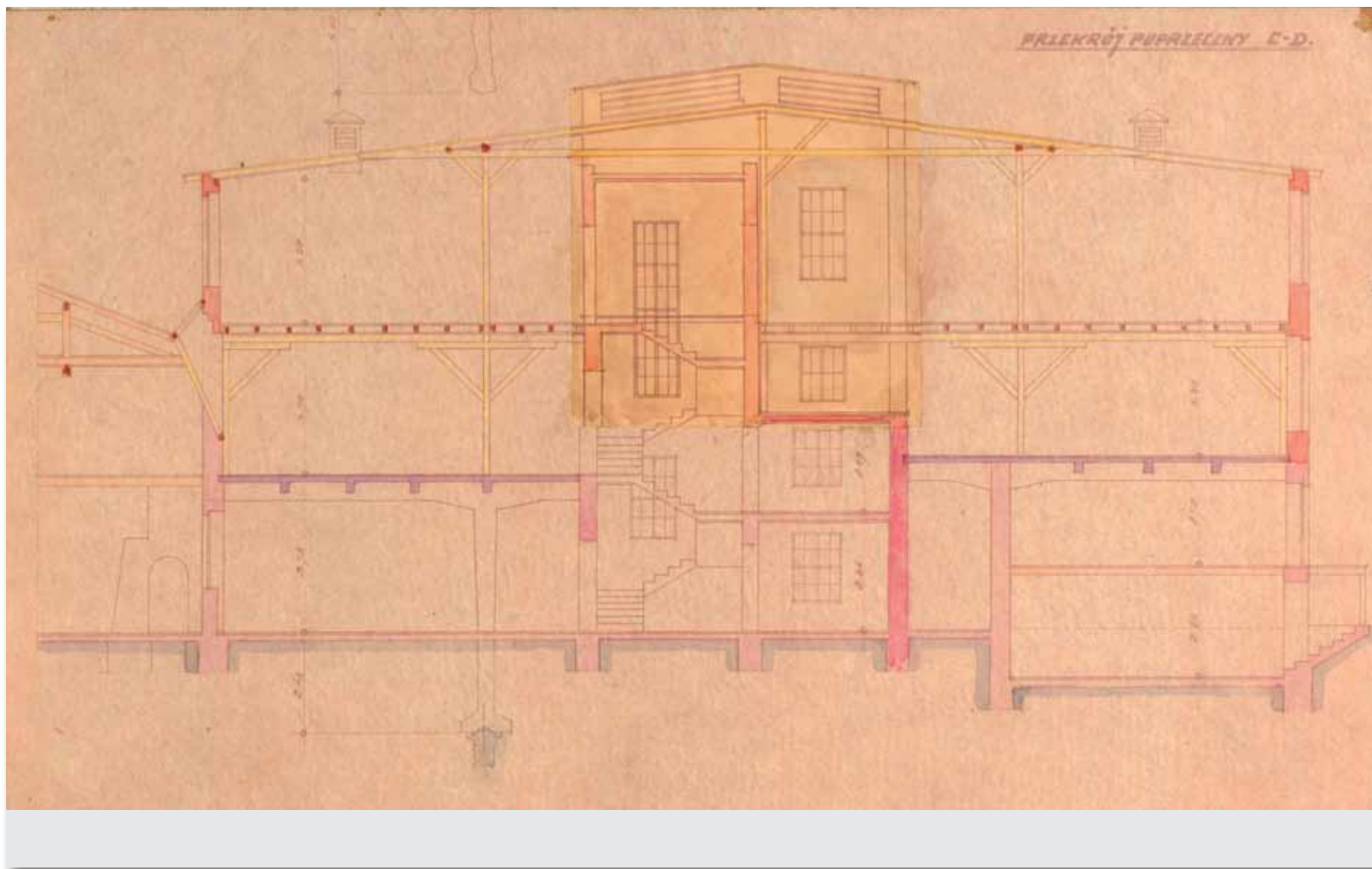
3. Przemysł garbarski

50. Plan Młyna Parowego i Garbarni Kowalski, Friedensohn i Neyman przy ul. Krótkiej (dawniej młyn Pawła Deutschmana) sporządzony w 1927 r. przez Leona Combera. Po II wojnie światowej użytkowany przez „Społem”. APK. AMK, sygn. 1282, k. 108

50a. Opuszczone miejsce po Młynie Parowym i Garbarni Kowalski, Friedensohn i Neyman od strony ul. Towarowej 2 (naprzeciwko byłej fabryki hafciarskiej Majznerów – zob. zdjęcie nr 6a)

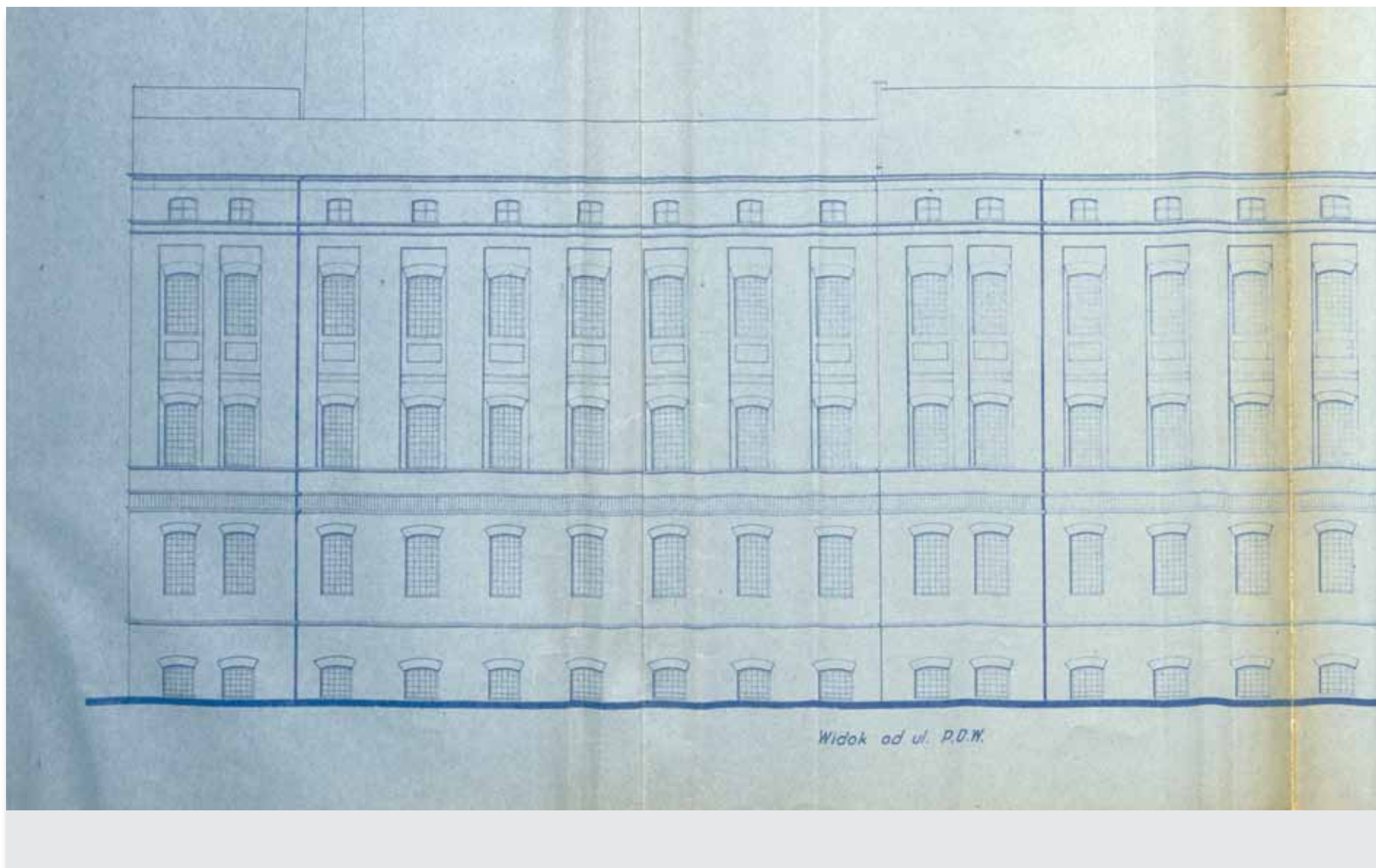

51. Projekty Fabryki Garbarskiej Juliusza Sowadskiego przy ul. Majkowskiej z 1933 r. Wykonał Albert Nestrypek. APK, AMK, sygn. 441, k. 1

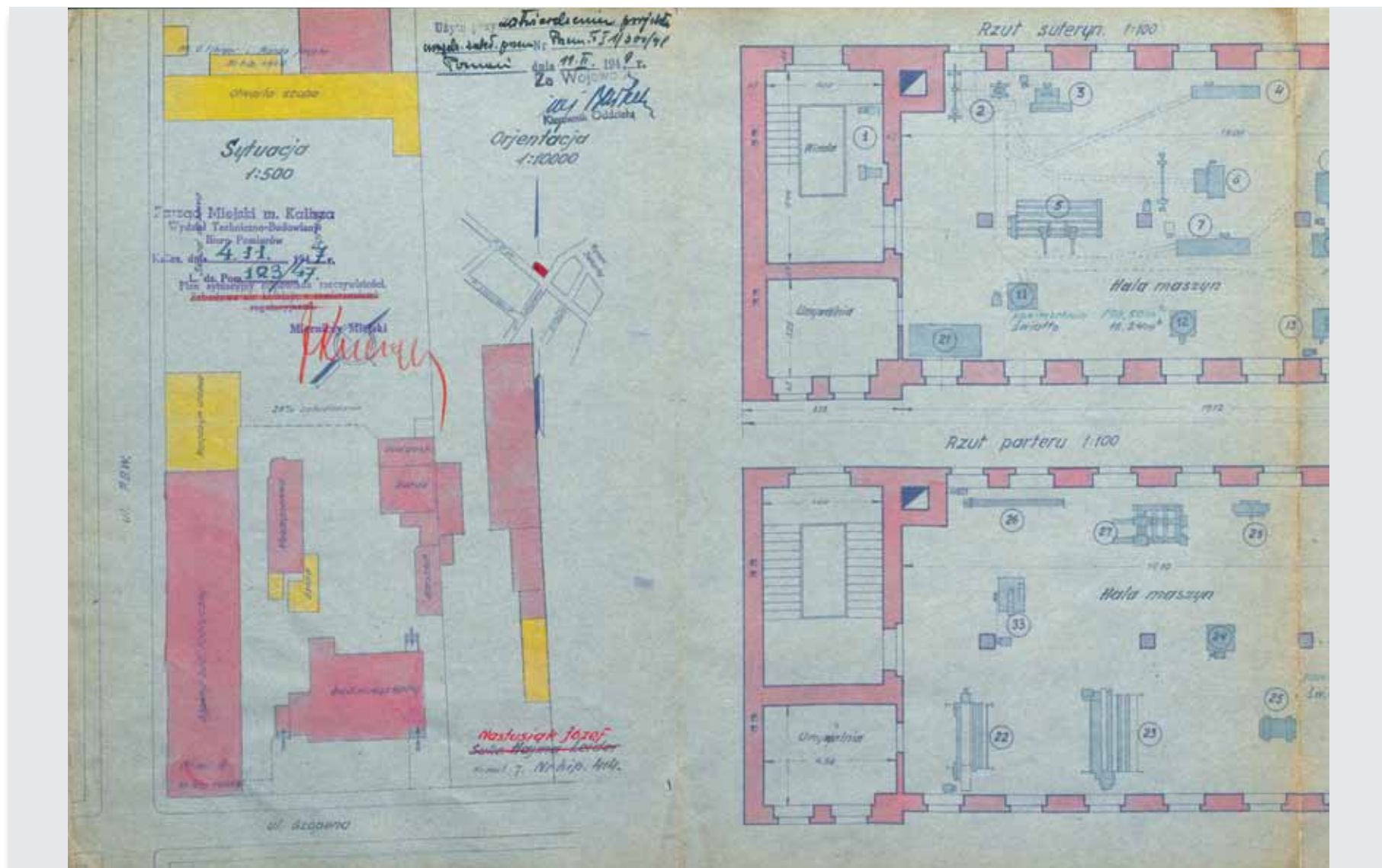

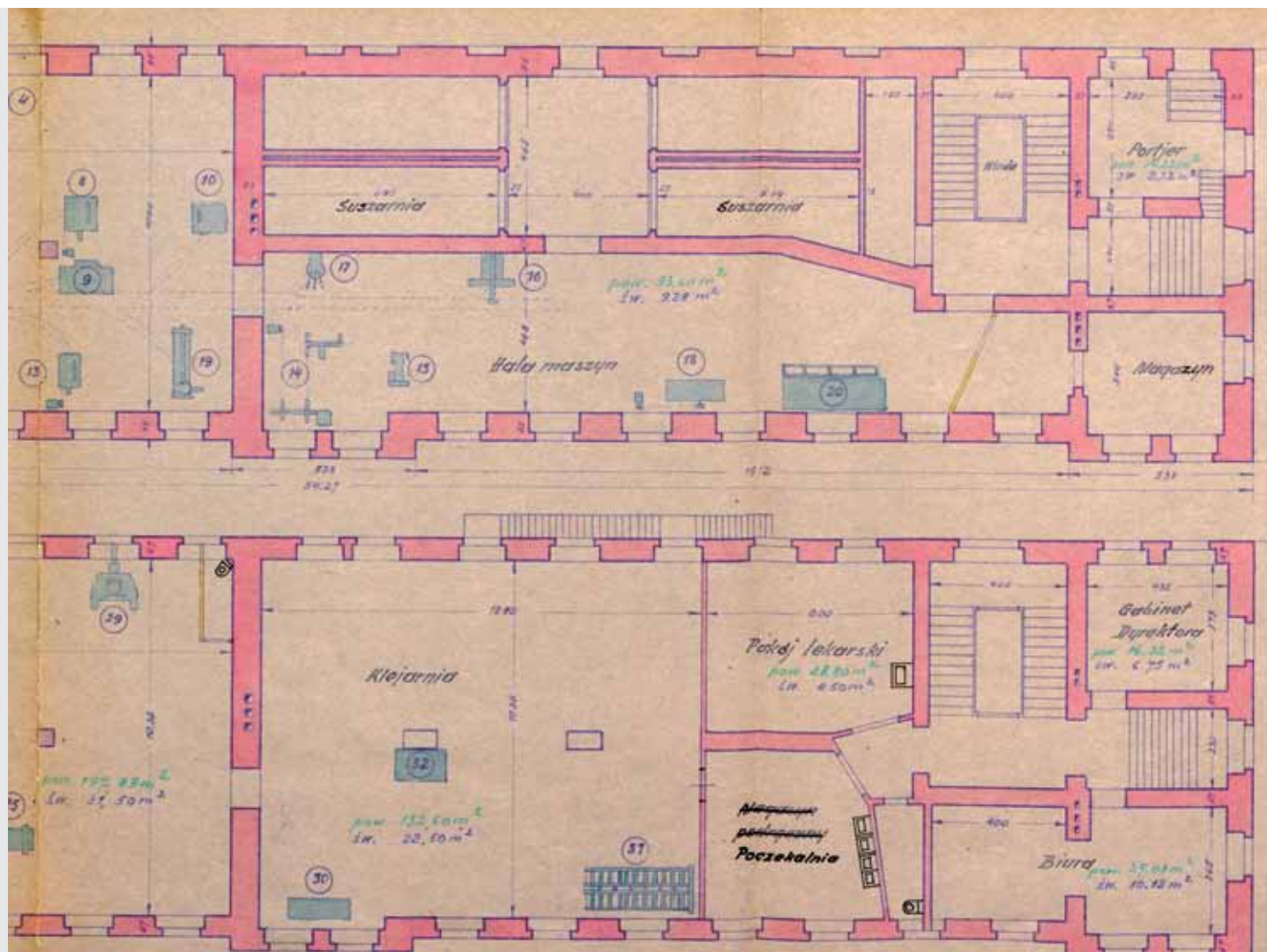
51a. Na miejscu fabryki Sowadskiego nadal działa przedsiębiorstwo branży garbarskiej – Kaliskie Zakłady Garbarskie „Kalskór” SA przy ul. Majkowskiej 17

4. Przemysł fortepianowy

52, 52a, 52b. Plan Fabryki Mebli i Fortepianów „Arnold Fibiger” pod zarządem państwowym, sporządzony w 1949 r. przez H. Kinastowskiego. APK, AMK, sygn. 4310, k. 25

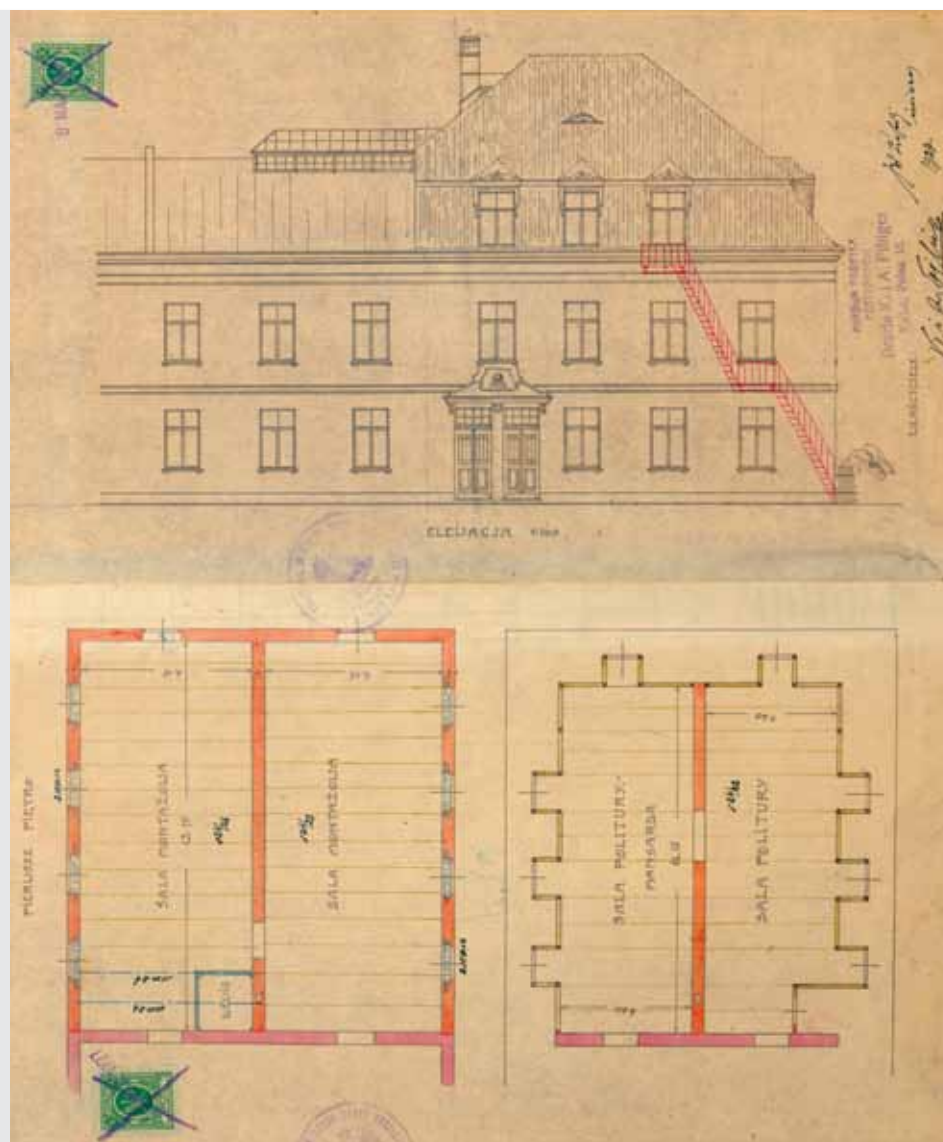
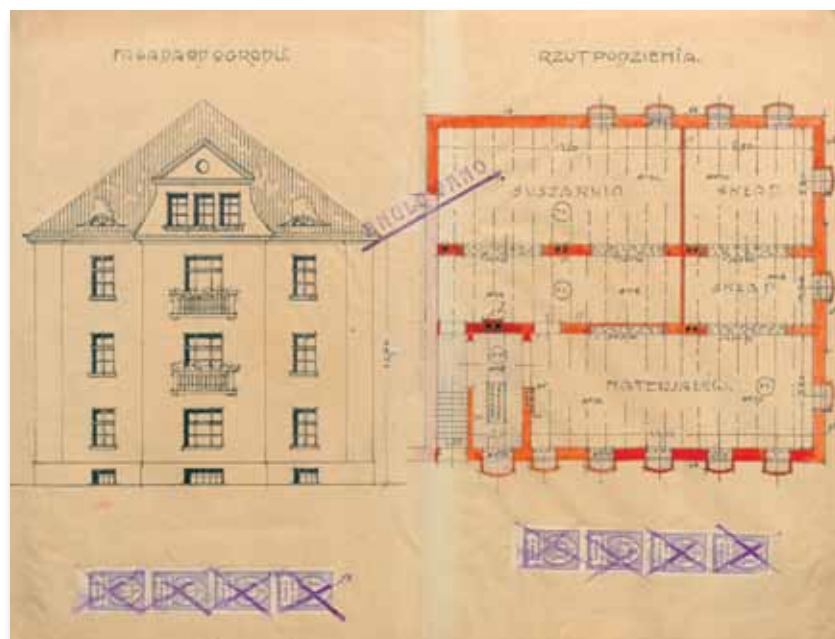
52b.

52c. Obiekt po Parowej Fabryce Fortepianów i Pianin Arnolda Fibigera przy ul. Chopina 9. Dzisiaj opuszczony, ale w planach jest utworzenie tutaj prestiżowego hotelu

53a. Budynek po Fabryce Fortepianów Teodora Bettinga przy ul. Granicznej 1. Dzisiaj znajdują się tutaj instytucje miejskie, m.in. Centrum Interwencji Kryzysowej i Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej

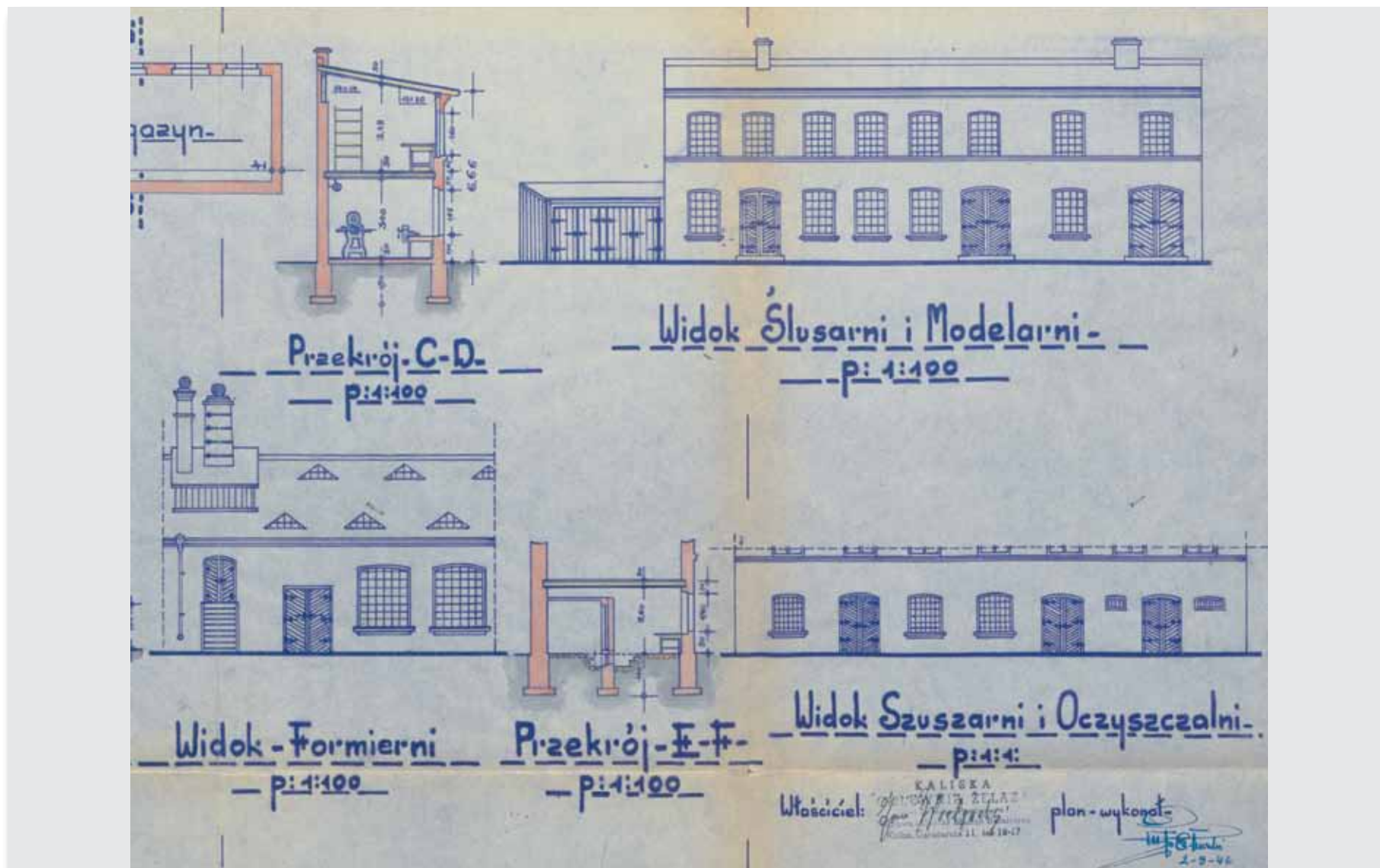
54. Projekt rozbudowy Fabryki Fortepianów Braci Fibiger przy ul. Polnej 16 z 1927 r. APK, AMK, sygn. 437, k. 97-98

54a. Plany Fabryki Fortepianów Braci Fibiger z 1928 r. przy ul. Polnej 16 opracowane przez Michała Dworakowskiego. APK, AMK, sygn. 437, k. 121-122

54b. Budynek po fabryce fortepianów Braci Fibiger użytkowany jest dzisiaj przez różne instytucje usługowe (obecnie ul. Polna 20)

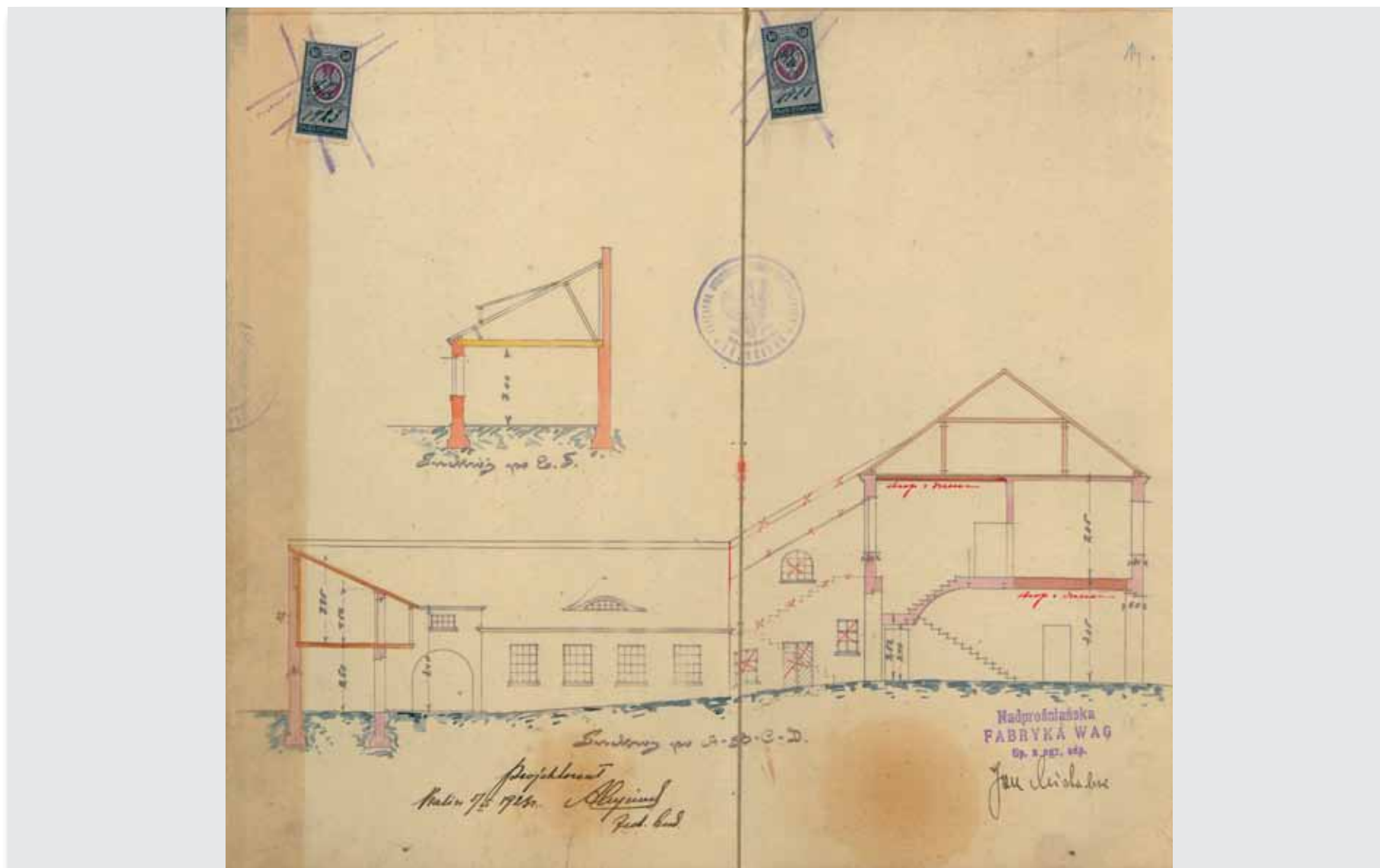
5. Przemysł metalowy

55. Kaliska Odlewnia Żelaza pod zarządem państwowym, dawniej własność Rudolfa Fibigera, przy ul. Garncarskiej 11. Plany z natury z 1946 r. APK, AMK, sygn. 4297, k. 20

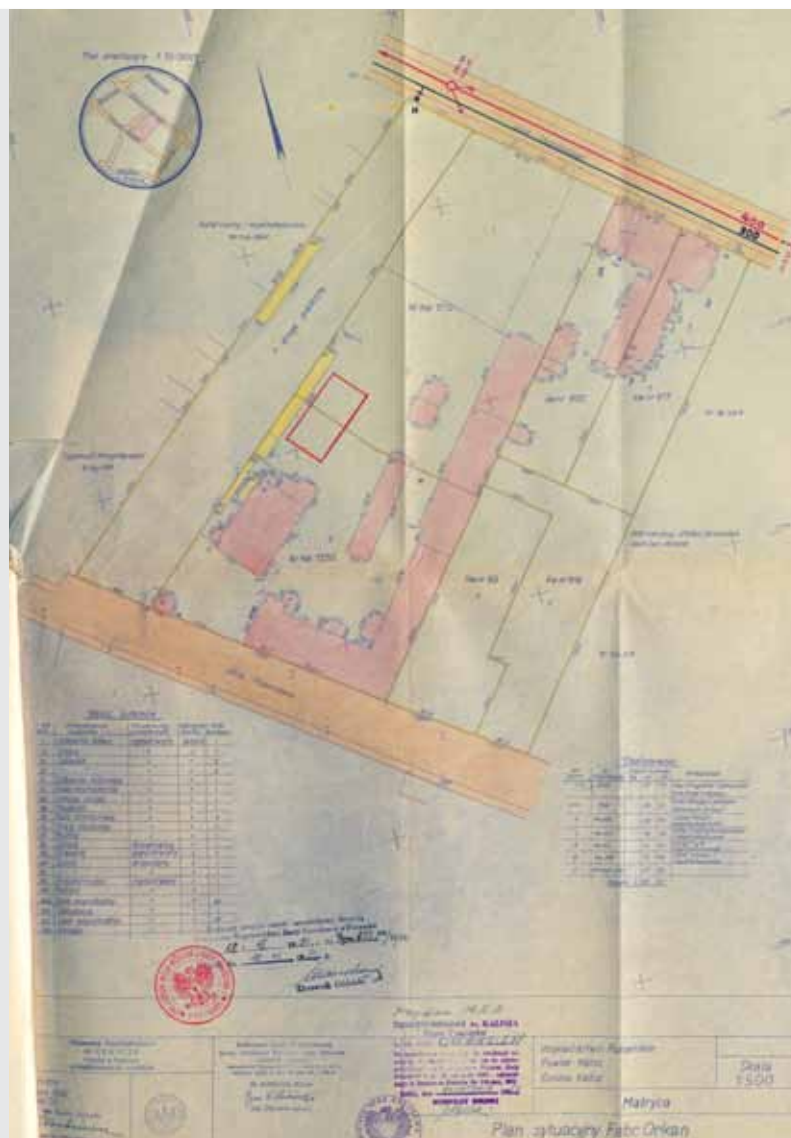
55a. Obiekt po Odlewni Żelaza Rudolfa Fibigera (obecnie ul. Garncarska 11)

56. Projekt na urządzenie istniejącej w Kaliszu fabryki pod nazwą „Nadprośniańska Fabryka Wag Sp. z o. o.” w Rypinku. Plan wykonał w 1923 r. Adam Czyżewski. APK, AMK, sygn. 2126, k. 13-14

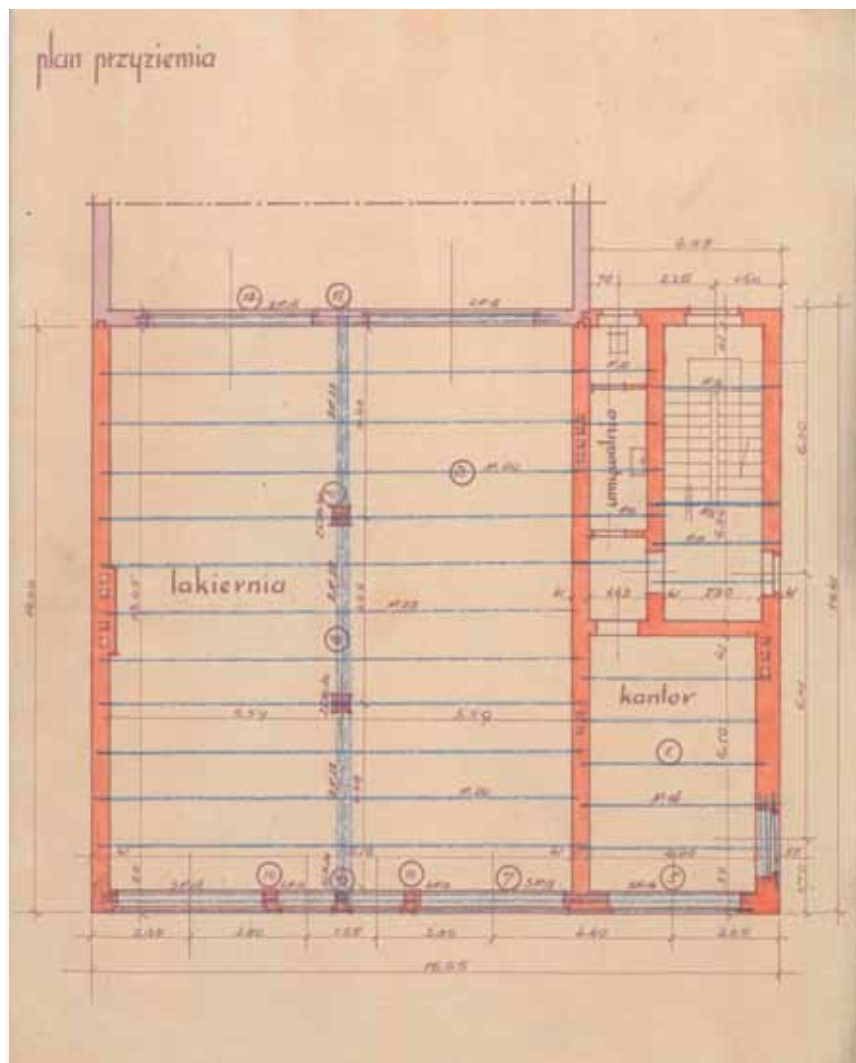
56a. Obiekt gdzie mieściła się Nadprośniańska Fabryka Wag pełni dzisiaj funkcje mieszkalne (obecnie ul. Częstochowska 32)

57. Plan sytuacyjny Fabryki Maszyn i Odlewów Żeliwnych „Orkan” z 1951 r. APK, AMK, sygn. 4296, k. 8

57a. Obiekty po „Orkanie” (obecnie ul. Złotej 20a) jeszcze do niedawna były użytkowane przez firmę Teknia Kalisz sp. z o.o., zajmującą się produkcją i montażem części i zespołów dla przemysłu motoryzacyjnego (tutaj widok od al. Wojska Polskiego)

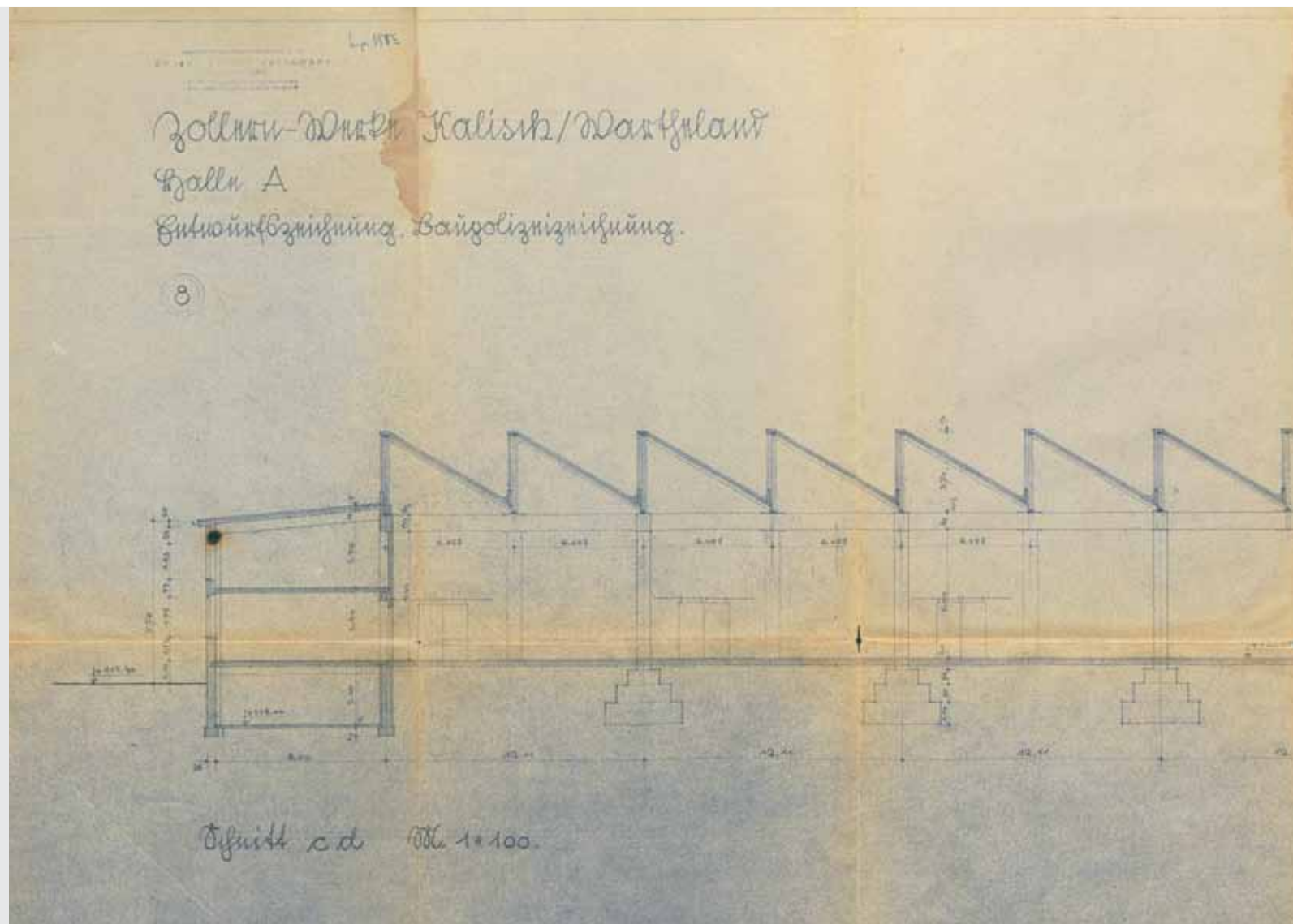

58. Plan na pobudowanie Wytwórni Karoserii Samochodowych przy ul. Legionów 27 Dawida Fiszera z 1939 r. APK, AMK, sygn. 444, k. 2

58a. Elewacja zewnętrzna szatni i umywalni z 1951 r. APK, AMK, sygn. 4296, k. 9

58b. Budynek po zakładzie Dawida Fiszer. Dzisiaj budynek mieszkalno-usługowy przy ul. Legionów 27

60. Fragment projektu na pobudowanie hali zakładów „Zollern-Werke-Weserflug” z 1941 r., obecnie Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA przy ul. Częstochowskiej 140. Ze zbiorów WSK „PZL-Kalisz” SA Dział Inwestycji

60a. Zdjęcia hal z 1946 r., wtedy Państwowe Zakłady Samochodowe. Ze zbiorów WSK „PZL-Kalisz” SA Dział Inwestycji

60b. Jeden z najstarszych obiektów funkcjonującej Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA przy ul. Częstochowskiej 140

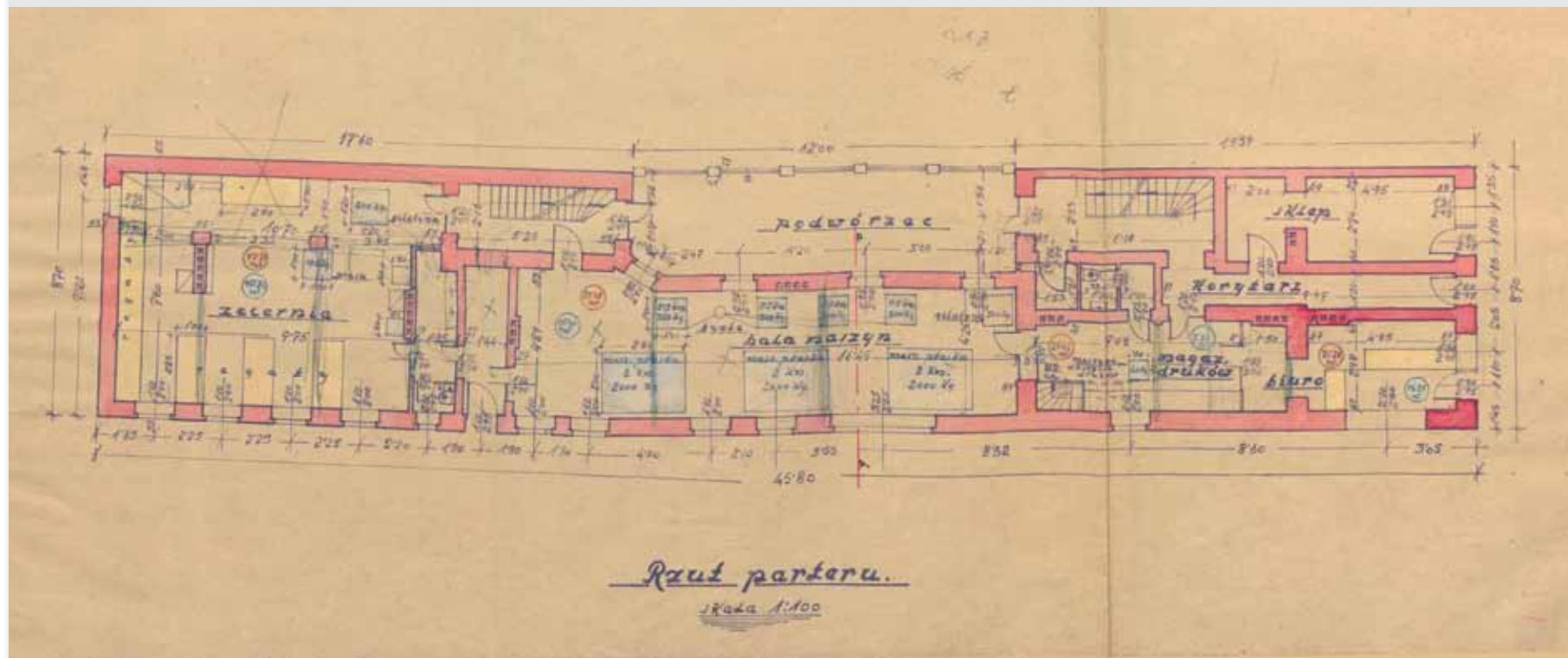
6. Drukarnie

61a. Budynek w którym mieściła się drukarnia Radwanów (obecnie al. Wolności 3)

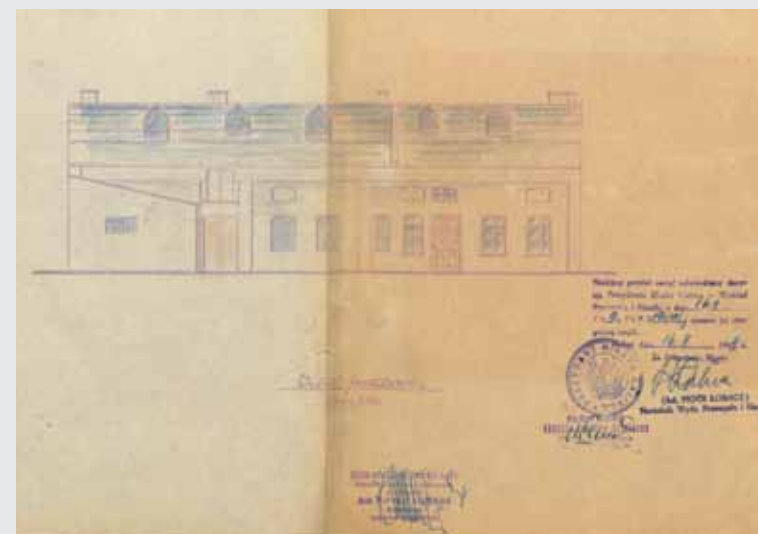
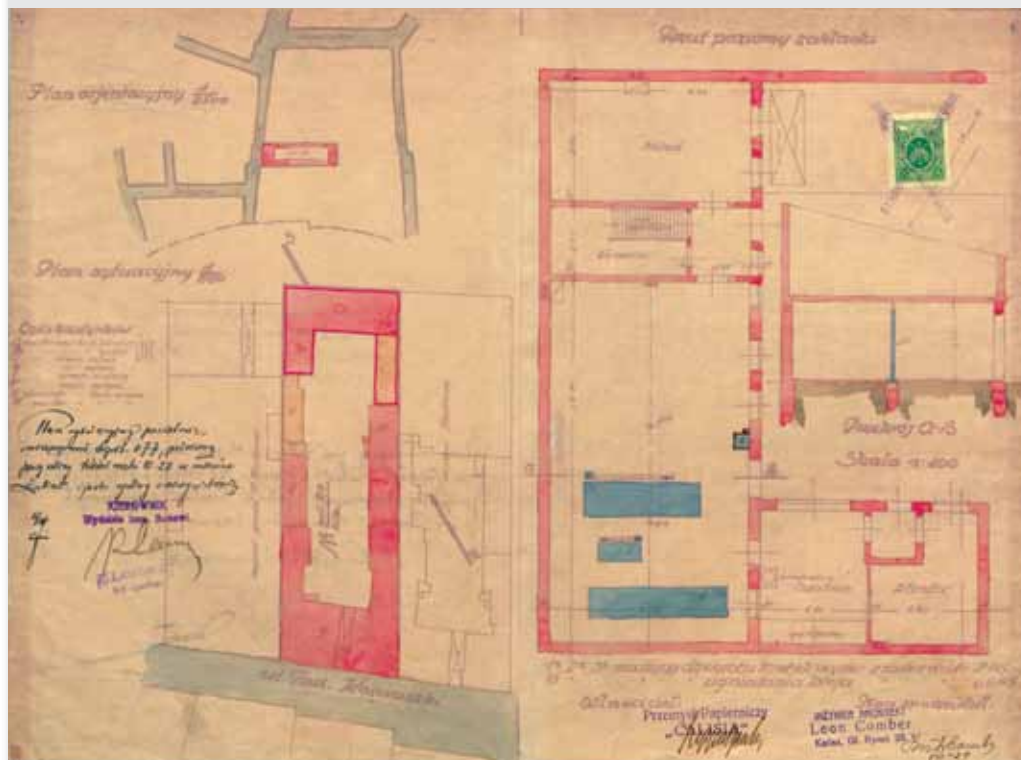
62a. W tym budynku mieściła się Drukarnia Antoniego Krawczyka (obecnie al. Wolności 11)

63. Państwowe Łódzkie Zakłady Graficzne Oddział w Kaliszu przy ul. Śródmiejskiej. Projekt w 1948 r. wykonał inż. Hipolit Elimann. APK, AMK, sygn. 422, k. 1

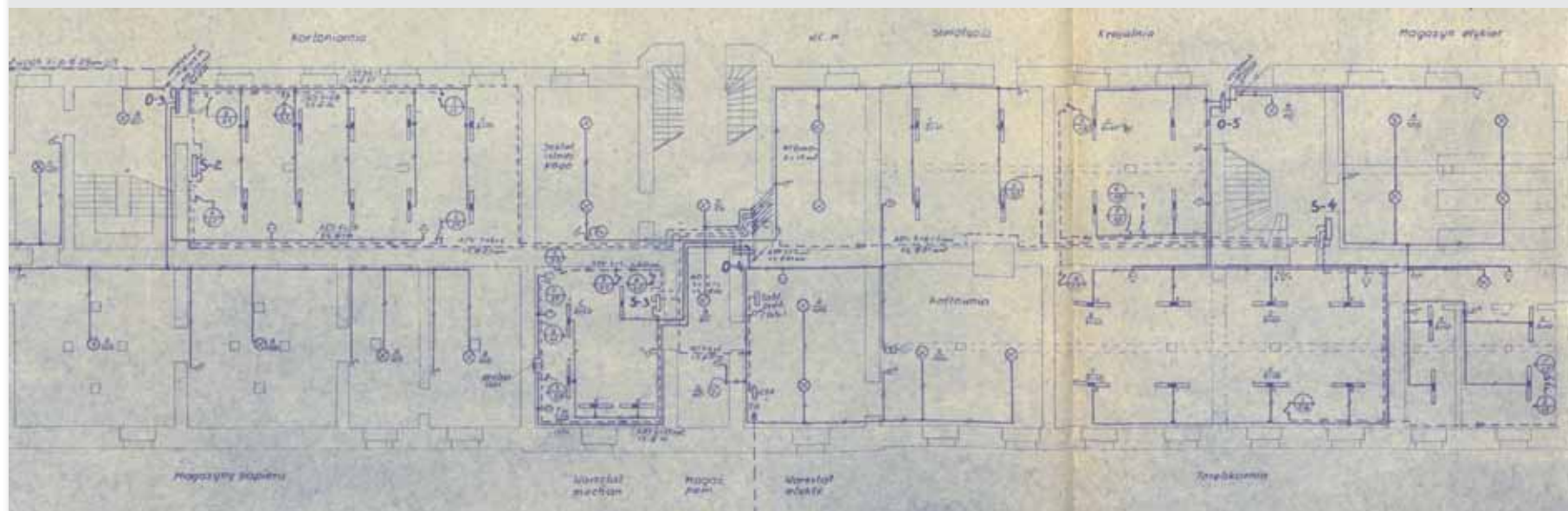
63a. Miejsce drukarni zajmuje dzisiaj restauracja „Sphinx” przy ul. Śródmiejskiej 16

64. Plan fabryki torebek papierowych pod nazwą Przemysł Papierniczy „Calisia” własność Felicji i Dawida Beatusa przy ul. Kościuszki 20, wykonany przez Leona Combera w 1929 r. APK, AMK, sygn. 1263, k. 5-7
- 64a. Widok frontu Drukarni Państwowej w Kaliszu przy ul. Kościuszki 20 z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4309, k. 20

64b. Budynek, w którym przed II wojną światową mieściła się fabryka torebek papierowych, a po wojnie drukarnia (obecnie ul. Kościuszki 20)

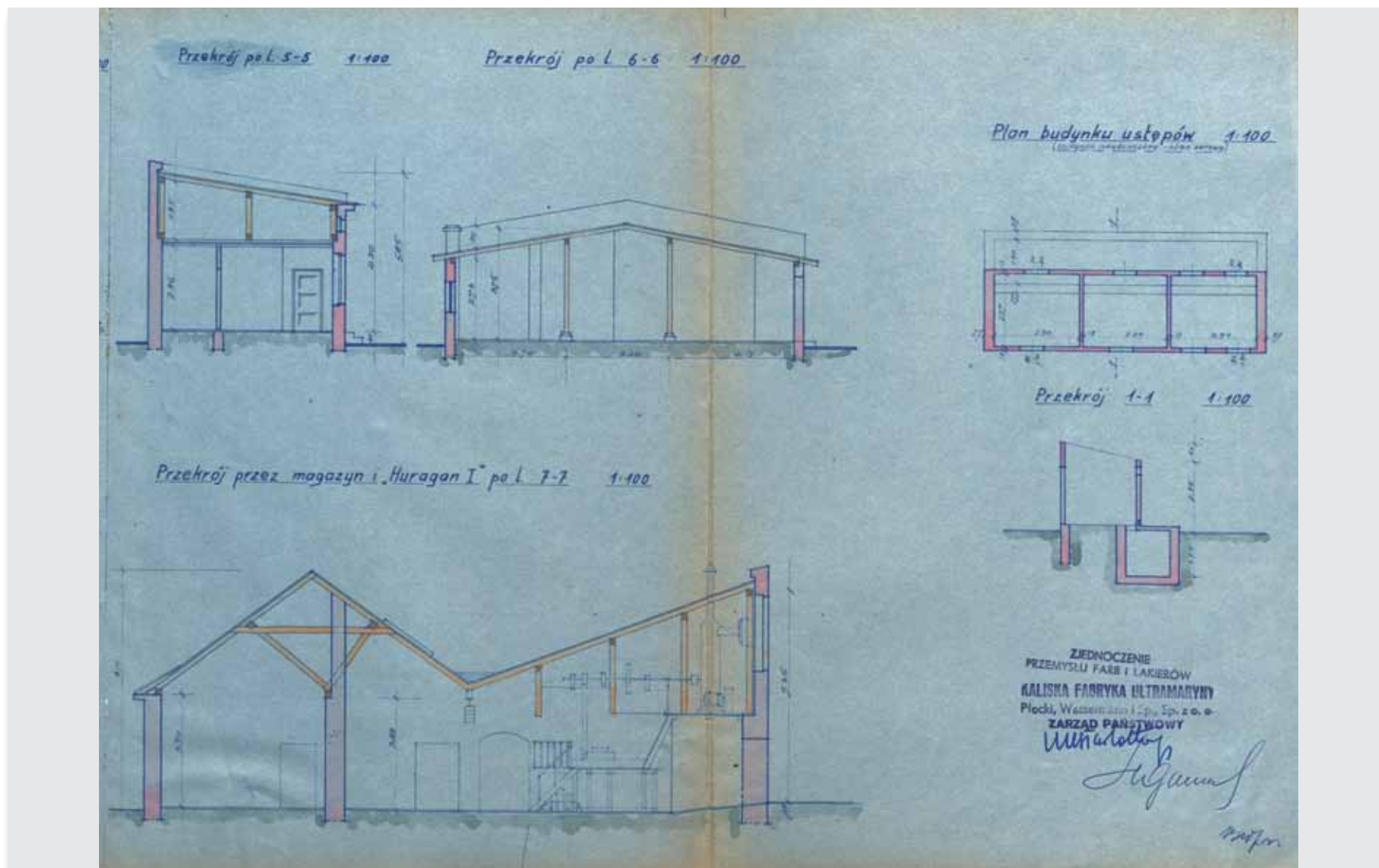

65. Plan Kaliskiej Drukarni Akcydensowej z 1967 r. wykonany przez inż. W. Bolka i I. Szalę. Ze zbiorów MHP, nr inw. MHP-199/H

65a. Obiekty pokoszarowe w Kaliszu. Po II wojnie światowej siedziba Kaliskiej Drukarni Akcydensowej, obecnie siedziba Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Kaliszu przy ul. Nowy Świat 4

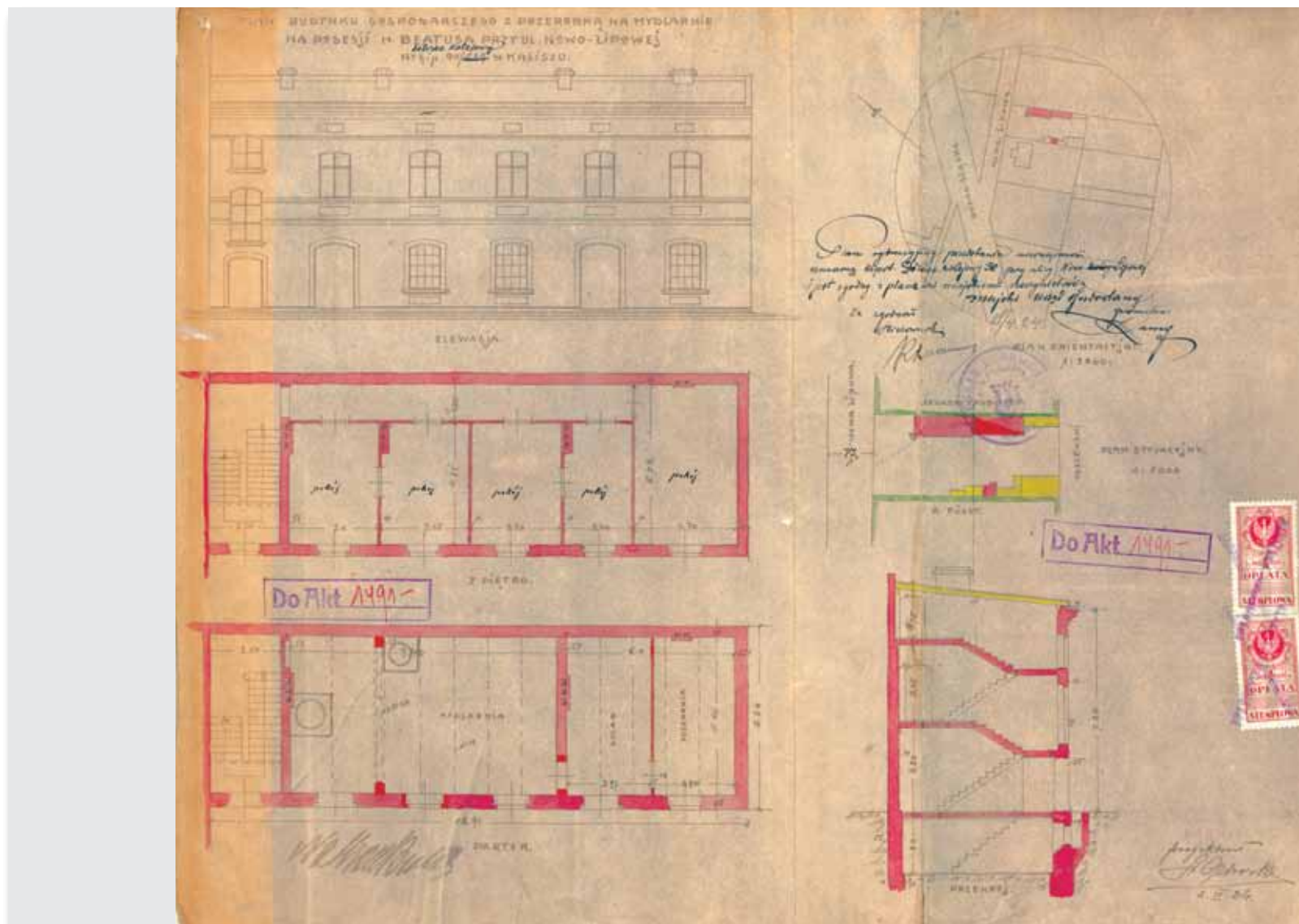
7. Przemysł chemiczny

66. Plan przemysłowy Kaliskiej Fabryki Ultramaryny Płocki, Wasserman i Spółka pod zarządem państwowym przy ul. Dobrzeckiej 64 z 1949 r. APK, AMK, sygn. 4295, k. 29

66a. Obiekty po kaliskiej Ultramarynie dzisiaj zdają się być wykorzystywane na magazyny (obecnie ul. Dobrzecka 64)

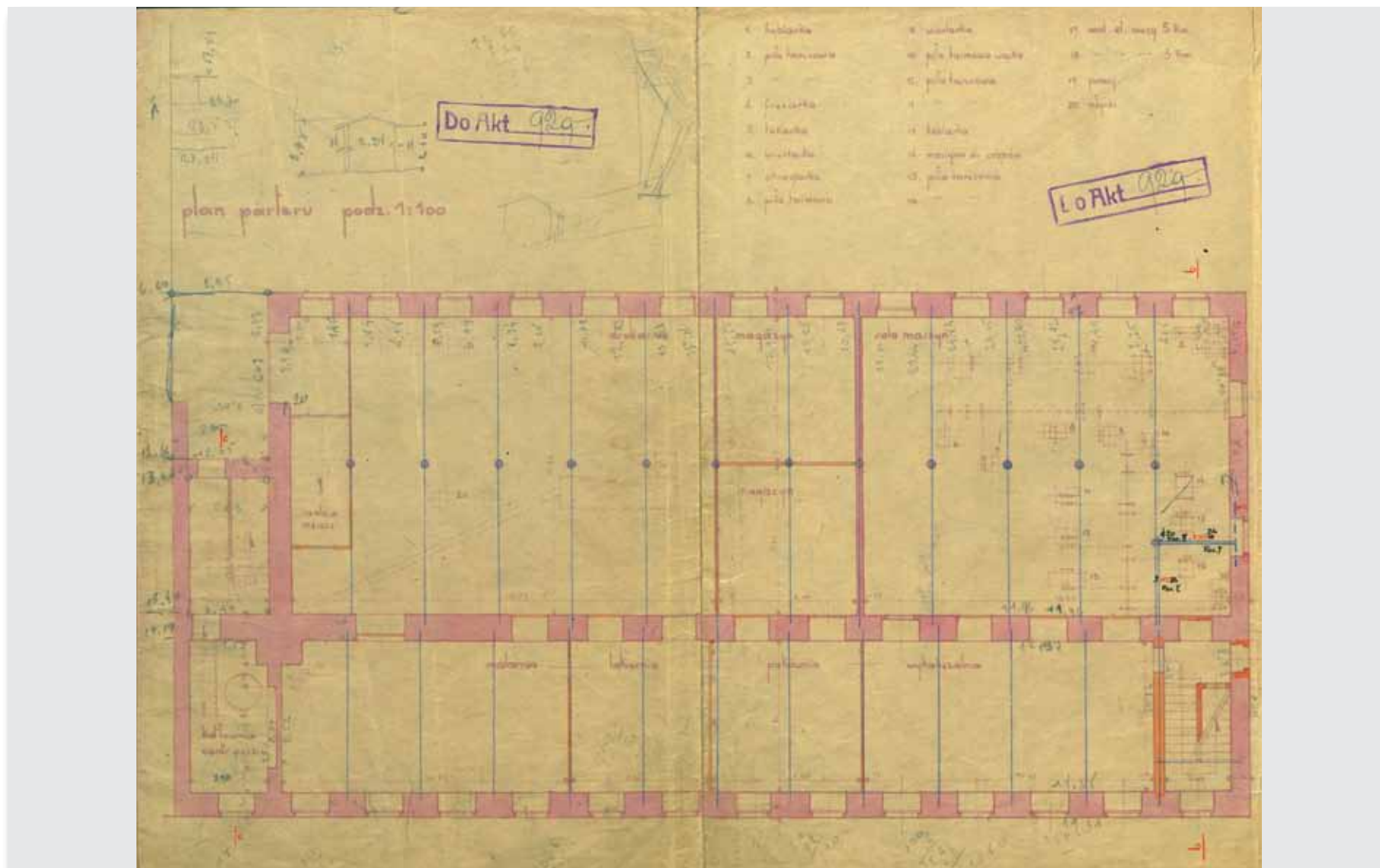

67. Plan budynku gospodarczego przerabianego na mydlarnię na posesji Nathana Beatusa przy ul. Legionów 64. Sporządził A. Czyżewski w 1924 r. APK, AMK, sygn. 1322, k. 13-14

67a. Miejsce po budynkach przemysłowych mieszczących mydlarnię Nathana Beatusa. Później mieściła się tutaj farbiarnia i merceryzowania „Barvinus”, a następnie Fabryka Konserw inż. Karola Gerlicza (obecnie ul. Legionów 64, z lewej widoczny budynek Biblioteki Głównej Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka)

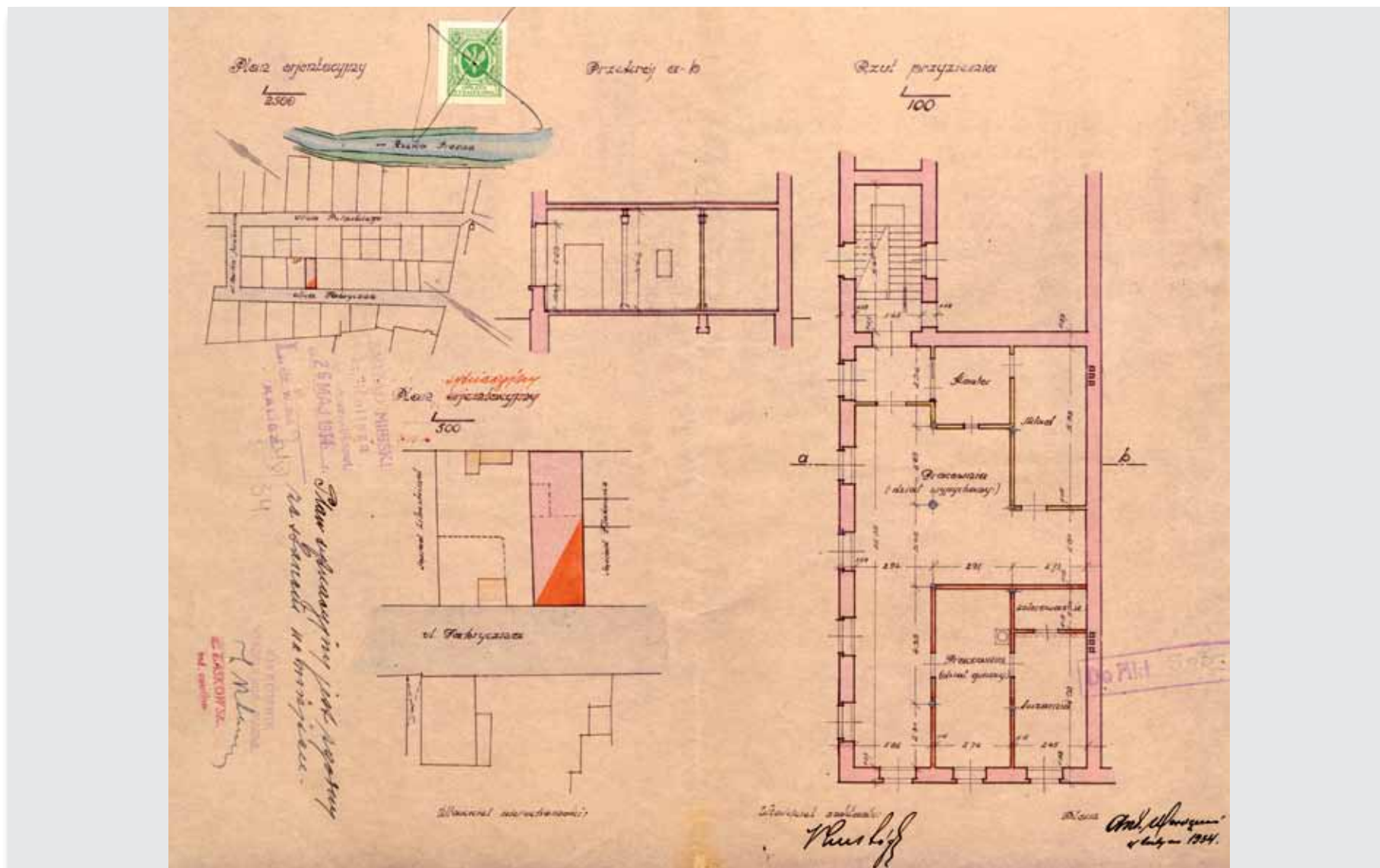
8. Przemysł zabawkowski

68. Plany Fabryki Lalek i Zabawek Firmy „Adam Szrajer” przy ul. Niecałej 4, sporządzone przez Alberta Nestrypkę w 1933 r. APK, AMK, sygn. 1646, k. 85

68a. W budynku po fabryce lalek przy ul. Niecałej 6 mieściły się Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych, potem Zakłady Elementów Wyposażenia Budownictwa „Metalplast”, a dzisiaj restauracja i hotel „Komoda”

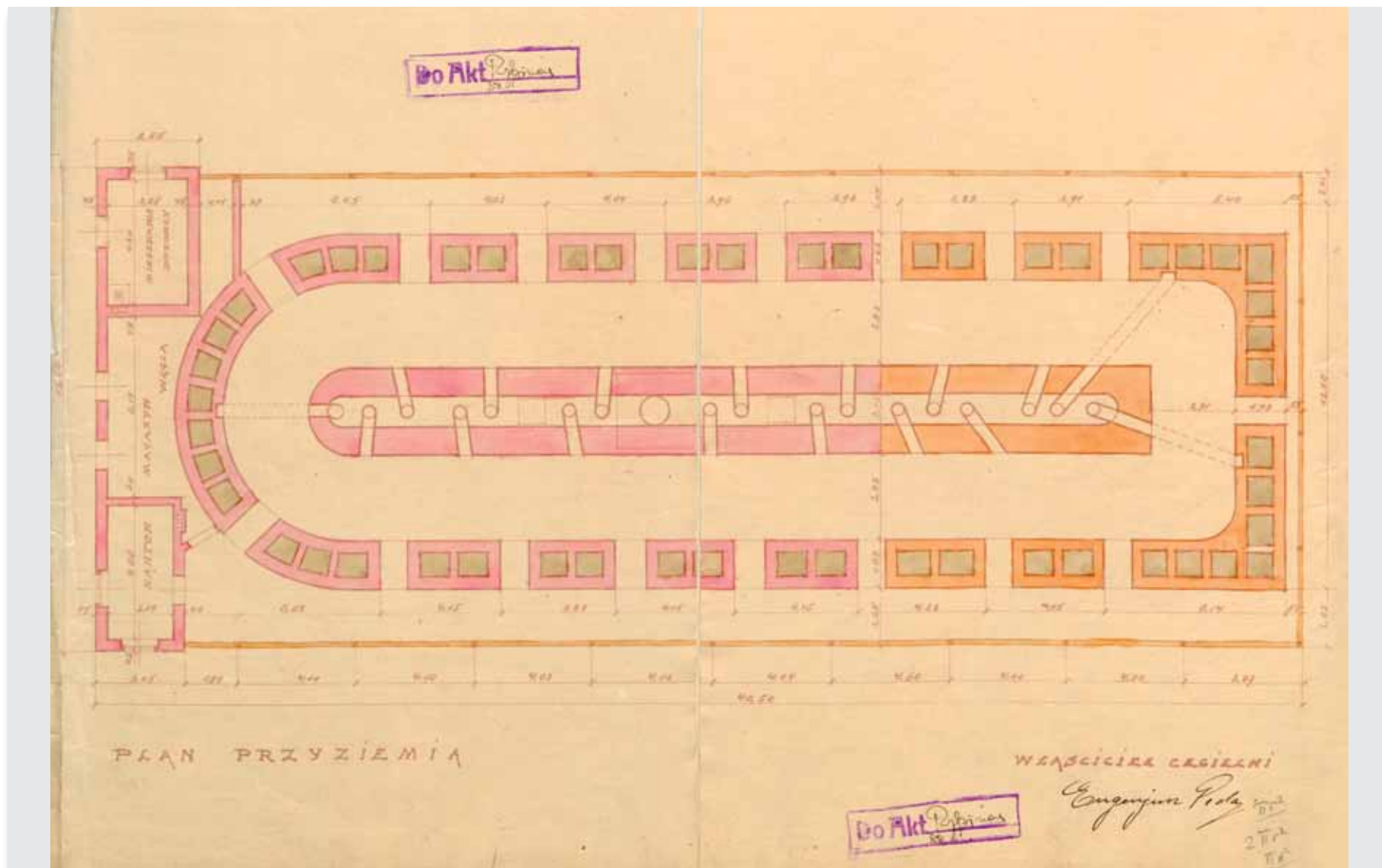

69. Plan Wytwórni Zabawek Wypychowych i Gumowych przy ul. Fabrycznej 4 należącej do Izzydora Lustiga. Projekt wykonał go Witold Wardęski w 1934 r. APK, AMK, sygn. 949, k. 167

69a. Obiekty przy ul. Fabrycznej 4, obecnie niezagospodarowane, po Fabryce Koronek Klockowych „Bruksella”, później Kaliskiej Wytwórni Zabawek „Kawyza” Izydora Lustiga

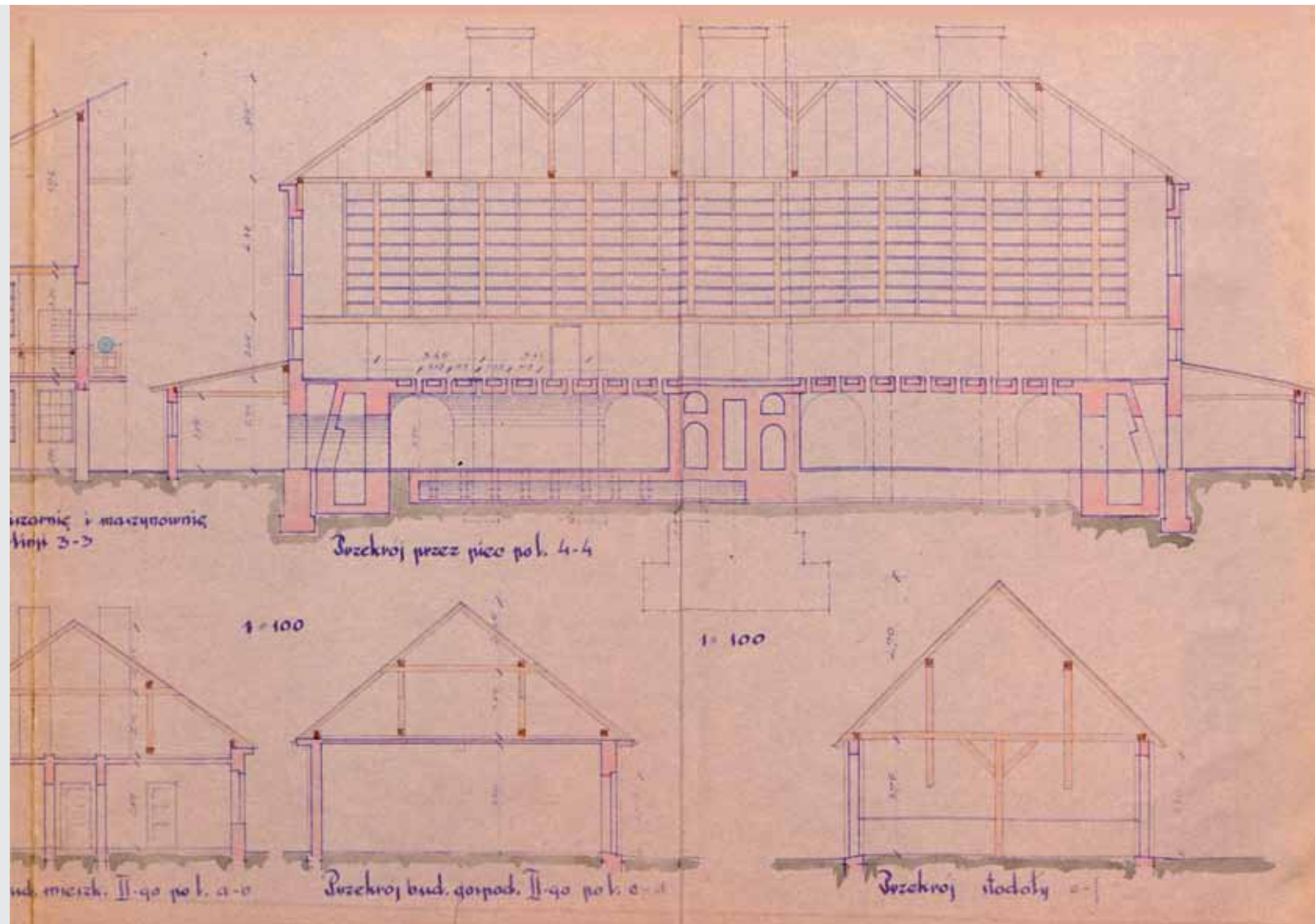
9. Przemysł materiałów budowlanych

70. Plan pieca hoffmanowskiego cegielni Eugeniusza Pedy przy ul. Częstochowskiej 81 z 1935 r. Wykonał go technik budowlany Rutkowski. APK, AMK, sygn. 418, k. 2-4 i 10-11

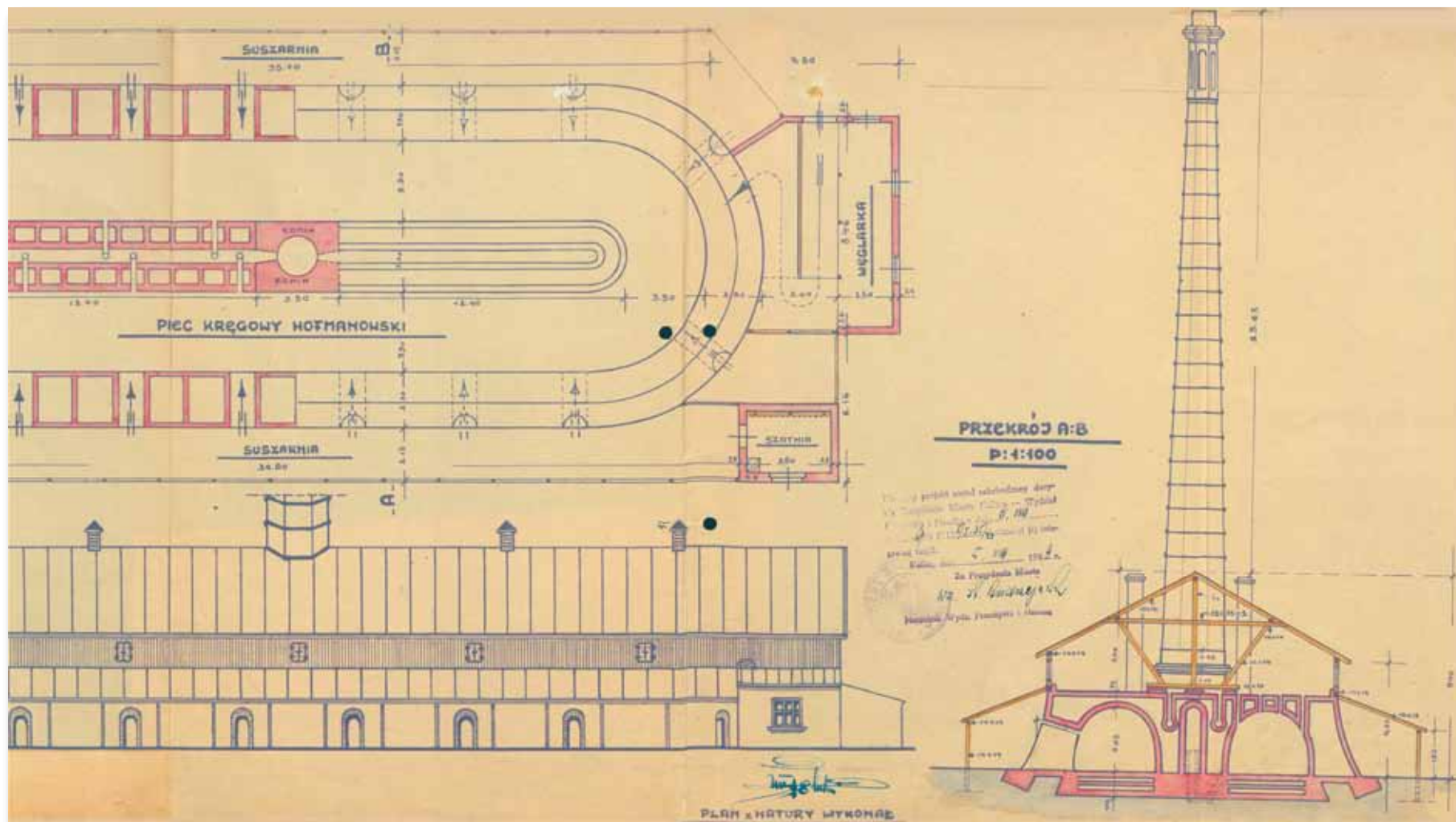
70a. Komin z pieca hoffmanowskiego z cegielni Eugeniusza Pedy przy ul. Częstochowskiej 81. Widoczna ekspansja współczesnej zabudowy

71. Plany przemysłowe Parowej Cegielni „Tynec”, dawniej Adolfa Stencla, przy ul. Braci Niemojowskich z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4289, k. 14

71a. Ruiny tynieckiej cegielni przy ul. Braci Niemojowskich 64

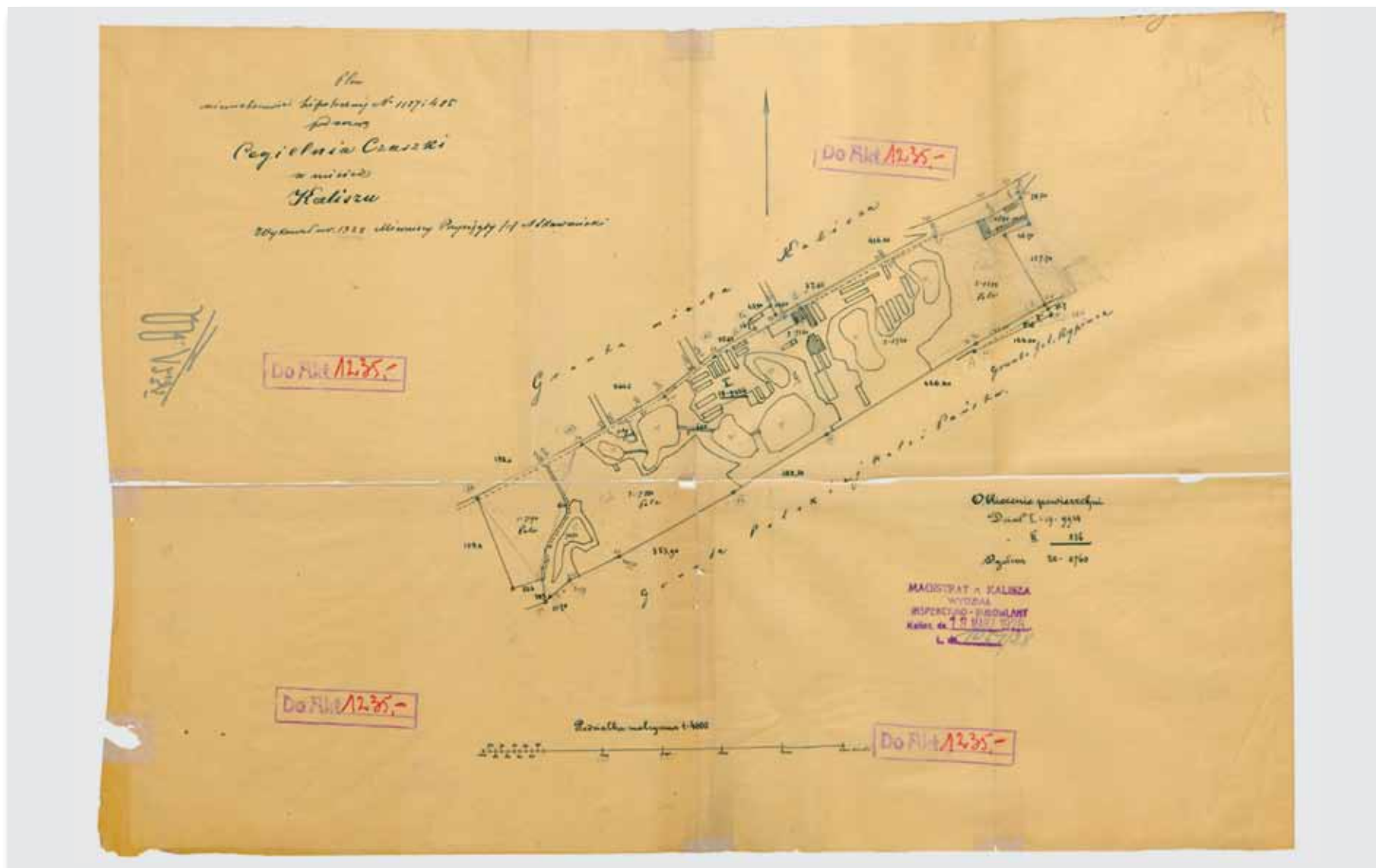

72. Cegielnia „T. Kuczyński i Spółka” przy ul. Częstochowskiej 95a. Plan sytuacyjny sporządził w 1949 r. Kazimierz Pierzchelewski. APK, AMK, sygn. 419, k. 22. Nie udało się wykonać zdjęcia w związku z zabudową terenu i wysokim ogrodzeniem

73. Fotografia Cegielni Piwonice, będącej częścią Kaliskich Zakładów Ceramiki Budowlanej, i jej pracowników z początku lat 70. XX w. APK, Kaliskie Zakłady Ceramiki Budowlanej w Kaliszu, sygn. 3

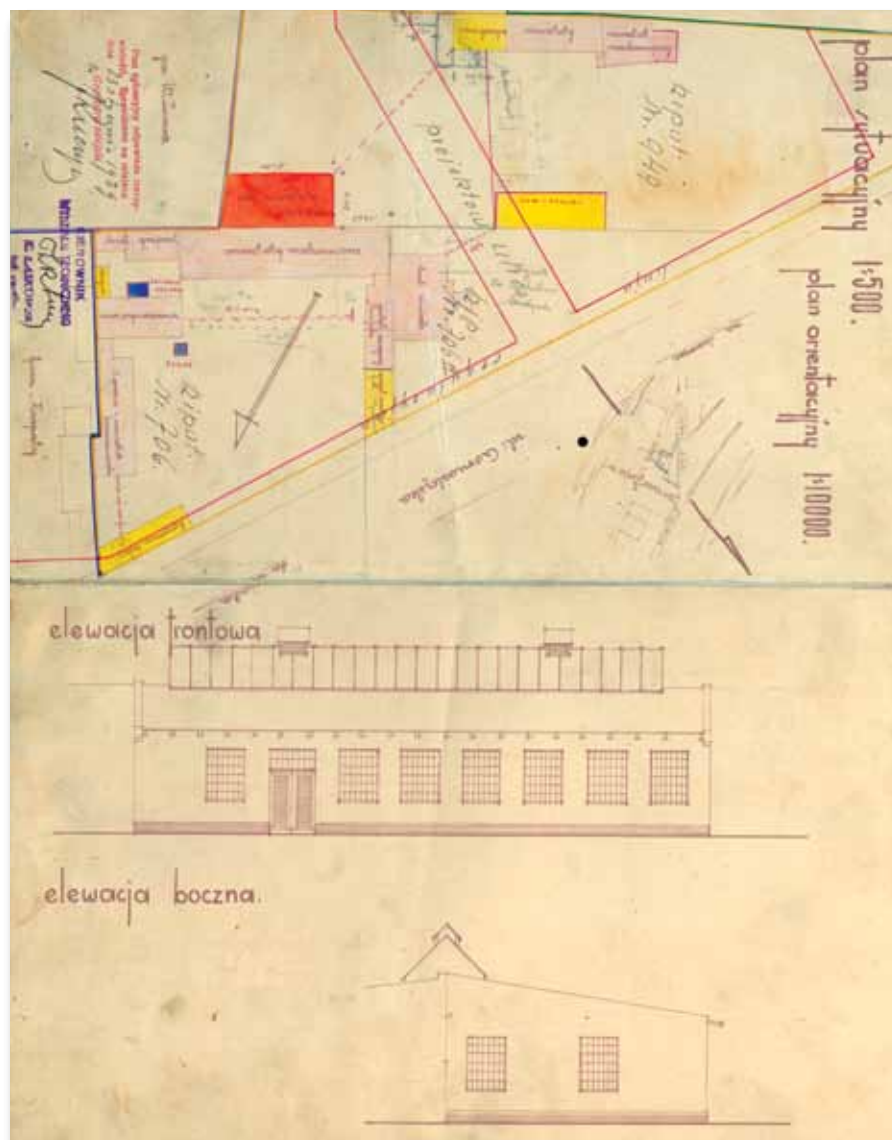
73a. Obiekty po Cegielni Piwonice przy ul. Księżnej Jolanty 41. Dzisiaj służą jako skład budowlany

74. Plan nieruchomości cegielni „Czaszki” w Kaliszu przy ul. Skalmierzyckiej, wykonany przez A. Skowrońskiego w 1928 r. APK, AMK, sygn. 2160, k. 7

74a. Na terenach po cegielni „Czaszki” przy ul. Skalmierzyckiej urządzono Park Przyjaźni

75. Projekt na rozbudowę Parowej Fabryki WYROBÓW z Granitu, Marmuru, Piaskowca i Cementu Alfreda Fiebigiera przy ul. Górnośląskiej 66. Projekt w 1939 r. wykonał Alfred Fiebigier. APK, AMK, sygn. 1053, k. 70

75a. Pismo firmowe przedsiębiorstwa z 1939 r. APK, AMK, sygn. 1053, k. 68

75b. Miejsce po fabryce Alfreda Fiebigera, obok Biblioteki Głównej Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka przy ul. Legionów 66

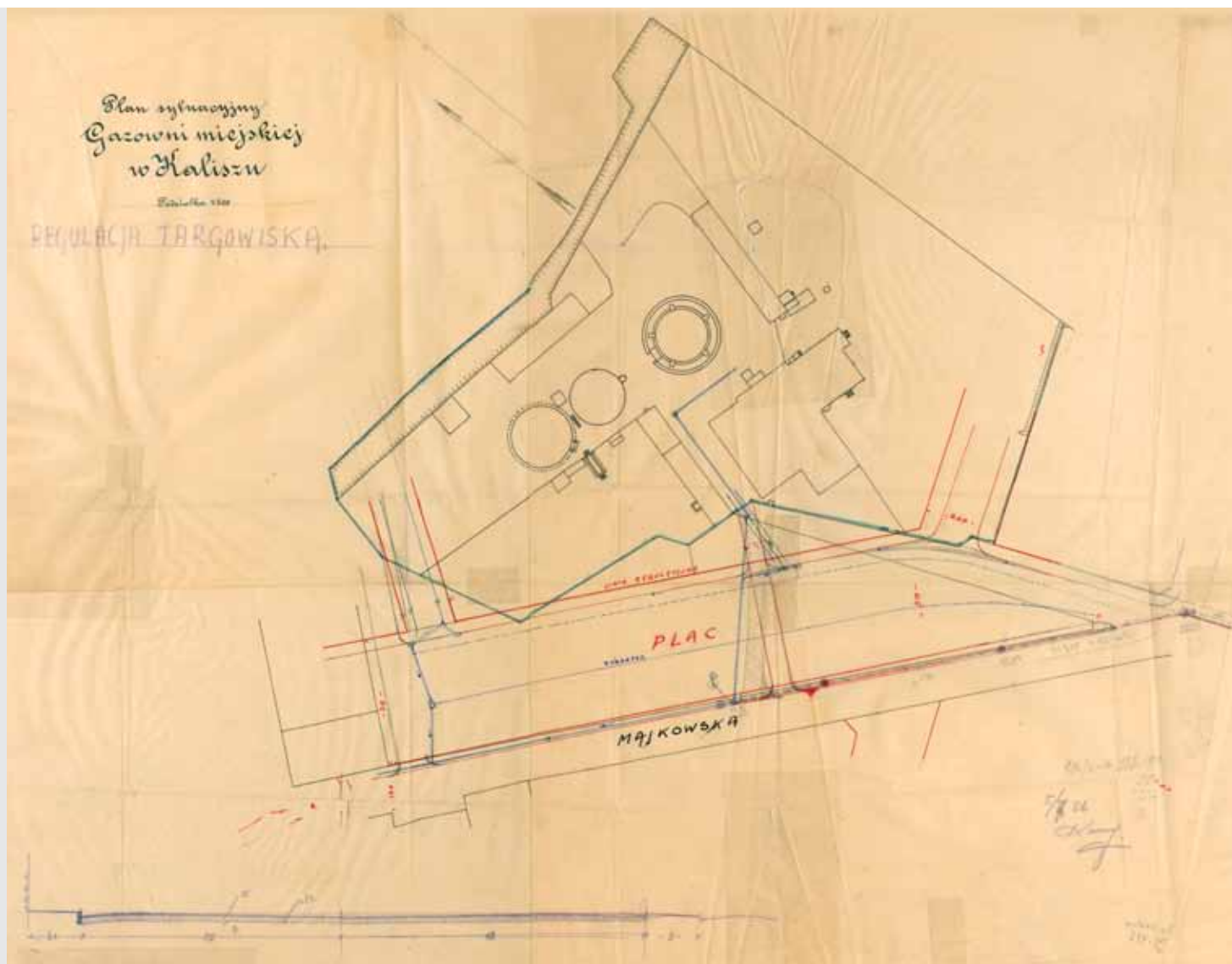

76b. Na miejscu po Betoniarni Miejskiej znajduje się dzisiaj Skwer im. Gustawa Arnolda Fibigera oraz Centrum Kształcenia Ustawicznego i Praktycznego przy ul. Handlowej 9 (naprzeciwko Zespołu Szkół Ekonomicznych w Kaliszu)

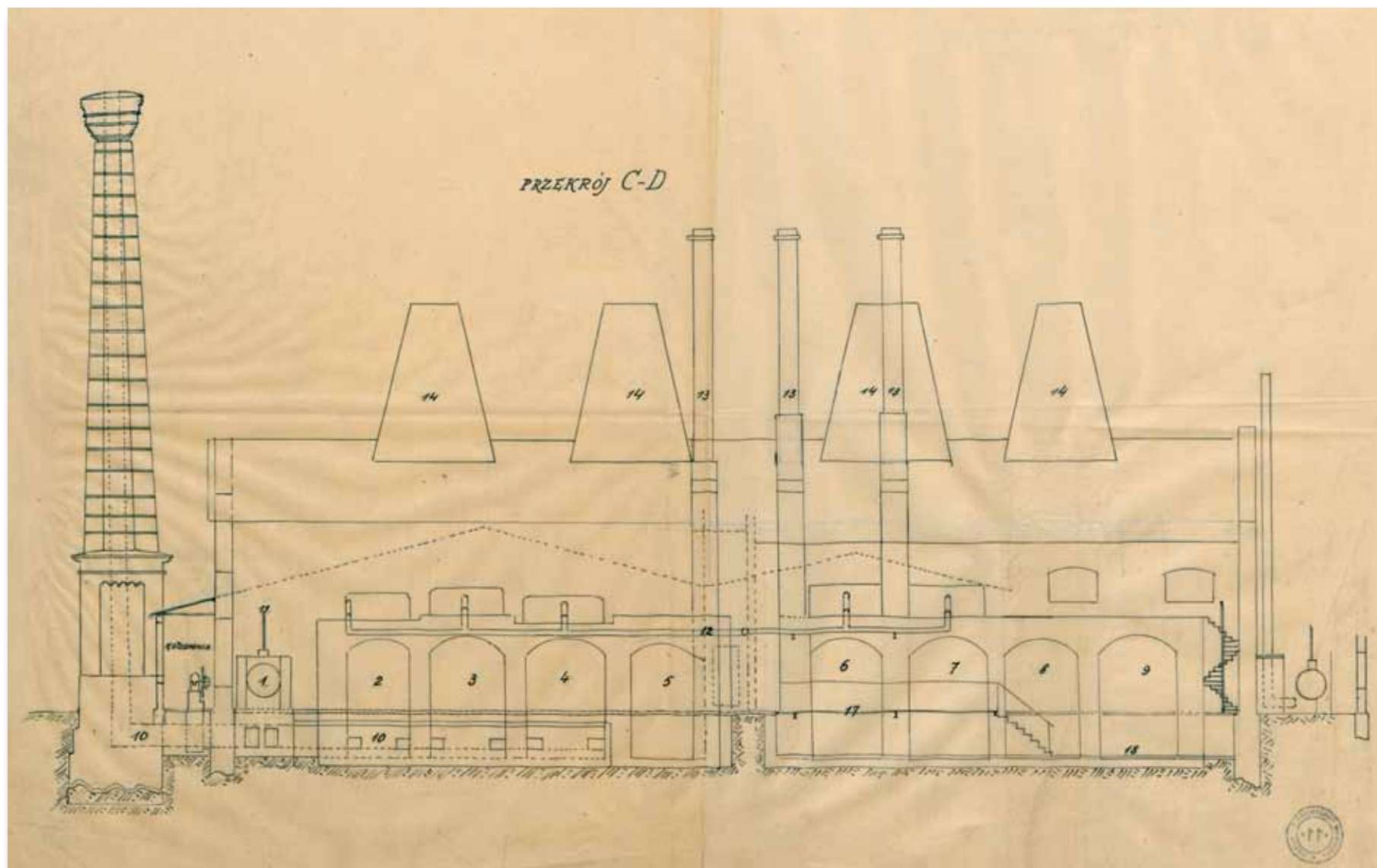

77. Obiekty po Kombinacie Budowlanym przy ul. Piwonickiej 19. Dzisiaj mieści się tam m.in. Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Poznaniu Delegatura w Kaliszu

10. Instytucje użyteczności publicznej i inne fabryki

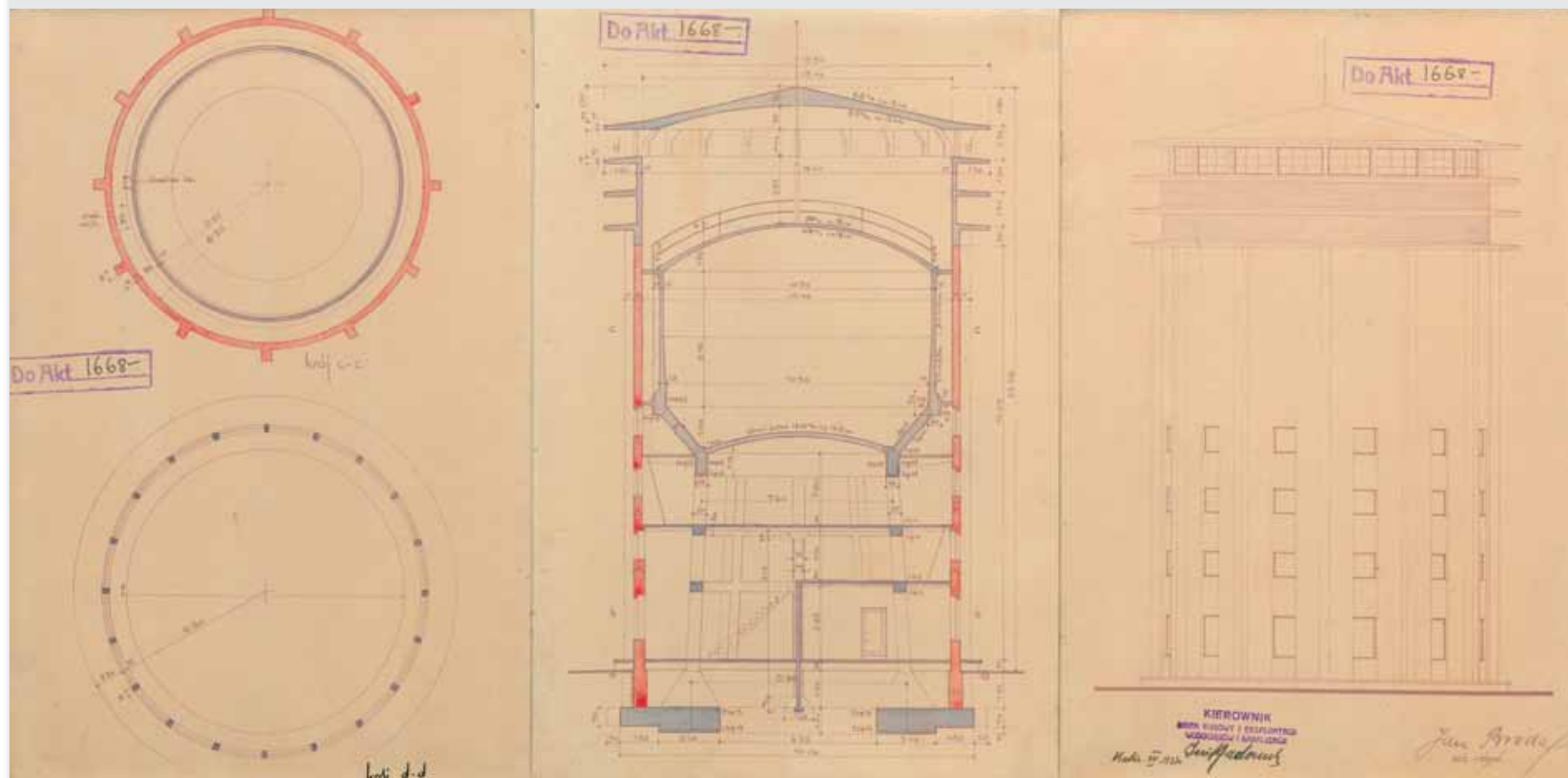
78. Plan sytuacyjny Gazowni Miejskiej przy ul. Majkowskiej z 1926 r. Sporządził K. Kansy. APK, AMK, sygn. 442, k. 149

78a. Przekrój kaliskiej gazowni z kominem. APK, AMK, sygn. 442, k. 154

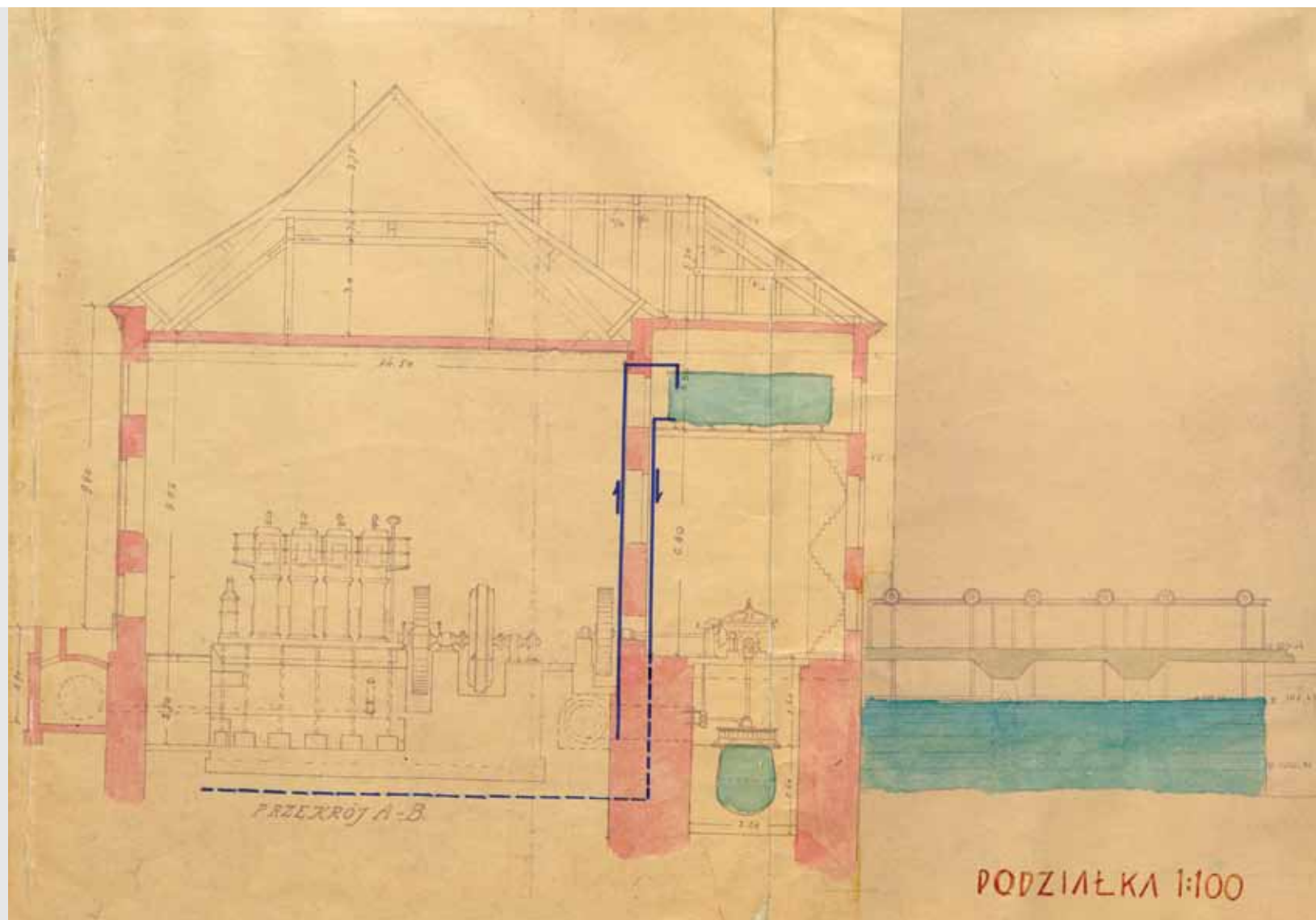
78b. Obecnie w budynkach dawnej Gazowni Miejskiej mieści się Polska Spółka Gazownictwa sp. z o.o. Oddział w Poznaniu Zakład w Kaliszu przy ul. Majkowskiej 9

79. Projekt wieży ciśnień przy ul. Górnośląskiej sporządzony dla Zarządu Miejskiego w Kaliszu przez inż. dypl. Jana Brodę. APK, AMK, sygn. 205, k. 3-5, 40

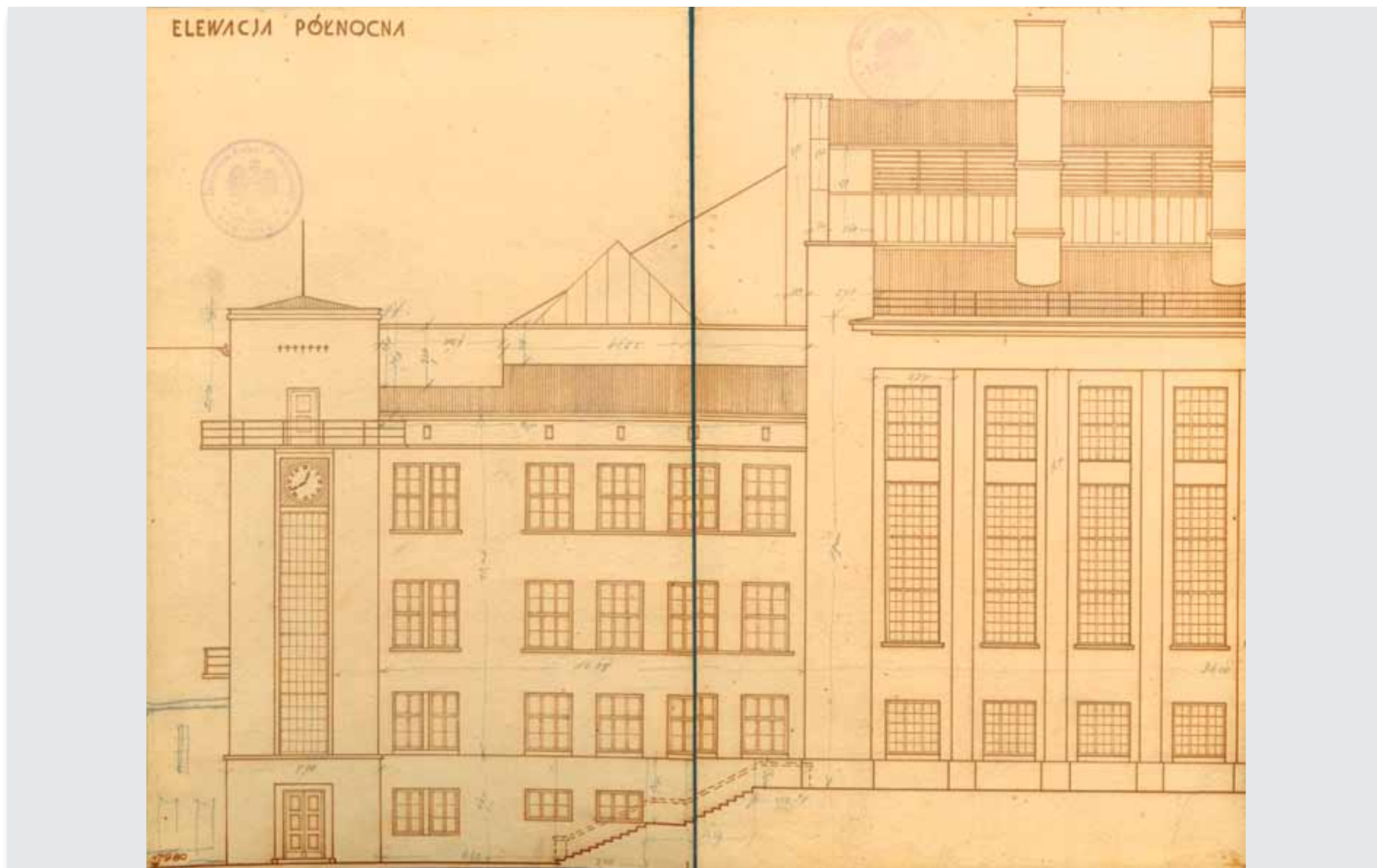
79a. Dawna wieża ciśnień obecnie jest siedzibą Ośrodka Kultury Plastycznej „Wieża Ciśnień” przy ul. Górnośląskiej 66a

80. Projekt na przebudowę folusza w Kaliszu przy al. Józefiny na Elektrownię Miejską wykonany w 1924 r. przez Witolda Wardęskiego. APK, AMK, sygn. 3006, k. 1 i sygn. 427, k. 1

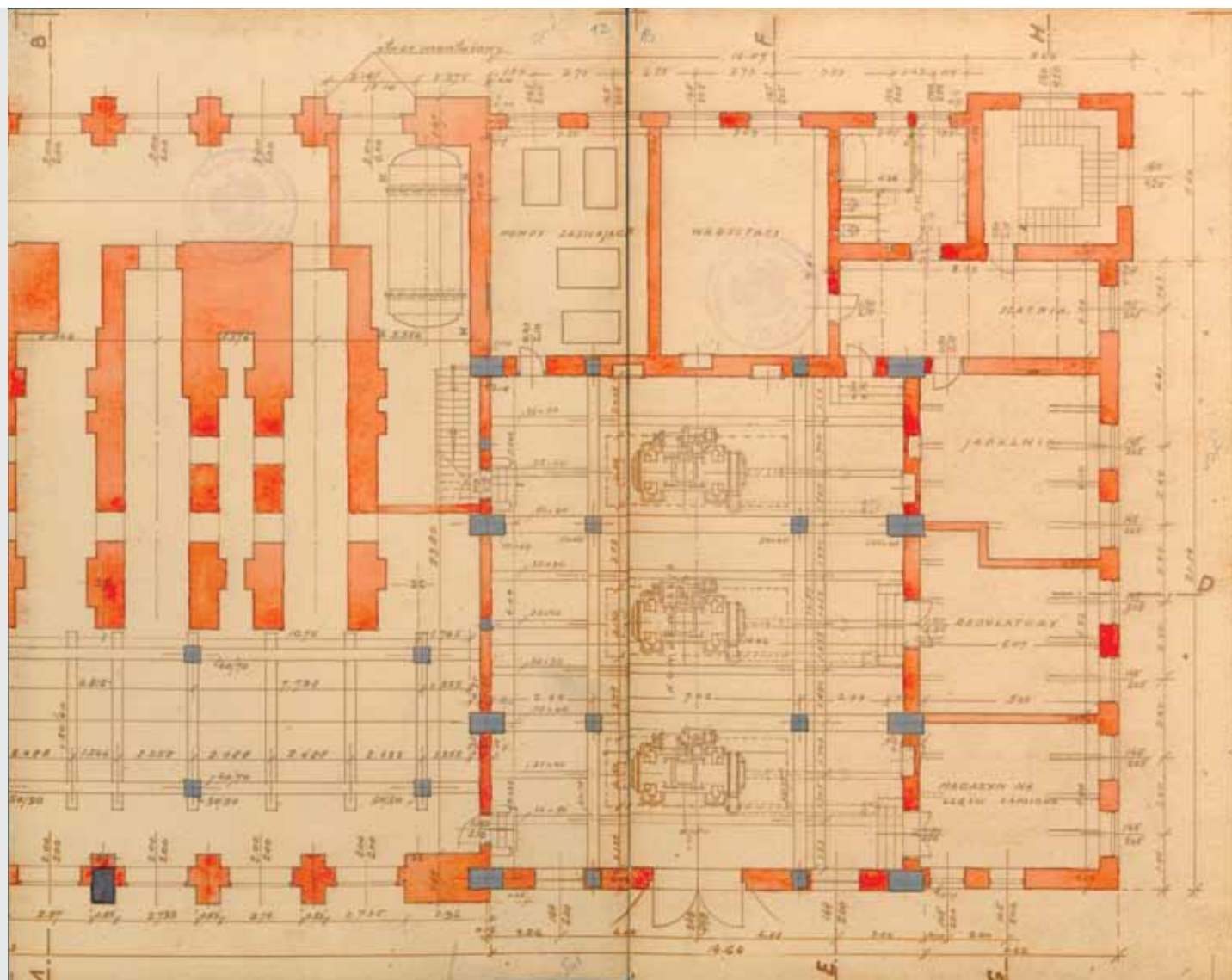

80a. Obecnie w miejscu dawnego folusza przy al. Wolności 2 działa mała elektrownia wodna

81, 81a, 81b. Projekt Elektrowni Okręgowej w Piwnicach (obecnie część Kalisza) z 1930 r. autorstwa Konrada Kłosa – jedna z elewacji, przekrój pionowy i przekrój poziomy sali turbinowej. APK, AMK, sygn. 434, k. 4, 12-13, 31-32, 37-40

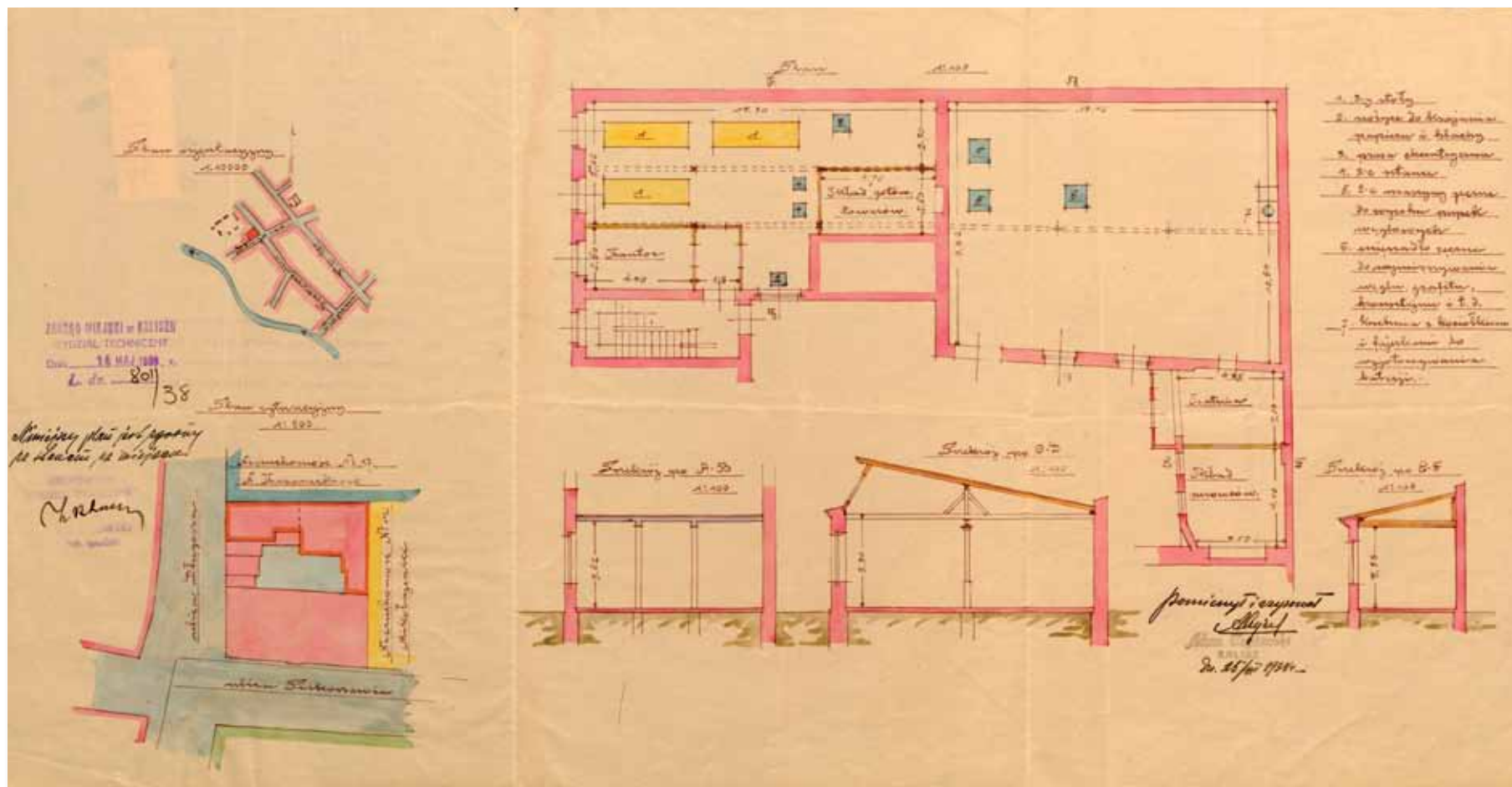
245

81b.

81c. Obecnie w przedwojennej elektrowni znajduje się elektrociepłownia należąca do firmy ENERGA Elektrociepłownia SA przy ul. Torowej 115

82. Plan wytwórni baterii do lampek i muchołapek Arona Józefa i Sali Juwen w domu fabrycznym na rogu ul. Długosza i Piskorzewie, opracowany przez Adama Czyżewskiego w 1938 r. (zobacz zdjęcie nr 14a). APK, AMK, sygn. 918, k. 32-33

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Kaliszu

- Akta Miasta Kalisza 1804–1950 [1998]
Fabryka Firanek i Koronek „HAFT” w Kaliszu 1945–2000
Fabryka Maszyn Rolniczych „Agromet” w Kaliszu 1945–1973
Fabryka Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka” w Kaliszu 1957–1992
Fabryka WYROBÓW Runowych „Runotex” w Kaliszu [1921] 1945–1996
Fabryka Makaronów w Kaliszu 1945–1951
Kaliska Fabryka Pluszu i Aksamitu w Kaliszu [1939] 1945–1950
Kaliska Fabryka Tiulu i Firanek A. Flakowicz i Spółka w Kaliszu 1935–1943
Kaliska Fabryka Części do Maszyn Włókienniczych i Odlewnia Metali „Kalimet” w Kaliszu 1951–1971
Kaliska Fabryka Fortepianów i Pianin „Calisia” w Kaliszu 1945–1999
Kaliska Fabryka WYROBÓW Celuloidowych i Bakelitowych w Kaliszu 1948–1953
Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu Edmund Gaede Spółka Akcyjna w Kaliszu [1907] 1912–1945
Kaliska Fabryka Ultramaryny w Kaliszu 1945–1994
Kaliskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane w Kaliszu 1987–1991
Kaliskie Zakłady Ceramiki Budowlanej w Kaliszu 1972–1973
Kaliskie Zakłady Koncentratów Spożywczych „Winiary” w Kaliszu 1945–1996
Kaliskie Zakłady Przemysłu Jedwabniczego w Kaliszu 1945–1950
Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych w Kaliszu [1950] 1953–1972 [1980]
Kombinat Budowlany w Kaliszu 1952–1993
Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Usługowe „METALSPRZĘT” Spółka z o.o. w Kaliszu 1990–1993

Starostwo Powiatowe w Kaliszu 1918–1939

Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” w Kaliszu 1952–1971

Zakład Produkcji Prefabrykatów w Kaliszu 1989–1993

Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego „Polo” w Kaliszu 1946–1987

Zakłady Przemysłu Jedwabniczego „Wistil” w Kaliszu [1865] 1945–1995

Archiwum Państwowe w Łodzi

Bank Gospodarstwa Krajowego Oddział w Łodzi

Źródła drukowane

- Brennereimaschinen – Catalog der Maschinenbau – Anstalt Eisengisserei und Dampfkessel-fabrik H. Paucksch Actien – Gesellschaft Landsberg A. D. Warthe, Magdeburg, [b.r.w.].*
Gospodarka elektryczna w Polsce, pod red. M. Kuźmickiego, Warszawa 1926.
Informator m. Kalisza i ziemi kaliskiej. Kalendarz na rok 1921, Kalisz 1921.
Kalendarz Kaliski na rok zwyczajny 1917, Kalisz 1917.
Księga adresowa Polski: Województwo Łódzkie, Warszawa 1930.
Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832, opr. K. Badziak, K. Woźniak, Łódź 1998.
Pamiętnik 25-lecia Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich „Ognisko” w Kaliszu, Kalisz 1932.
Parafia Ewangelicko-Augsburska w Kaliszu. Materiały do dziejów, oprac. M. Lisiecka, K. Walczak, Kalisz 1995.
Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim, t. VI, Warszawa 1910.
Przewodnik miasta Kalisza. Wydany przez magistrat miasta Kalisza z okazji targów poznańskich odbyć się mających w maju 1925 roku, opr. F. L. Moreau, Kalisz 1925.
Przewodnik po guberni kaliskiej, opr. L. V. Jacgues, S. Graeve, Warszawa 1912.
Roczniki Informacyjne o Spółkach Akcyjnych w Polsce (1929, 1930).
Roczniki Polskiego Przemysłu i Handlu (1932, 1934, 1936, 1938).
[Siódme] VII Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Łodzi za rok 1935, t. I, Łódź 1936.
Spis alfabetyczny ulic i nieruchomości położonych na terenie m. Kalisza, Kalisz 1931.
Sprawozdanie Zarządu z działalności 1933 r. Związku Przemysłu Włókienniczego w Państwie Polskim, Łódź 1934.

Statut Spółki Akcyjnej pod firmą: Wilhelm i Hugo Bracia Müller Merceryzarnia, Bielarnia, Farbiarnia, Wykończalnia i Tkalnia w Kaliszu Spółka Akcyjna, Kalisz [po 1928].

Statut Towarzystwa Akcyjnego Manufaktury Pluszu i Aksamitu, Kalisz 1930.

[Szóste] VI Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Łodzi za rok 1934, Łódź 1935.

[Ósme] VIII Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Łodzi za rok 1936, t. I, Łódź 1937.

Źródła do historii przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w XIX wieku, opr. J. Trela, Warszawa 1996.

Wspomnienia

Dąbrowska M., *Dzienniki 1914–1925*, t. 1, Warszawa 1998.

Dąbrowska M., *Dzienniki powojenne 1945–1949*, t. 1, Warszawa 1996.

Dąbrowski J., *Katastrofa Kaliska. Opowieść naocznego świadka*, Warszawa 1914.

Fibiger E., *Dusza zakłęta w fortepianie*, [b.m. i r.w].

Herbich J.K., *Garść wspomnień*, Warszawa 2015.

Jałowiecki M., *Requiem dla ziemiaństwa*, Warszawa 2003.

Kor-Walczak E., *Zdarzyło się życie*, Kalisz 1999.

Pinno A., *Rodzina*, Radom 2003.

Pniewski T., *Kalisz z oddali*, Kalisz 1998.

Staniewicz W., *Deflacja polska w latach 1929–1936*, opr. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2003.

Szczepankiewicz B., *Kalisz wśród bomb, granatów i ognia w dniach sierpniowych 1914*, Warszawa [po 1923].

Szyke J., *O energetyce z sentymentem*, Warszawa 2009.

Szyke J., *Wspomnienia o tradycjach i zwyczajach pracy w energetyce*, Warszawa 2007.

Szymczak S., *Moje lalki – kilka wspomnień*, „Gazeta Kalisza. Wydana okazjonalnie z okazji święta ulicy Niecałej po raz czwarty”, 10 IX 2016, s. 6-7.

Opracowania niepublikowane

Charakterystyka rozwoju przemysłowego tkanin ażurowych na terenie miasta Kalisza, maszynopis w zbiorach Biblioteki Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, [b.r.].

Banasiak B., *Dzieje Manufaktury Fiedlerów w Opatówku na tle rozwoju regionu*, maszynopis w Katedrze Historii Polski Najnowszej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1994.

Bruś-Kosińska J., *Albert Nestrypke (1887-1977). Życie i twórczość kaliskiego inżyniera architekta – propagatora architektury modernistycznej*, wydruk komputerowy pracy doktorskiej w Zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II, Lublin 2012.

Dolat J., *Przemysł w Kaliszu w dwudziestolecu międzywojennym XX wieku*, wydruk komputerowy w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, Kalisz 2005.

Europejskie dziedzictwo techniki – perspektywy rozwoju turystyki industrialnej, materiał seminaryjny w posiadaniu J. Kołodzieja, opr. J. Kołodziej, Warszawa 2004.

Kamosiński S., *Przemiany w strukturze przemysłu wielkopolskiego w międzywojennym dwudziestolecu*, maszynopis pracy doktorskiej w Zakładzie Historii Gospodarczej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1999.

Kon W., *Przemysł hafciarski i koronkarsko-klockowy w Kaliszu*, maszynopis pracy dyplomowej w zbiorach Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 1931.

Mamrot P. T., *Przemysł hafciarski w Kaliszu*, maszynopis w zbiorach Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 1929.

Matczak R., *Kaliszko-turecka kolej dojazdowa 1914–2003*, maszynopis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Gospodarczej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2003.

Mielczarek H., *Historia Fabryki WYROBÓW RUNOWYCH w Kaliszu*, maszynopis w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, Kalisz 1986.

Monografia kaliskich fabryk tiulu, firanek i koronek w Kaliszu, maszynopis w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, 1968.

Müller H., *Historia rodziny Lebrecht Müller*, kopia tłumaczenia w posiadaniu Jarosława Dolata.

Musiał W., *Rozwój miast Kalisza i Piotrkowa Trybunalskiego oraz rola przemysłu w kształtowaniu ich struktury ekonomicznej i przestrzennej*, maszynopis pracy doktorskiej w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1964/65.

Folusz wodny w Kaliszu. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, opr. T. Osyra, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Kaliszu, Poznań 1978.

Pielak T., *Forma fortepianów i pianin kaliskiej wytwórni „Arnold Fibiger”, działającej w latach 1878-1939*, wydruk komputerowy w Bibliotece Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, Warszawa 2014.

Poradowski S., *Pamiętnik*, maszynopis w posiadaniu Rafała Werszlera.

Rojek T., *Koncepcja inwestycyjnego rozwoju przedsiębiorstwa FWR „Runotex” w Kaliszu*, maszynopis pracy magisterskiej w zbiorach Biblioteki Muzeum Historii Przemysłu, Poznań 1982.

Smoliga M., *Elektryfikacja okręgu kaliskiego w dwudziestoleciu międzywojennym*, maszynopis pracy magisterskiej w Zakładzie Historii Gospodarczej Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1995.

Tabliczki maszynowe obrabiarek i urządzeń z Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA, opr. W. Giera, wydruk komputerowy w Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku, Kalisz 2013.

Opracowania publikowane

Ajzen M., *Polityka gospodarcza Lubeckiego (1821–1830)*, Warszawa 1932.

Andrysiak E., *Drukarnstwo Kaliskie okresu międzywojennego w świetle bibliografii druków kaliskich*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 9, 2006.

Armia Krajowa w Kaliszu. Zarys historii wojennej Kaliszan 1914–1945, oprac. J. Piotrowski, Kalisz 2004.

Badziak K., *Kartelizacja przemysłu włókienniczego II Rzeczypospolitej*, Łódź 1991.

Badziak K., *Miejsce i rola regionu kaliskiego w uprzemysłowieniu Królestwa Polskiego*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.

Badziak K., *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1980.

Badziak K., *Struktura przestrzenna przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim w latach 1900–1913*, „Acta Universitatis Lodzensis. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, Seria I, z. 18, 1978.

Bajer K., *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX wieku do 1939 roku. Zarys ekonomiczno-historyczny*, Łódź 1958.

Bajer K., *Zarys uprzemysłowienia województwa łódzkiego ze specjalnym uwzględnieniem przemysłu włókienniczego*, Warszawa 1928.

Bandurka M., *Rozwój administracyjno-terytorialny powiatu kaliskiego oraz powiatów sąsiednich w XIX i XX wieku (do 1945 r.)*, „Rocznik Kaliski”, t. IX, 1979.

Baranowski I.T., *Kalisz. Zarys dziejów*, Warszawa 1915.

Barańska I., *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*, Kalisz 2002.

Barańska I., *Reinstein Franciszek*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. II, Kalisz 2003.

Barszczewska A., *Ustrój miasta, ruch narodowy i społeczno-polityczny. Okres od 1815 do 1864*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.

Barszczewska A., *Województwo kaliskie w powstaniu listopadowym 1830–1831*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały*, t. III, pod red. A. Gieysztor, Kalisz 1962.

Bartyś J., *Początki mechanizacji rolnictwa polskiego*, Wrocław 1966.

Bednara K., *Rys historyczny energetyki kaliskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa energetyki kaliskiej 1916–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996.

Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej*, Kraków 2011.

Bonusiak W., *Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu w latach 1907–1945*, „Rocznik Kaliski”, t. II, 1969.

Bonusiak W., *Kaliska straż w latach II wojny światowej*, [w:] *Ochotnicza Straż Pożarna w Kaliszu 1864–2014*, pod red. T. Olejnika, K. Walczaka, Kalisz 2015.

Bonusiak W., *Rozwój gospodarczy Kalisza w końcu XIX i początkach XX wieku*, „Rocznik Kaliski”, t. XIII, 1980.

Bonusiak W., *Rozwój gospodarczy Kalisza w latach 1918–1939. Gospodarka komunalna*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.

Bonusiakowie S. W., *Kalisz w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.

Borowiak A., *Weiss Marian Allan*, [w:] *Szkoła Kaliska. Liceum Ogólnokształcące im. Adama Asnyka w Kaliszu. Nauczyciele i wychowankowie*, pod red. K. Walczaka, Kalisz 1998.

Brandys M., *Generał Arbuz*, Warszawa 1988.

Chmielewska A., *Rozwój Zakładów Przemysłu Dziewiarskiego „Polo” w Kaliszu w latach 1945–1975*, „Rocznik Kaliski”, t. XII, 1979.

Chańko J., *Zabytki kaliskich cmentarzy*, „Krajoznawstwo i Turystyka. Informator Regionalnej Pracowni Krajoznawczej PTTK w Kaliszu”, nr 21, 1994.

Chodyła Z., *Radoszewski Boxa Józef*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1981.

Chwaściński B., *Pomianowski Karol*, [w:] *Słownik Polskich Pionierów Techniki*, Katowice 1984.

Czechowska B., *Kaliskie Korso. Architektura i urbanistyka Alei Wolności w XIX i XX wieku*, Kalisz 2010.

Cztery wieki drukarni kaliskiej. Katalog wystawy druków kaliskich 1603–2003, red. E. Andrysiak, K. Walczak, Kalisz 2003.

Czubiński W., *Ruch robotniczy we wschodnich powiatach Wielkopolski w okresie II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Poznań 1962.

Czy wiesz kto to jest, pod. red. S. Łoży, Warszawa 1938.

Czyżewski A., *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Kalisza w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.

Dobroński A., *Kolej warszawsko-wiedeńska*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945*, t. I, Warszawa 1981.

Dolat J., *Alfred Nowacki – założyciel fabryki Winiary i kalisanie pochodzenia niemieckiego*, „Asnykowiec”, nr 20, 2016.

- Dolat J., *Kaliska Pluszownia w latach 1907–1939*, „Kronika Wielkopolski”, 2008, nr 2.
- Dolat J., *Müllerowie – kaliscy przemysłowcy*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 7, 2002.
- Dolat J., *Parafia ewangelicko-augsburska w Prażuchach*, „Kronika Wielkopolski”, 2002, nr 2.
- Dolat J., „*Przegląd Techniczny*” o budowie kolei kaliskiej w latach 1900–1905, „Kronika Wielkopolski”, 2010, nr 2.
- Dolat J., *Przemysł hafciarsko-koronarski w Kaliszu od końca XIX wieku do II wojny światowej*, „Rocznik Kaliski”, t. XL, 2014.
- Drexlerowa A. M., *Wystawy wytwórczości Królestwa Polskiego*, Warszawa 1999.
- Dumała K., *Miasto nowoczesne w Królestwie Polskim*, [w:] *Kultura miejska w Królestwie Polskim*, cz. I: 1815–1875. Warszawa, Kalisz, Lublin, Płock, pod red. A. M. Drexlerowej, Warszawa 2001.
- Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1931–1969*, Wrocław 1974.
- Dwadzieścia lat pracy kaliskiego przedsiębiorstwa budowlanego*, Poznań 1969.
- [*Dwadzieścia pięć*] XXV lat WSK Kalisz, [b.m.w.] 1977.
- Dybowski J. T., *Saga grodu nad Prosną*, Warszawa 1975.
- Dziedzictwo techniki dla przyszłości. Materiały seminaryjne*, Warszawa 2002.
- Dzik A., *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa 1928.
- Eckert M., *Gospodarka Wielkopolski w latach 1929–1939*, Zielona Góra 1983.
- Friedman F., *Początki przemysłu w Łodzi 1823–1830*, „Rocznik Łódzki”, t. III, 1933.
- Gąsiorowska N., *Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym*, „Ekonomista”, R. XVI, 1916, t. I i II.
- Gembarzewski L., *Dawne wodociągi w Kaliszu*, „Gaz i Woda”, R. XIII, 1933.
- Grabowski E., *Stan budowlany w miastach Królestwa Kongresowego w roku 1913*, „Ekonomista”, R. XVI, 1916, t. III i IV.
- Grabowski T., *Rola państwa w gospodarce Polski (1918–1928)*, Warszawa 1967.
- Grata P., *Przemysł gorzelniczy II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2002.
- Gruchman B., *Rozwój przemysłu Wielkopolski w latach 1919–1960*, Poznań 1964.
- Haft J., Martyn T., *100 lat gazowni w Kaliszu 1871–1971*, Kalisz 1971.
- Hauk R., *Wystawy przemysłowe w Królestwie Polskim w latach 1821–1857*, Opatówek 1996.
- Historia elektryki polskiej*, t. 1: *Nauka, czasopisma, zrzeszenia*, Warszawa 1976, t. 2: *Elektroenergetyka*, Poznań 1977.
- Historia rozwoju przemysłu azurowego w Kaliszu*, Kalisz 1985.
- Hołyński J., *Przemysł farmaceutyczny w Łodzi i regionie (powstanie i rozwój do 1939 roku)*, Łódź 1994.
- Horm M., *Rzeźnictwo*, [w:] *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. II, Warszawa 1981.
- Industriemuseum Chemnitz. Augenblicke zwischen Gestern und Morgen*, Chemnitz 2003.
- Inwentaryzacja krajoznawcza Polski. Województwo kaliskie*, Warszawa 1990.
- Jankowski R., *Dzieje prasy kaliskiej*, Kalisz 1983.
- Janowski W., *Źródła do dziejów Kalisza w okresie 1945–1989, w zasobie Archiwum Akt Nowych. Casus partii politycznych. Studium przypadku*, [w:] *Calisiana rozproszona w archiwach polskich (1945–1989)*, pod red. G. Schlender, Kalisz 2015.
- Jaros J., *Koncentracja przemysłu górniczo-hutniczego (1918–1939)*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1970.
- Jeleński J., *Kalisz i jego okolice*, Warszawa 1875.
- Jezierski A., *Przemysł*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. II, Warszawa 1981.
- Jezierski A., Zawadzki S. M., *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1996.
- Kaczmarek A., *Dzieje kaliskich ulic*, Kalisz 2002.
- Kaliski przemysł włókienniczy. Katalog wystawy*, red. G. Schlender, Kalisz 2013.
- Kalisz K., *Źródła do dziejów Kalisza po 1945 r., przechowywane w zasobie Narodowego Archiwum Cyfrowego*, [w:] *Calisiana rozproszona w archiwach polskich (1945–1989)*, pod red. G. Schlender, Kalisz 2015.
- Karczmarsz B., *Tradycje Przemysłu Metalowego w Kaliszu*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Kardolińska A., *Kardoliński Józef Maciej*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. II, Kalisz 2003.
- Karpiński Z., *Bank Polski 1924–1939. Przyczynek do historii gospodarczej okresu międzywojennego*, Warszawa 1958.
- Kamosiński S., *Mikroekonomiczny obraz przemysłu Polski Ludowej w latach 1950–1980 na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego*, Poznań 2007.
- Katastrofa kaliska 1914 r. Materiały źródłowe (wybór)*, zebrali i opracowali R. Bieniecki i B. Celer, Kalisz 2014.
- Kowalczyk J., *Partnerstwo publiczno-prawne na przykładzie Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej SA i miasta Kalisza*, „Rocznik Kaliski”, t. XXX, 2004/2005.

- Kłysz E., *Wyroby kaliskiego przemysłu włókienniczego w latach 1878–1939*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Kłysz E., *Wyroby Pluszowni kaliskiej w latach 1907–2007*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2008, nr 2.
- Kłysz E., *Mecenat kulturalny kaliskich przemysłowców w latach międzywojennych*, „Kronika Wielkopolski”, 2010, nr 1.
- Kneifel E., *Die Gemeinde Prażuchy. Zum 125 jährigen Jubiläum der Gemeinde und zur Jahrhundertfeier der ev. Luth. Kirche*, Brzeziny 1933.
- Kneifel E., *Die evangelisch-augsburischen Gehmeiden der Kalischer Diözese von Polen*, Plauen 1937.
- Kołodziejczyk R., *Burżuazja polska w XIX i XX wieku. Szkice historyczne*, Warszawa 1979.
- Kołodziejczyk R., Pustuła Z., *Rozmieszczenie terytorialne robotników przemysłowych*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. I, cz. 2: *Lata 1870–1918. Królestwo Polskie, Białostoczczyzna, robotnicy polscy w Cesarstwie Rosyjskim*, pod red. S. Kalabińskiego, Warszawa 1978.
- Konarska S., *Zakład Gazowniczy w Kaliszu w latach 1967–1996*, [w:] *Gazownia Kaliska 1871–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996.
- Korczak J., *Przypadki niemieckiego Polaka*, Warszawa 1997.
- Kościelniak W., Walczak K., *Kronika Miasta Kalisza*, Kalisz 2002.
- Kotewicz R., *Antoni Ostrowski (1782–1845). Ziemiańin – przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995.
- Kołoński M., *Rozwój włókiennictwa polskiego (1918–1928)*, [w:] *Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej*, t. I, pod red. S. L. Zaleskiego, Poznań 1928.
- Kowal S., *Partnerstwo czy uzależnienie. Niemieckie postawy wobec stosunków gospodarczych z Polską w latach Republiki Weimarskiej*, Poznań 1995.
- Kowal S., *Polskie sfery gospodarcze w Wielkopolsce a przedsiębiorczość od połowy XIX wieku do II wojny światowej*, [w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1993.
- Kowal S., *Południowa Wielkopolska na gospodarczej mapie Polski. Próba bilansu transformacji ustrojowej 1989–2014*, „Rocznik Kaliski”, t. XLI, 2015.
- Kowal S., *Przemysł rolno-spożywczy a intensyfikacja rolnictwa w Polsce zachodniej w międzywojennym dwudziestoleciu*, [w:] *Rozwój przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku (materiały sesji naukowej)*, Poznań 1970.
- Kowal S., *Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Poznań 1974.
- Kowal S., *Znamiona epoki przemysłowej w Polsce*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Kozłowski M., *Województwo kaliskie w świetle teleksów Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1977–1986*, Kalisz 2004.
- Kozłowski M., *Zanim narodził się Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” w Kaliszu*, [w:] *Kalisz 18,5. Wybrane problemy z dziejów miasta. Materiały sesji popularyzacyjnej*, Kalisz, 19 października 2010, pod red. D. Wańki, T. Krokosa, Kalisz 2010.
- Krasuski J., *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań 1975.
- Kriedte P., *Migration, Gewerbepolitik und Industrialisierung. Die letzte Phase der West-Ost-Wanderung und die Anfänge des mittelpolnischen Textilindustriereviers (1815–1850)*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, z. 61/2 (2012), s. 163–218.
- Krokos T., *Sto dziesięć lat kaliskiego wioślarstwa*, „Rocznik Kaliski”, t. XXX, 2004/2005.
- Księga pamiątkowa energetyki kaliskiej 1916–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996.
- Kubiak K., *Działalność drukarska i wydawnicza Józefa Radwana*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 6, 2000.
- Kunicki B., *Ballady kaliskie*, Kalisz 1991.
- Kühn A., *Stan, rozwój i potrzeby komunikacji w Polsce*, [w:] *Przemysł i Handel. Tygodnik 1918–1928*, Warszawa 1928.
- Kurzyński A., *Odbudowa Kalisza ze zniszczeń wojennych 1914–1929*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXI, 2005.
- Kwiatkowska E., *Kolekcja koronek i haftów w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2007, nr 3–4.
- Landau Z., Roszkowski W., *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. I: *W dobie inflacji 1918–1923*, Warszawa 1967; t. II: *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego do ożywienia koniunktury 1924–1929*, Warszawa 1971; t. III: *Wielki kryzys 1930–1935*, Warszawa 1982; t. IV: *Lata interwencjonizmu państwowego 1936–1939*, Warszawa 1989.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1999.
- Lipski J. W., *Kilka uwag o wielkim Kaliszu*, „Ziemia Kaliska. Miesięcznik Regionalny”, 1930, nr 4–5.
- Liśówna B., *Przemysł włókienniczy w Kaliszu w latach 1815–1831*, „Rocznik Łódzki”, t. II, 1959.
- Łukasiński J., *Gazownictwo*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. I, Warszawa 1981.
- Łukasiński J., *Lampa gazowa*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. I, Warszawa 1981.

- Małyszko S., *Groby przemysłowców i ich rodzin na zabytkowych cmentarzach w Kaliszu*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Małyszko S., *Majątki wielkopolskie*, t. VI: *Powiat kaliski*, Szreniawa 2000.
- Małyszko S., *Zabytkowe cmentarze przy Rogatce w Kaliszu*, wyd. 2, Kalisz 2012.
- Marketingowa koncepcja rozwoju regionu kaliskiego, opr. A. Nowakowska, Kalisz 2002.
- Missalowa G., *Koncentracja przemysłu włókienniczego (1918–1939)*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1970.
- Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. I: *Przemysł*, Łódź 1964; t. II: *Klasa robotnicza*, Łódź 1967; t. III: *Burżuazja*, Łódź 1975.
- Missalowa G., *Typy zakładów i przedsiębiorstw w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1967.
- Mrozińska G., *Lata powojenne 1945–1967*, [w:] *Gazownia Kaliska 1871–1996*, red. K. Walczak, Kalisz 1996.
- Nadzieja J., *Generał Józef Zajączek 1752–1826*, Warszawa 1975.
- Nowak A., *Okres do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Olszewski A., *Górnictwo w Polsce Niepodległej*, [w:] *Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej*, pod red. S. L. Zalewskiego, t. I, Poznań 1929.
- Pacanowska R., *Samorząd Kalisza w latach 1916–1939*, „Rocznik Kaliski”, t. XXIX, 2003.
- Pakentregier A., *Żydzi w Kaliszu w latach 1918–1939. Problemy polityczne i społeczne*, Warszawa 1983.
- Pałęcki H. S., *Rozwój komunikacji w Kaliszu*, Kalisz 1998.
- Parczewski A., *Rys historyczny Towarzystwa Kredytowego miasta Kalisza*, Kalisz 1911.
- Pawlak K., *Banki kaliskie do 1939 roku*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Pietruszczyński Z., *Produkcja roślinna w Polsce*, [w:] *Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej*, pod red. S. L. Zalewskiego, t. I, Poznań 1929.
- [Pięćdziesiąt] 50 lat Zakładu Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego w Kaliszu, Kalisz 1984.
- Polanowski E., *Organizacja życia kulturalnego, literackiego i naukowego w Kaliszu do 1914 r.*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Powab kobiety. Jedwabie kaliskiego „Wistilu” SA Laboratorium, pod red. R. Hauk, Opatówek 2000.
- Pruss W., *Wielobranżowy przemysł stołecznych miast na ziemiach polskich*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1977.
- Przedpelski M., *Rozwój przemysłu w Kaliszu w okresie Polski Ludowej*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Przygodzki S., *Dawid Lange 1796–1858. Kupiec i przemysłowiec. Szkic do portretu polskiego burgeois*, „Rocznik Łódzki”, t. XLIV, 1997.
- Przygodzki S., *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu. Kalisz 2003*, *Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Kaliszu*, s. 215 (recenzja), „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 8, 2004.
- Przygodzki S., *Kalisz wielokulturowy*, Kalisz 2012.
- Przygodzki S., *Mniejszości religijne i narodowe w Kaliszu w XIX w.*, [w:] *Kalisz 18,5. Wybrane problemy z dziejów miasta. Materiały sesji popularnonaukowej. Kalisz, 19 października 2010*, pod red. D. Wańki, T. Krokosa, Kalisz 2010.
- Przygodzki S., *Ostatnia wola Beniamina Repphana*, „Kalisia Nowa”, 2004, nr 3.
- Przygodzki S., *Peregrynacje kaliszczan w połowie XIX wieku*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXI, 2005.
- Przygodzki S., *Sytuacja polityczna i społeczno-gospodarcza Kalisza w latach 1793–1815*, „Rocznik Kaliski”, t. XXXII, 2006.
- Przygodzki S., *Życie codzienne burżuazji kaliskiej w I połowie XIX wieku*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 7, 2002.
- Purol M., *Aktywizacja gospodarcza powiatu kaliskiego i miasta Kalisza w latach 1945–1960*, „Rocznik Kaliski”, t. I, 1968.
- Puś W., *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984.
- Puś W., Pytlas S., *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa 1979.
- Raszewska J., *Rozwój zaludnienia miasta Kalisza w latach 1793–1939*, „Rocznik Kaliski”, t. II, 1969.
- Rembieliński R., *Rajmund Rembieliński. Budowniczy Łodzi przemysłowej*, „Rocznik Łódzki”, t. III, 1933.
- Roman A., *Dwadzieścia lat rozwoju przemysłu*, „Polska Gospodarcza”, z. 46, 1938.
- Roszkowski W., *Gospodarka. Wzrost i upadek systemu nakazowo-rozdzielczego*, Warszawa 2008.

- Roszkowski W., *Uwagi o rozwoju gospodarczym Polski Odrodzonej w latach 1918–1939*, [w:] *Monografie i opracowania*, t. 207. „Opere et Studio” 4. *Struktury i rozwój*, red. R. Domański, Warszawa 1987.
- Rottermund K., *Budownictwo instrumentów muzycznych na terenie Wielkopolski w XIX i w I połowie XX wieku*, Poznań 2002.
- Rottermund K., *Fibiger Arnold Gustaw*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. I, Kalisz 1998.
- Rottermund K., *Fibiger Gustaw*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. I, Kalisz 1998.
- Rottermund K., *Fibiger Karol Otton*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. I, Kalisz 1998.
- Rottermund K., *Fibiger Rudolf Otton*, [w:] *Słownik Biograficzny Wielkopolski Południowo-Wschodniej (Ziemi Kaliskiej)*, t. II, Kalisz 2003.
- Rottermund K., *Przemysł Muzyczny Kalisza XIX i XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem działalności rodziny Fibigerów*, Wrocław 1985.
- Rottermund K., *Rodzina Fibigerów i jej zasługi w rozwoju przemysłu muzycznego Kalisza*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Rusiński W., *Kalisz od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza, Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. II, pod red. A. Gieysztor, Kalisz 1961.
- Rusiński W., *Okres od „potopu” szwedzkiego do schyłku XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Rynkowska A., *Rozwój handlu i komunikacji. Kredyt w Kaliszu w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Rynkowska A., *Rozwój przemysłu, położenie i walka klasy robotniczej w latach 1815–1914*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Rynkowska A., *Rozwój przemysłu w Kaliszu w latach 1815–1831*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miast i regionu kaliskiego*, t. II, pod red. A. Gieysztor, Kalisz 1961.
- Rynkowska A., *Sytuacja ekonomiczna i społeczna robotników kaliskich w XIX wieku*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. III, Kalisz 1962.
- Sarna K., *Kaliszanka – ponad sto lat tradycji*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Schlender G., *NSZZ „Solidarność” w województwie kaliskim w latach 1980–1990*, Kalisz 2006.
- Schlender G., *Kaliska Ochotnicza Straż Pożarna w Polsce Ludowej*, [w:] *Ochotnicza Straż Pożarna w Kaliszu 1864–2014*, pod red. T. Olejnika, K. Walczaka, Kalisz 2015.
- Smoliga M., *Elektryfikacja okręgu kaliskiego do 1939 roku* [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Sprengel M., *Żydowski przemysł w polityce władz Kalisza w latach 1918–1939*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. 5, 2013.
- Srokowski S., *Geografia gospodarcza Polski*, Warszawa 1939.
- [Sto] *100 lat ZEWB „Metalplast-Kalisz”. Od lalki do budownictwa 1888–1988*, Kalisz 1988.
- Strategia ochrony dziedzictwa przemysłowego. Materiały seminaryjne*, Opatówek 1999.
- [Stulecie] *100-lecie Kaliskiego Pluszu 1907–2007*, pod. red. S. Kapały, Kalisz 2007.
- Szachówna M., *Kalisz i okolice. Przewodnik ilustrowany z planem miasta*, Kalisz 1927.
- [Sześćdziesiąt pięć] *65 lat istnienia zakładów meblarskich. Spółdzielnia pracy w Kaliszu 1921–1986*, Kalisz 1986.
- Śmiałowski J., *Fabryka sukiennicza w Opatówku*, Kalisz 1994.
- Śmiałowski J., *Postulowany model przedsiębiorcy przemysłowego i jego rzeczywiste wcielenie. Próba konfrontacji wizji z rzeczywistością*, [w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1993.
- Śmiałowski J., *Wojciech Lange (1783–1830). Dzieje jednego awansu*, Łódź 2000.
- Tabaka A., Błachowicz M., *Nowy Kaliszanin*, Kalisz 2010.
- Tomasik P., *Calisiana w zbiorach archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Rekonstrukcja archiwalna*, [w:] *Calisiana rozproszone w archiwach polskich (1945–1989)*, pod red. G. Schlender, Kalisz 2015.
- Tomaszewski J., *Hiperinflacja*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. I, Warszawa 1981.
- Tomaszewski J., *Inflacyjna premia eksportowa*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. I, Warszawa 1981.
- Turystyka w obiektach poprzemysłowych. Koncepcja promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w zabytkach techniki i przemysłu w Polsce*, Warszawa 2004.
- Urbański A., *50 lat orkiestry dętej ZPJ „Wistil” w Kaliszu*, Kalisz 1986.
- Vogel B., *Fortepian polski. Budownictwo fortepianów na ziemiach polskich od poł. XVIII w. do II wojny światowej*, Warszawa 1995.
- Vogel B., *Polskie Fortepiany XIX–XX wieku. Kolekcja Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku*, Kalisz 1994.

- Vogel B., *Z dziejów kaliskiego przemysłu fortepianowego – nie tylko Fiebigerowie*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003.
- Wachowska B., *Łódzki przemysł włókienniczy w latach 1918–1939*, [w:] *Włókniarze łódzcy*, red. E. Rosset, Łódź 1956.
- Wachowska B., *Pierwsze dwadzieścia lat województwa łódzkiego 1919–1939*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–1939. Studia i materiały*, pod red. R. Rosina, Łódź 1971.
- Walczak K., Andrysiak E., Obała E., *Józef Radwan (1858–1936). Prawnik, wydawca i działacz społeczny*, Kalisz 2014.
- Walczak K., *Antoni Krawczyk i jego Drukarnia Ziemi Kaliskiej*, „Roczniki Biblioteczne”, R. XXXI, 1987.
- Walczak K., *Drukarnie Kalisza. Zarys dziejów*, Kalisz 1985.
- Walczak K., *Karol Hindemith (1810–1890). Drukarz i wydawca*, Kalisz 2015.
- Walczak K., Wiertelak R., *Wodociąg i kanalizacja Kalisza*, Kalisz 1996.
- Waliś G., *Materiały Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, [w:] *Calisiana rozproszone w archiwach polskich (1945–1989)*, pod red. G. Schlender, Kalisz 2015.
- Wąsicki J., *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Wąsicki J., *Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza, Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, pod red. A. Gieysztora, t. III, Kalisz 1962.
- Wierzbicki A., *Ogólny pogląd na rozwój przemysłu polskiego*, [w:] *Bilans gospodarczy dzieściolecia Polski Odrodzonej*, pod red. S. L. Zaleskiego, Poznań 1929.
- Wojciechowska Z., *Materiały źródłowe do dziejów miasta Kalisza i kaliskiego po 1945 r. w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, [w:] *Calisiana rozproszone w archiwach polskich (1945–1989)*, pod red. G. Schlender, Kalisz 2015.
- Woźniak A., Zmyślony A., *XXV lat ciepłownictwa w Kaliszu*, Kalisz 2000.
- Woźniak M. A., *Kalisz 1914. Pogrom miasta*, Kalisz 1995.
- Wrotkowski H., *Zburzenie miasta i jego skutki*, [w:] *Dzieje Kalisza*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1977.
- Wykrętowicz S., *Przemysł spożywczy w latach 1918–1939*, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1970.
- Wykrętowicz S., *Struktura oraz typy zakładów i przedsiębiorstw przemysłu rolno-spożywczego Wielkopolski i Pomorza (1870–1939)*, [w:] *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Wrocław 1967.
- Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „Delta-Kalisz” 1952–1972, red. E. Czajczyński, Warszawa 1972.
- Zakłady Przemysłu Jedwabniczego w Kaliszu „Wistil”*, [b.m. i r.w.].
- Zakrzewska J., *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*, Kalisz 1936.
- Zdziechowski J., *Finanse Polski w latach 1924 i 1925*, Warszawa 1925.

Materiały do dziejów przemysłu kaliskiego

Źródła do dziejów przemysłu kaliskiego można podzielić na dwie grupy. Pierwsze to akta wytworzone bezpośrednio przez miejscowe przedsiębiorstwa, druga to zespoły i zbiory archiwalne, w których, z racji ich właściwości, można znaleźć różne informacje także na temat przemysłu.

Jeżeli chodzi o pierwszą grupę to Archiwum przechowuje 6370 j.a. 23 kaliskich zakładów przemysłowych, zwłaszcza branży włókienniczej charakterystycznej dla Kalisza. Przemysł hafciarski, mający w Kaliszu bogatą tradycję sięgającą 2 połowy XIX w., reprezentuje Kaliska Fabryka Tiulu i Firanek A. Flakowicz i Spółka w Kaliszu. Zespół zachował się co prawda w stanie szczątkowym (16 j.a. z lat 1935-1943), ale poza aktami finansowymi, znajduje się w nim 1 teczka zawierająca świadectwa ochronne na wzory zdobnicze firanek. Po wojnie ten rodzaj produkcji był kontynuowany przez Fabrykę Firanek i Koronek „Haft” w Kaliszu (1294 j.a. z lat 1945-2000).

Dużą wartość badawczą, zwłaszcza ze względu na dużą ilość zachowanych akt produkcyjnych, finansowych i handlowych, posiada zespół Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu Edmund Gaede Spółka Akcyjna w Kaliszu (736 j.a. z lat 1912-1945). W mniejszości są natomiast akta typowo organizacyjne i administracyjne (np. protokoły Walnych Zgromadzeń zachowały się tylko z 1933 r.). Po wojnie fabryka została znacjonalizowana i funkcjonowała jako Fabryka WYROBÓW Runowych „Runotex” w Kaliszu (585 j.a. z lat 1945-1996). Trzecim zakładem przemysłu lekkiego są Zakłady Przemysłu Jedwabniczego „Wistil” w Kaliszu (1267 j.a. z lat 1945-1995), swego czasu jeden z największych producentów tkanin syntetycznych i mieszanych w Polsce. Zarówno „Haft”, jak i „Runotex” oraz „Wistil” zawie-

rają podobny zestaw akt. Oprócz akt organizacyjnych (statutów, regulaminów, schematów organizacyjnych, akt normatywnych własnych i władz zwierzchnich), zawierają duże ilości planów produkcyjnych i ekonomicznych, sprawozdań z ich realizacji, statystyki, a także dokumentację techniczno-technologiczną wyrobów, analizy zużycia materiałów, oznaczanie wyrobów znakiem jakości, katalogi i kolekcje wyrobów, analizy laboratoryjne czy też próbki tkanin.

Innym charakterystycznym dla Kalisza zakładem jest Kaliska Fabryka Fortepianów i Pianin „Calisia” (186 j.a. z 1945-1999), jedna z trzech fabryk produkujących po II wojnie światowej pianina, w obecnej chwili w stanie likwidacji. Większość spuścizny obejmuje plany techniczno-przemysłowo-finansowe oraz sprawozdania finansowe. Z miastem kojarzone są także Kaliskie Zakłady Koncentratów Spożywczych „Winiary” w Kaliszu (130 j.a. z lat 1945-1996). Większość zachowanych akt to plany techniczno-ekonomiczne, bilanse i sprawozdania finansowe oraz analizy ekonomiczne¹.

Na uwagę zasługuje również dokumentacja Kaliskiej Fabryki WYROBÓW Celuloidowych i Bakelitowych w Kaliszu (30 j.a. z lat 1948-1953), przekształconej w Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych w Kaliszu (977 j.a. z lat 1953-1972), które produkowały m.in. celuloidowe lalki i zabawki oraz wyroby z laminatów poliestrowo-szkłanych (np. hełmy i tarcze ochronne dla MO czy kaski motocyklowe).

¹ Zob. też M. Lisiecka, *Archiwalia do dziejów przemysłu w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe Kalisza i regionu*, red. T. Krokos, Kalisz 2003, s. 35-44.

Przykładem drugiej grupy mogą być Akta rejestrowe sądów w Kaliszu, na podstawie których można odtworzyć dzieje kaliskiego przemysłu od strony formalno-prawnej. Zbiór zawiera co prawda tylko jeden rejestr firmowy (działu B) z lat 1917-1942, ale także 165 teczek rejestrowych podmiotów gospodarczych działających w Kaliszu w latach 1917-1970, m.in. zakładów produkcyjnych takich jak: Fabryka Konserw „Prosna” (1938-1951), Tkalnia Mechaniczna Stanisław Nowak i Ignacy Leśnicki spółka jawna w Kaliszu (1946-1950), Kaliska Fabryka Pończoch „Cotton” A. Rozenbaum w Kaliszu (1928-1950), Parowa Fabryka Fortepianów i Pianin Braci K. i A. Fibiger w Kaliszu (1948-1949), Wilhelm i Hugo Bracia Müller Merceryzownia, Bielarnia, Farbiarnia, Wykończalnia Tkanin Spółka Akcyjna w Kaliszu (1928-1948). Sprawy własnościowe nieruchomości, na których pobudowano fabryki, jaki i hipotecznych pożyczek zaciąganych na inwestycje, można z kolei wyjaśnić na podstawie zbioru Księgi i akta hipoteczne sądów w Kaliszu. Podobnego rodzaju dokumenty można znaleźć w aktach notariuszy kaliskich z lat 1808-1950. Są tutaj m.in. akta zawarcia spółek, zbycia udziałów, poświadczeń podpisów, pełnomocnictw, pożyczek, a także testamenty, inwentarze pośmiertne i różne sprawy finansowe kaliskich przemysłowców.

Innym rodzajem dokumentacji są akta administracji ogólnej i specjalnej. Akta miasta Kalisza zawierają ponad 2 tysiące teczek nadzoru budowlanego z lat 1917-1950, na podstawie których można odtworzyć sieć wszystkich zakładów przemysłowych jakie działały w mieście w okresie międzywojennym i krótko po wojnie. Kartoteka meldunkowa dostarcza z kolei danych biograficznych osób tworzących i pracujących w kaliskim przemyśle. W Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Kaliszu z lat 1950-1975 danych dostarcza zarówno Miejska Komisja Planowania Gospodarczego, Wydział Przemysłu i Handlu, jaki i protokoły Sesji i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, na których okresowo zajmowano się stanem i perspektywami rozwoju miejscowego przemysłu. Podobnego rodzaju

akt można spodziewać się w Miejskiej Radzie Narodowej w Kaliszu (1975-1990) i Urzędzie Miejskim w Kaliszu (1975-1990).

Nie do przecenienia są instytucje statystyczne: Powiatowy Inspektorat Statystyczny w Kaliszu (1950-1974) oraz Wojewódzki Urząd Statystyczny w Kaliszu (1975-1998). Gromadziły one sprawozdania statystyczne (jednostkowe i wynikowe) m.in. z zakresu: produkcji przemysłowej, zaopatrzenia, zatrudnienia i funduszu płac, wynalazczości, działalności inwestycyjnej i remontowej, zaopatrzenia materiałowego, wartości zapasów i zużycia materiałów, wykonania norm pracy, wypadków przy pracy, stanu środków trwałych i innych, sprawozdania o przychodach, kosztach i wyniku finansowym i wiele innych.

Na uwagę zwracają także akta partyjne. Jako, że PZPR podporządkowana była większość gospodarki, m.in. poprzez system nomenklatury, w jej spuściźnie znaleźć można również materiały, głównie różnego rodzaju sprawozdania i analizy, dotyczące spraw gospodarczych, a omawiane na posiedzeniach plenarnych, Egzekutywy i Sekretariatu Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Kaliszu. Podobnego rodzaju materiały występują w Komitecie Miejskim PZPR w Kaliszu oraz komitetach zakładowych i podstawowych organizacjach partyjnych działających w zakładach na terenie miasta².

² Szerzej zob. G. Waliś, *Materiały Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w zasobie Archiwum Państwowego w Kaliszu* [w:] *Calisiana rozproszone w archiwach polskich (1945-1989)*, red. Grażyna Schlender, Kalisz 2015, s. 177-234.

Spis ilustracji

1. Fabryka Repphanów według ryciny Stanisława Barcikowskiego z wydawnictwa „Album Kaliskie” z 1858 r.	54	6. Plany fabryki hafciarskiej Majznerów przy ul. Towarowej opracowane przez Leona Combera w 1930 r. APK, AMK, sygn. 1257, k. 32.	66
2. Najstarszymi obiektami pofabrycznymi w Kaliszu jest zespół budynków fabryki Repphanów przy moście warszawskim. Niestety nie zachowały się plany z czasów istnienia fabryki, którą ostatecznie zamknięto w 1910 r. Prezentujemy plan urządzenia sklepów w budynku przy ul. Warszawskiej 3 z 1915 r. Plan sporządził Adam Czyżewski. Archiwum Państwowe w Kaliszu (cyt. dalej APK), Akta Miasta Kalisza (cyt. dalej AMK), sygn. 2529, k. 11	55	6a. W budynku byłej fabryki hafciarskiej Majznerów (obecnie ul. Towarowa 1) mieszczą się obecnie różne instytucje, m.in. Kościół Boży w Chrystusie Społeczność w Kaliszu. Fot. J. Marciniak.	67
2a. Zdjęcia budynków przy pl. Kilińskiego 1-3 po fabryce Repphanów z 1938 r., przed wykonaniem nadbudowy. APK, AMK, sygn. 2842, s. 34	56	7. Plan sytuacyjny fabryki hafciarskiej Fraenklów przy al. Józefiny 29 wykonany w 1929 r. przez Leona Combera. Po I wojnie światowej obiekt zagospodarowywali Flakowicze. APK, AMK, sygn. 468, k. 2-3.	68
2b. Budynki po fabryce Repphanów, dzisiaj siedziba Urzędu Statystycznego w Poznaniu Oddział w Kaliszu przy pl. Kilińskiego 1 oraz budynek mieszkalny przy ul. Warszawskiej 1. Fot. J. Marciniak.	57	7a. W budynku po fabryce Fraenklów dzisiaj mieści się Gimnazjum nr 3 im. Polskich Noblistów (obecnie ul. Teatralna 3). Fot. J. Marciniak.	69
3. Fabryka sukiennicza Repphanów zlokalizowana była po obu stronach Przedmieścia Warszawskiego. Jej budynki były wykorzystywane w działalności produkcyjnej i w późniejszym czasie. Przykładem może być Wytwórnia Watoliny „Watopol” Dawida Działoszyńskiego, której projekt w 1938 r. wykonał inż. arch. J. W. Lipski (wtedy pl. Kilińskiego 2). APK, AMK, sygn. 1170, k. 152	58	8. Plany na przebudowę dawnej fabryki Fraenklów przy al. Józefiny 23 na hotel. Projekt sporządził w 1919 r. W. Gmurowski. APK, AMK, sygn. 2885, k. 10	70
3a. Dzisiaj obiekty pofabryczne przy pl. Kilińskiego 2 są opuszczone. Fot. J. Marciniak ..	59	8a. Obiekty po fabryce hafciarskiej Fraenklów (widok od strony podwórza), dzisiaj częściowo zamieszkane (obecnie al. Wolności 23). Fot. J. Marciniak	71
4. Fasada budynku przy ul. Babina 1, w którym w XIX w. mieściła się manufaktura Wincentego Przechadzkiego, a która później została przebudowana na kamienicę mieszkalną. Projekt frontu budynku wykonał Adam Czyżewski w 1931 r. APK, AMK, sygn. 594, k. 139 i 219	60	9. Plan fabryki Manufaktura Hafciarska „Konkordia” M.B. Traube przy ul. Pułaskiego 31 z 1928 r., wykonany przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 2072, k. 32. ...	72
4a. Budynek po manufakturze Wincentego Przechadzkiego pełni obecnie funkcje usługowe i mieszkalne (obecnie ul. Babina 1). Fot. J. Marciniak	61	9a. Winieta pisma firmowego z 1927 r. APK, AMK, sygn. 2072, k. 15	72
5. Przekrój pionowy dawnej fabryki Fiedlerów w Opatówku wykonany w 1983 r. przez Bolesława Bąkowskiego na potrzeby adaptacji na cele muzealne. Ze zbiorów Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku (cyt. dalej MHP)	62	9b. Współczesny budynek mieszkalno-usługowy, stojący na miejscu manufaktury hafciarskiej „Konkordia” (obecnie ul. Pułaskiego 31). Fot. J. Marciniak	73
5a. Dawna fabryka Fiedlerów w Opatówku, wybudowana w latach 1824-1826, dzisiaj siedziba Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku (ul. Kościelna 1). Fot. J. Antczak	63	10. Projekt rozbudowy fabryki Flakowiczów przy ul. Fabrycznej 6, sporządzony przez Alberta Nestrypke w 1935 r. APK, AMK, sygn. 951, k. 48, 50	74
		10a. Obiekty po fabryce Flakowiczów są dzisiaj w większości opuszczone, znajduje się tam jedynie sklep z firanami (obecnie ul. Fabryczna 6). Fot. J. Marciniak.	75
		11. Plan wytwórni haftów Mordki Birstoka z 1934 r. przy ul. Piskorzewie 13 opracowany przez Witolda Wardęskiego. APK, AMK, sygn. 1869, k. 114-115	76
		11a. Winieta pisma firmowego Mechanicznej Fabryki Haftów i Koronek Hermana Górnego z 1928 r., mieszczącej się na tej samej posesji. APK, AMK, sygn. 1869, k. 9	76
		11b. W budynku po fabryce Hermana Górnego mieszczą się dzisiaj instytucje handlowe (obecnie ul. Piskorzewie 17a). Fot. K. Filipczak	77
		12. Plany z czasów okupacji niemieckiej 1939-1945 budynku fabrycznego przy ul. Kwiatowej 1. Przed II wojną światową siedzibę tutaj miało Towarzystwo „Tiul”. APK, AMK, sygn. 1285, k. 52-53.	78
		12a. Przebudowany obiekt pofabryczny Towarzystwa „Tiul”, w którym dzisiaj mieści się przychodnia zdrowia (obecnie ul. Kwiatowa 1). Fot. K. Filipczak	79

13. Plan urządzenia wytwórni haftów dla C. Moszkiewicza na nieruchomości Heimana i Szwajcera przy ul. Kościuszki 14. Plan sporządził Lucjan Maciejewski w 1936 r. APK, AMK, sygn. 1258, k. 122	80	20a. Obiekty po Fabryce Pończoch Markusa Holtza, dzisiaj opuszczone (obecnie ul. Chopina 7). Fot. K. Filipczak	97
13a. Budynek pofabryczny pełni dzisiaj funkcję kamienicy mieszkalnej (obecnie ul. Kościuszki 14). Fot. J. Marciniak	81	21. Plan Kaliskiej Fabryki Pończoch „Cotton” przy ul. Majkowskiej 2 z 1946 r. (dawna Mechaniczna Fabryka Pończoch „Cotton” A. Rozenbauma i Dawidowicza). APK, AMK, sygn. 1505, k. 82-83	98
14. Plan przemysłowy Wytwórni Bielizny i Trykotaży „Przełom” przy ul. Pułaskiego 33 z 1948 r., przedwojennej fabryki koronek Berlachów. APK, AMK, sygn. 477, k. 15	82	21a. Obiekty po Kaliskiej Fabryce Pończoch „Cotton”, dzisiaj użytkowane gospodarczo (obecnie ul. Majkowska 2). Fot. K. Filipczak	99
14a. W budynku po fabryce Berlachów znajdują się dzisiaj lokale mieszkalno-usługowe (obecnie ul. Pułaskiego 33). Fot. J. Marciniak	83	22. Plan Wytwórni Wyrobów Dziaonych Hermana Skowrona z 1933 r. przy ul. Pułaskiego 12 sporządzony przez Adama Czyżewskiego. Wcześniej obiekt zajmowany był przez Kaliską Koronarską Manufakturę „Merkury”. APK, AMK, sygn. 2054, k. 96	100
15. Plan Fabryki Koronek Klockowych Mieczysława Feinkinda z 1928 r. przy ul. Piskorzewie 16, opracowany przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 918, k. 11	84	22a. Budynek po fabryce koronek jest dzisiaj użytkowany gospodarczo (obecnie ul. Kredytowa 12). Fot. K. Filipczak	101
15a. Dziesięć lat później w budynku planowano umieścić wytwórnię baterii do lamppek elektrycznych i muchołapek (zob. ilustrację nr 79). Obecnie w obiekcie przy ul. Długosza 15 mieści się angielskojęzyczne przedszkole. Fot. K. Filipczak	85	23. Plan sytuacyjny Towarzystwa Akcyjnego Kaliskiej Pluszowej i Aksamitnej Manufaktury przy ul. Chopina i ul. Piskorzewie, wykonany przez Alberta Nestrypke w 1925 r. APK, AMK, sygn. 474, k. 2	104
16. Plan fabryki Koronek Klockowych „Rykma” przy ul. Długosza 6. Jej dzierżawcą był Działowski, właścicielem posesji zaś Szlama Kohn. Plan wykonał Leon Comber w 1935 r. APK, AMK, sygn. 913, k. 25-26	86	23a. Obiekty po Towarzystwie Akcyjnym Kaliskiej Manufaktury Pluszu i Aksamitu przy ul. Chopina (późniejsza Fabryka Wyrobów Runowych „Runotex”), od ul. Wodnej do ul. Piskorzewie. Dzisiaj częściowo tylko zagospodarowane. Fot. K. Filipczak	105
16a. Kilka lat później w obiekcie urządzono Wytwórnię Części Rowerowych i Metalowych „Proсна” (zob. ilustrację nr 58). Obecnie budynek przy ul. Długosza 6 pełni funkcje mieszkalne. Fot. J. Dolat	87	23b. Plan na pobudowanie 3-piętrowego budynku fabrycznego z 1927 r. na rogu ulic Chopina i Piskorzewie. Projekt wykonał Witold Wardęski dla Towarzystwa Akcyjnego Kaliskiej Manufaktury Pluszu i Aksamitu. APK, AMK, sygn. 476, k. 7-9, 16-17, 20	106
17. Plan przeróbki Fabryki Haftów i Koronek Braci Nagórskich przy ul. Nowy Świat 15 na szkołę z 1934 r. APK, AMK, sygn. 244, k. 104.	88	23c. Budynek przemysłowy powstały ok. 1970 r. wg projektu W. Zabłockiego, St. Sikorskiego, J. Głowczewskiego i Cz. Sztajera. Dzisiaj główna siedziba Fabryki Wyrobów Runowych „Runotex” SA przy ul. Długosza 11. Fot. K. Filipczak	107
17a. W byłej fabryce „Bracia Nagórscy” do niedawna mieściła się siedziba Książnicy Pedagogicznej im. A. Parczewskiego w Kaliszu przy ul. Nowy Świat 13. Drugi, wyższy budynek użytkowany jest przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Fot. K. Filipczak	89	24. Projekt budowy wieży chłodnikowej dla przędzalni „La Cotonniere” z 1927 r. APK, AMK, sygn. 1921, k. 21-22 i 24	108
18. Plan Fabryki Koronek Klockowych Czarnej Madowicz przy ul. Wąskiej 13 z 1928 r. autorstwa Leona Combera. APK, AMK, sygn. 2576, k. 28-29	90	24a. Obiekty po przędzalni „La Cotonniere”. Dzisiaj użytkowane przez instytucje handlowe i usługowe m.in. supermarket „Piotr i Paweł” (obecnie ul. Polna 14). Fot. J. Dolat	109
18a. Obiekt po fabryce koronek i haftów Mojsiewicz i Madowiczów. Dzisiaj ma tutaj siedzibę Zespół Szkół Zawodowych im. Zesłańców Sybiru przy ul. Wąskiej 13. Fot. J. Dolat	91	25. Plan Fabryki Wyrobów Tekstylnych Sp. z o.o. własność W. Hillekesa. Plan sporządził Leon Comber w 1938 r. APK, AMK, sygn. 1286, k. 41-42	110
19. Plan Fabryki Wyrobów Dziaonych „Esbe” Hermana Skowrona przy ul. Kopernika 3. Z natury zrysował Adam Czyżewski w 1930 r. APK, AMK, sygn. 1211, k. 2-3.	94	25a. Budynek po Kaliskiej Fabryce Tekstylnej Hillekesa. Dzisiaj siedziba Fundacji Kaliski Inkubator Przedsiębiorczości przy ul. Częstochowskiej 25. Fot. K. Filipczak	111
19a. Wielokrotnie przebudowywany budynek pofabryczny po Fabryce Wyrobów Dziaonych, dzisiaj opuszczony (obecnie ul. Kopernika 3). Fot. J. Marciniak	95	26. Plan budynku fabrycznego bielnarni na nieruchomości Maurycego Friedego przy ul. Babina 19. Zrysował go Adam Czyżewski. APK, AMK, sygn. 607, k. 13	114
20. Plan dawnej Fabryki Pończoch Markusa Holtza i spółki przy ul. Chopina 7 wykonany w 1947 r. APK, AMK, sygn. 4303, k. 30	96		

26a. Budynek po zakładzie Maurycego Friedego dzisiaj pełni funkcje usługowo-mieszkalne (obecnie ul. Babina 19). Fot. J. Marciniak.	115	32. Projekt filtrów do oczyszczania wody zanieczyszczonej mechanicznie w pralni zbożowej Towarzystwa Wielkiego Młyna Reich i Chmielnicki przy ul. Wrocławskiej, sporządzony przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 447, projekt 1.	132
27. Projekt na wybudowanie stacji filtrów w 1924 r. przy Bielni „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej autorstwa A. Czyżewskiego. APK, AMK, sygn. 1513, k. 46.	116	32a. Miejsce po Wielkim Młynie Reicha i Chmielnickiego (obecnie ul. Wrocławska, za Pierwszym Urzędem Skarbowym). Fot. K. Filipczak.	133
27a. Projekt na pobudowanie parterowego budynku tkalni Bielni „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej sporządzony przez Alberta Nestrypke z 1927 r. APK, AMK, sygn. 472, k. 1-3.	117	33. Plan sytuacyjny Młyna Parowego spadkobierców Izraela Rosena przy ul. Garncarskiej, który w 1934 r. wykonał Leon Comber. APK, AMK, sygn. 968, k. 34.	134
27b. Plan na budowę murowanej hali farbiarni w fabryce „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej, opracował Jerzy Dreszer w 1938 r. APK, AMK, sygn. 1513, k. 178.	117	33a. Obiekt po młynie Izraela Rosena. Dzisiaj nadal pełni funkcje gospodarcze (obecnie ul. Garncarska 1). Fot. K. Filipczak.	135
27c. Projekt na budowę parterowego budynku fabrycznego Bielni „Braci Müller” przy ul. Majkowskiej, rzut poziomy wykonany przez Alberta Nestrypke w 1926 r. APK, AMK, sygn. 472, k. 4-5.	118	34. Projekt na budowę młyna z istniejącego spichlerza na nieruchomości Szymona Grüna przy ul. Tureckiej 4. Projekt wykonało Biuro Architektoniczno-Budowlane Franciszka Brzezińskiego w 1922 r. APK, AMK, sygn. 2534, k. 60.	136
27d. Pismo firmowe Bielni i Farbiarni Wilhelm i Hugo Bracia Müller z 1939 r. APK, AMK, sygn. 1513, k. 135.	118	34a. Miejsce gdzie zaprojektowano młyn na nieruchomości Szymona Grüna. Dzisiaj mieści się tutaj Zakład Produkcyjno-Usługowy „Tontor” produkujący okna (obecnie ul. Warszawska 10). Fot. K. Filipczak.	137
27e. Z kompleksu fabrycznego „Braci Müller”, po 1945 r. Zakładów Przemysłu Jedwabniczego „Wistil”, zachował się jedynie budynek administracyjno-mieszkalny przy ul. Majkowskiej 13. Fot. K. Filipczak.	119	35. Plan Młyna Pszennego Haskiela Nowaka przy ul. Obozowej 28 z 1933 r. autorstwa Leona Combera. APK, AMK, sygn. 1718, k. 15.	138
28. Plan przemysłowy Państwowych Zjednoczonych Fabryk Konfekcyjnych (początki „Kalpo”) przy ul. Pułaskiego 18 z 1948 r. APK, AMK, sygn. 4304, k. 52.	122	35a. Obiekt po młynie Haskiela Nowaka (obecnie ul. Obozowa 28). Fot. K. Filipczak. . .	139
28b. Budynki po Mechanicznej Fabryce Haftów i Koronek Szlama Bułki, a po II wojnie światowej Państwowych Zjednoczonych Fabrykach Konfekcyjnych (obecnie ul. Pułaskiego 18). Fot. K. Filipczak.	123	36. Młyn Mechaniczny Braci Znamierowskich przy ul. Obozowej 30. Plan w 1934 r. wykonał Leon Comber. APK, AMK, sygn. 1719, k. 35.	140
28c. Na bazie budynku Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Kalpo” (przy ul. Dobrzeckiej 18) powstał apartamentowiec, którego parter zajmują zakłady handlowe i usługowe oraz Miejski Zarząd Budynków Mieszkalnych. Fot. G. Waliś.	124	36a. Miejsce po Młynie Braci Znamierowskich (obecnie ul. Obozowa 30). Fot. K. Filipczak	141
29. Obiekt po browarze gen. Józefa Zajączka z 1820 r. przy ul. Lubelskiej 8 w Kaliszu (Winiary). Obecnie budynek niezagospodarowany. Fot. J. Dolat.	127	37. Młyn Parowy Fiszer i Gottfryd przy ul. Górnośląskiej 77a. Plan na przebudowę budynków gospodarczych na szopę do magazynowania zboża wykonał Adam Czyżewski w 1934 r. APK, AMK, sygn. 1061, k. 52.	142
30. Plan Browaru Weigtów przy ul. Mostowej wykonany w 1931 r. przez L. Janickiego. APK, AMK, sygn. 1623, k. 20-21.	128	37a. Prawdopodobne miejsce gdzie stał Młyn Parowy Fiszera i Gottfryda (za drzewami budynek byłego Miejskiego Ośrodka Kultury w Kaliszu przy ul. Górnośląskiej 71b). Fot. K. Filipczak.	143
30a. Budynek przy ul. Mostowej 2, gdzie w XIX w. i na pocz. XX w. mieścił się Browar Weigtów. Fot. K. Filipczak.	129	38. Plan nadbudowy pierwszego piętra magazynu Młyna Parowego „Zagorzynek” Hersza Szenfelda przy ul. Częstochowskiej 83 z 1930 r., wykonany przez Leona Combera. APK, AMK, sygn. 778, k. 34.	144
31. Plan orientacyjny z 1949 r. Fabryki Biskoptów i Pierników Kazimierz Mystkowski. APK, AMK, sygn. 2261, k. 42.	130	38a. Budynek dawnego młyna Hersza Szenfelda. Dzisiaj mieści się w nim skład budowlany (obecnie ul. Częstochowska 83). Fot. K. Filipczak.	145
31a. W dawnej fabryce Kazimierza Mystkowskiego, przy ul. Św. Stanisława 2, mieści się Powszechna Spółdzielnia Spożywców „Społem” wraz z należącymi do niej sklepem oraz barem i salą bankietową „Delicje” (tutaj widok od ul. Rzeźniczej). Fot. K. Filipczak.	131	39. Plan młyna mechanicznego przy ul. Wiatraki 3, wykonał Maciejewski w 1933 r. APK, AMK, sygn. 2592, k. 11-12.	146
		39a. Miejsce po młynie mechanicznym przy ul. Wiatraki 3. Dzisiaj funkcjonuje tutaj Hotel „Flora”. Fot. K. Filipczak.	147

40. Projekt na pobudowanie dwupiętrowego budynku dla urządzenie młyna motorowego Braci Kupfer przy ul. Piskorzewie 5. Projekt wykonał w 1930 r. Witold Wardęski. (Nie ustalono lokalizacji, prawdopodobnie w tym miejscu biegnie obecnie al. Wojska Polskiego). APK, AMK, sygn. 1865, k. 52	148	47. Plan mleczarni Michała Konowalczyka przy ul. Czaszkowskiej 14 z 1948 r. APK, AMK, sygn. 2079, k. 70-71	162
41. Projekt Młyna Braci Kowalskich z 1923 r. przy dzisiejszej ul. Ostrowskiej 68 autorstwa Leona Combera. (Nie ustalono precyzyjnie miejsca zlokalizowania młyna, prawdopodobnie jest to dzisiejsza ul. Ostrowska 68). APK, AMK, sygn. 1804, k. 5, 19.	149	47a. Obiekt mieszkalno-usługowy przy ul. Czaszkowskiej 1a (naprzeciwko budynku NOTu), stojący najprawdopodobniej na miejscu mleczarni Michała Konowalczyka. Fot. K. Filipczak	163
42. Projekt z 1939 r. na budowę murowanego młyna elektrycznego przy ul. Poznańskiej 60 (inwestycja niezrealizowana). APK, AMK, sygn. 1977, k. 150-151	150	48. Panorama Kaliskich Zakładów Koncentratów Spożywczych „Winiary” przy ul. Łódzkiej 151–153. Fot. J. Dolat.	164
42a. Miejsce gdzie miał stanąć projektowany młyn elektryczny (obecnie ul. Poznańska 60). Fot. K. Filipczak	151	49. Budynek Chłodni Składowej przy ul. Wrocławskiej 31, obecnie siedziba firmy „Calfrost”. Fot. J. Dolat.	165
43. Obiekt po młynie Nuchena Hillera przy ul. Długosza 7. Obecnie użytkowany jako skład. Fot. J. Dolat.	152	50. Plan Młyna Parowego i Garbarni Kowalski, Friedensohn i Neyman przy ul. Krótkiej (dawniej młyn Pawła Deutschmana) sporządzony w 1927 r. przez Leona Combera. Po II wojnie światowej użytkowany przez „Społem”. APK, AMK, sygn. 1282, k. 108	168
44. Plan sytuacyjny Rzeźni Miejskiej przy ul. Majkowskiej z 1948 r. Wykonał go z natury Wydział Techników Budowlanych Wł. Głębowski. APK, AMK, sygn. 4306, k. 16. .	153	50a. Opuszczone miejsce po Młynie Parowym i Garbarni Kowalski, Friedensohn i Neyman od strony ul. Towarowej 2 (naprzeciwko byłej fabryki hafciarskiej Majznerów – zob. zdjęcie nr 6a). Fot. K. Filipczak	169
44a. Plan fabryki lodu Rzeźni Miejskiej z 1948 r. Wykonał go z natury Wydział Techników Budowlanych Wł. Głębowski. APK, AMK, sygn. 4306, k. 16	154	51. Projekty Fabryki Garbarskiej Juliusza Sowadskiego przy ul. Majkowskiej z 1933 r. Wykonał Albert Nestrypke. APK, AMK, sygn. 441, k. 1	170
44b. Budynek tzw. starej rzeźni z XIX w. przy ul. Złotej 47. Jeszcze do niedawna mieścił Stację Kontroli Pojazdów. Fot. J. Dolat	155	51a. Na miejscu fabryki Sowadskiego nadal działa przedsiębiorstwo branży garbarskiej – Kaliskie Zakłady Garbarskie „Kalskór” SA przy ul. Majkowskiej 17. Fot. J. Dolat	171
44c. Plan budynku administracyjnego Rzeźni Miejskiej autorstwa Jerzego Dreszera. APK, AMK, sygn. 458, k. 8-9	156	52, 52a, 52b. Plan Fabryki Mebli i Fortepianów „Arnold Fibiger” pod zarządem państwowym, sporządzony w 1949 r. przez H. Kinastowskiego. APK, AMK, sygn. 4310, k. 25	174
44d. Na miejscu Rzeźni Miejskiej stoi obecnie supermarket „Tesco” (obecnie ul. Majkowska 28), po prawej widać budynki byłej Fabryki Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka”, dziś własność Colian sp. z o.o. Fot. G. Waliś.	157	52c. Obiekt po Parowej Fabryce Fortepianów i Pianin Arnolda Fibigera przy ul. Chopina 9. Dzisiaj opuszczony, ale w planach jest utworzenie tutaj prestiżowego hotelu. Fot. K. Filipczak	177
45. Rysunki na przebudowę Mleczarni Spółdzielczej w Kaliszu przy ul. Częstochowskiej 18 z 1950 r. wykonane przez Olejniczaka. Plan orientacyjny wykonał Janusz Bielecki. APK, AMK, sygn. 4285, k. 51-53	158	53. Projekt przemysłowy na przystosowanie części budynku dla Spółdzielni Konfekcyjnej „Praca” przy ul. Granicznej 1 z 1948 r. Przed II wojną światową istniała tutaj Fabryka Fortepianów Bettingów. Nie zachowały się plany z tamtych czasów. APK, AMK, sygn. 4264, k. 35-36	178
45a. W budynku przy ul. Częstochowskiej 18 w okresie międzywojennym mieściła się Mleczarnia „Ziemiańska”, a po wojnie Mleczarnia Spółdzielcza. Dzisiaj obiekt użytkowany jest przez różne instytucje gospodarcze. Fot. K. Filipczak.	159	53a. Budynek po Fabryce Fortepianów Teodora Bettinga przy ul. Granicznej 1. Dzisiaj znajdują się tutaj instytucje miejskie, m.in. Centrum Interwencji Kryzysowej i Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej. Fot. K. Filipczak.	179
46. Plany zakładu przemysłowego Mleczarni w Kaliszu przy ul. Łódzkiej 12 z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4285, k. 32.	160	54. Projekt rozbudowy Fabryki Fortepianów Braci Fibiger przy ul. Polnej 16 z 1927 r. APK, AMK, sygn. 437, k. 97-98	180
46a. Obiekt po Mleczarni Ziemiańskiej, następnie Kaliskiej Fabryce Chemicznej i znowu mleczarni. Dzisiaj obiekt zamieszkały oraz użytkowany przez skład budowlany (obecnie ul. Łódzka 12). Fot. K. Filipczak	161	54a. Plany Fabryki Fortepianów Braci Fibiger z 1928 r. przy ul. Polnej 16 opracowane przez Michała Dworakowskiego. APK, AMK, sygn. 437, k. 121-122	180

54b. Budynek po fabryce fortepianów Braci Fibiger użytkowany jest dzisiaj przez różne instytucje usługowe (obecnie ul. Polna 20). Fot. K. Filipczak	181	61a. Budynek w którym mieściła się drukarnia Radwanów (obecnie al. Wolności 3). Fot. K. Filipczak	199
55. Kaliska Odlewnia Żelaza pod zarządem państwowym, dawniej własność Rudolfa Fibigera, przy ul. Garncarskiej 11. Plany z natury z 1946 r. APK, AMK, sygn. 4297, k. 20	184	62. Projekt na urządzenie Drukarni Antoniego Krawczyka na posesji al. Aleksandry Piłsudskiej 11 z 1939 r. APK, AMK, sygn. 2883, k. 8-9	200
55a. Obiekt po Odlewni Żelaza Rudolfa Fibigera (obecnie ul. Garncarska 11). Fot. J. Dolat	185	62a. W tym budynku mieściła się Drukarnia Antoniego Krawczyka (obecnie al. Wolności 11). Fot. K. Filipczak	201
56. Projekt na urządzenie istniejącej w Kaliszu fabryki pod nazwą „Nadprośniańska Fabryka Wag Sp. z o. o.” w Rypinku. Plan wykonał w 1923 r. Adam Czyżewski. APK, AMK, sygn. 2126, k. 13-14	186	63. Państwowe Łódzkie Zakłady Graficzne Oddział w Kaliszu przy ul. Śródmiejskiej. Projekt w 1948 r. wykonał inż. Hipolit Elimann. APK, AMK, sygn. 422, k. 1.	202
56a. Obiekt gdzie mieściła się Nadprośniańska Fabryka Wag pełni dzisiaj funkcje mieszkalne (obecnie ul. Częstochowska 32). Fot. J. Dolat.	187	63a. Miejsce drukarni zajmuje dzisiaj restauracja „Sphinx” przy ul. Śródmiejskiej 16. Fot. J. Marciniak	203
57. Plan sytuacyjny Fabryki Maszyn i Odlewów Żeliwnych „Orkan” z 1951 r. APK, AMK, sygn. 4296, k. 8	188	64. Plan fabryki torebek papierowych pod nazwą Przemysł Papierniczy „Calisia” własność Felicji i Dawida Beatusa przy ul. Kościuszki 20, wykonany przez Leona Combera w 1929 r. APK, AMK, sygn. 1263, k. 5-7	204
57a. Obiekty po „Orkanie” (obecnie ul. Złotej 20A) jeszcze do niedawna były użytkowane przez firmę Teknia Kalisz sp. z o.o., zajmującą się produkcją i montażem części i zespołów dla przemysłu motoryzacyjnego (tutaj widok od al. Wojska Polskiego) Fot. J. Dolat.	189	64a. Widok frontu Drukarni Państwowej w Kaliszu przy ul. Kościuszki 20 z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4309, k. 20	204
58. Plan na pobudowanie Wytwórni Karoserii Samochodowych przy ul. Legionów 27 Dawida Fiszerę z 1939 r. APK, AMK, sygn. 444, k. 2	190	64b. Budynek, w którym przed II wojną światową mieściła się fabryka torebek papierowych, a po wojnie drukarnia (obecnie ul. Kościuszki 20). Fot. K. Filipczak	205
58a. Elewacja zewnętrzna szatni i umywalni z 1951 r. APK, AMK, sygn. 4296, k. 9	190	65. Plan Kaliskiej Drukarni Akcydensowej z 1967 r. wykonany przez inż. W. Bolka i I. Szalę. Ze zbiorów MHP, nr inw. MHP-199/H	206
58b. Budynek po zakładzie Dawida Fiszerę. Dzisiaj budynek mieszkalno-usługowy przy ul. Legionów 27. Fot. J. Dolat.	191	65a. Obiekty pokoszarowe w Kaliszu. Po II wojnie światowej siedziba Kaliskiej Drukarni Akcydensowej, obecnie siedziba Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Kaliszu przy ul. Nowy Świat 4. Fot. J. Dolat.	207
59. Plan Wytwórni Części Rowerowych i Metalowych „Prosna” na nieruchomości Szlamy Kohna przy ul. Długosza 6 z 1938 r. Plan sporządził A. Czyżewski (zobacz też zdjęcie nr 15a). APK, AMK, sygn. 913, k. 39	192	66. Plan przemysłowy Kaliskiej Fabryki Ultramaryny Płocki, Wasserman i Spółka pod zarządem państwowym przy ul. Dobrzeckiej 64 z 1949 r. APK, AMK, sygn. 4295, k. 29	210
60. Fragment projektu na pobudowanie hali zakładów „Zollern-Werke-Weserflug” z 1941 r., obecnie Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA przy ul. Częstochowskiej 140. Ze zbiorów WSK „PZL-Kalisz” SA Dział Inwestycji	193	66a. Obiekty po kaliskiej Ultramarynie dzisiaj zdają się być wykorzystywane na magazyny (obecnie ul. Dobrzecka 64). Fot. K. Filipczak	211
60a. Zdjęcia hal z 1946 r., wtedy Państwowe Zakłady Samochodowe. Ze zbiorów WSK „PZL-Kalisz” SA. Dział Inwestycji	194	67. Plan budynku gospodarczego przerabianego na mydlarnię na posesji Nathana Beatusa przy ul. Legionów 64. Sporządził A. Czyżewski w 1924 r. APK, AMK, sygn. 1322, k. 13-14	212
60b. Jeden z najstarszych obiektów funkcjonującej Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” SA przy ul. Częstochowskiej 140. Fot. K. Filipczak.	195	67a. Miejsce po budynkach przemysłowych mieszczących mydlarnię Nathana Beatusa. Później mieściła się tutaj farbiarnia i merceryzowania „Barvinus”, a następnie Fabryka Konserw inż. Karola Gerlicza (obecnie ul. Legionów 64, z lewej widoczny budynek Biblioteki Głównej Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka). Fot. J. Dolat	213
61. Plan Drukarni „Gazety Kaliskiej” Józefa i Antoniego Radwanów przy al. Aleksandry Piłsudskiej 3 z 1938 r. APK, AMK, sygn. 2975, k. 166.	198		

68. Plany Fabryki Lalek i Zabawek Firmy „Adam Szrajer” przy ul. Niecałej 4, sporządzone przez Alberta Nestrypke w 1933 r. APK, AMK, sygn. 1646, k. 85.	216
68a. W budynku po fabryce lalek przy ul. Niecałej 6 mieściły się Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych, potem Zakłady Elementów Wyposażenia Budownictwa „Metalplast”, a dzisiaj restauracja i hotel „Komoda”. Fot. K. Filipczak.	217
69. Plan Wytwórni Zabawek Wypychowych i Gumowych przy ul. Fabrycznej 4 należącej do Izidora Lustiga. Projekt wykonał go Witold Wardęski w 1934 r. APK, AMK, sygn. 949, k. 167.	218
69a. Obiekty przy ul. Fabrycznej 4, obecnie niezagospodarowane, po Fabryce Koronek Klockowych „Bruksella”, później Kaliskiej Wytwórni Zabawek „Kawya” Izidora Lustiga. Fot. K. Filipczak.	219
70. Plan pieca hoffmanowskiego cegielni Eugeniusza Pedy przy ul. Częstochowskiej 81 z 1935 r. Wykonał go technik budowlany Rutkowski. APK, AMK, sygn. 418, k. 2-4 i 10-11.	222
70a. Komin z pieca hoffmanowskiego z cegielni Eugeniusza Pedy przy ul. Częstochowskiej 81. Widoczna ekspansja współczesnej zabudowy. Fot. K. Filipczak.	223
71. Plany przemysłowe Parowej Cegielni „Tyniec”, dawniej Adolfa Stencła, przy ul. Braci Niemojowskich z 1947 r. APK, AMK, sygn. 4289, k. 14.	224
71a. Ruiny tynieckiej cegielni przy ul. Braci Niemojowskich 64. Fot. K. Filipczak.	225
72. Cegielnia „T. Kuczyński i Spółka” przy ul. Częstochowskiej 95a. Plan sytuacyjny sporządził w 1949 r. Kazimierz Pierzchelewski. APK, AMK, sygn. 419, k. 22. Nie udało się wykonać zdjęcia w związku z zabudową terenu i wysokim ogrodzeniem.	226
73. Fotografia Cegielni Piwonice, będącej częścią Kaliskich Zakładów Ceramiki Budowlanej, i jej pracowników z początku lat 70. XX w. APK, Kaliskie Zakłady Ceramiki Budowlanej w Kaliszu, sygn. 3.	227
73a. Obiekty po Cegielni Piwonice przy ul. Księżnej Jolanty 41. Dzisiaj służą jako skład budowlany. Fot. J. Dolat.	227
74. Plan nieruchomości cegielni „Czaszki” w Kaliszu przy ul. Skalmierzyckiej, wykonany przez A. Skowrońskiego w 1928 r. APK, AMK, sygn. 2160, k. 7.	228
74a. Na terenach po cegielni „Czaszki” przy ul. Skalmierzyckiej urządzono Park Przyjaźni. Fot. J. Dolat.	229
75. Projekt na rozbudowę Parowej Fabryki Wyrobów z Granitu, Marmuru, Piaskowca i Cementu Alfreda Fiebigera przy ul. Górnośląskiej 66. Projekt w 1939 r. wykonał Alfred Fiebiger. APK, AMK, sygn. 1053, k. 70.	230

75a. Pismo firmowe przedsiębiorstwa z 1939 r. APK, AMK, sygn. 1053, k. 68.	230
75b. Miejsce po fabryce Alfreda Fiebigera, obok Biblioteki Głównej Miejskiej Biblioteki Publicznej im. A. Asnyka przy ul. Legionów 66. Fot. J. Dolat.	231
76. Szkic sytuacyjny Betoniarńi Miejskiej w Kaliszu przy ul. Nowolipowej (Handlowej) wykonany przez K. Kansy w 1941 r. APK, AMK, sygn. 2831, s. 30.	232
76b. Na miejscu po Betoniarńi Miejskiej znajduje się dzisiaj Skwer im. Gustawa Arnolda Fiebigera oraz Centrum Kształcenia Ustawicznego i Praktycznego przy ul. Handlowej 9 (naprzeciwko Zespołu Szkół Ekonomicznych w Kaliszu). Fot. J. Dolat.	233
77. Obiekty po Kombinacie Budowlanym przy ul. Piwonickiej 19. Dzisiaj mieści się tam m.in. Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Poznaniu Delegatura w Kaliszu. Fot. J. Dolat.	234
78. Plan sytuacyjny Gazowni Miejskiej przy ul. Majkowskiej z 1926 r. Sporządził K. Kansy. APK, AMK, sygn. 442, k. 149.	237
78a. Przekrój kaliskiej gazowni z kominem. APK, AMK, sygn. 442, k. 154.	238
78b. Obecnie w budynkach dawnej Gazowni Miejskiej mieści się Polska Spółka Gazownictwa sp. z o.o. Oddział w Poznaniu Zakład w Kaliszu przy ul. Majkowskiej 9. Fot. K. Filipczak.	239
79. Projekt wieży ciśnień przy ul. Górnośląskiej sporządzony dla Zarządu Miejskiego w Kaliszu przez inż. dypl. Jana Brodę. APK, AMK, sygn. 205, k. 3-5, 40.	240
79a. Dawna wieża ciśnień obecnie jest siedzibą Ośrodka Kultury Plastycznej „Wieża Ciśnień” przy ul. Górnośląskiej 66a. Fot. J. Dolat.	241
80. Projekt na przebudowę folusza w Kaliszu przy al. Józefiny na Elektrownię Miejską wykonany w 1924 r. przez Witolda Wardęskiego. APK, AMK, sygn. 3006, k. 1 i sygn. 427, k. 1.	242
80a. Obecnie w miejscu dawnego folusza przy al. Wolności 2 działa mała elektrownia wodna. Fot. J. Dolat.	243
81, 81a, 81b. Projekt Elektrowni Okręgowej w Piwonicach (obecnie część Kalisza) z 1930 r. autorstwa Konrada Kłosa – jedna z elewacji, przekrój pionowy i przekrój poziomy sali turbinowej. APK, AMK, sygn. 434, k. 4, 12-13, 31-32, 37-40.	244
81c. Obecnie w przedwojennej elektrowni znajduje się elektrociepłownia należąca do firmy ENERGA Elektrociepłownia SA przy ul. Torowej 115. Fot. K. Filipczak.	247
82. Plan wytwórni baterii do lampek i muchołapek Arona Józefa i Sali Juwen w domu fabrycznym na rogu ul. Długosza i Piskorzewie, opracowany przez Adama Czyżewskiego w 1938 r. (zobacz zdjęcie nr 14a). APK, AMK, sygn. 918, k. 32-33.	248

Indeks osobowy

A

Ader J. B. 31, 32
Ajzen Mieczysław 25
Andrysiak Ewa 34
Antczak Jacek 4
Aron Józef 85, 248

B

Badziak Kazimierz 4, 13, 16, 17, 20-22, 25-28, 30, 35
Bajer Karol 15, 17, 20-22, 25
Bąkowski Bolesław 62
Baranowski Ignacy Tadeusz 25
Barańska Iwona 18, 19, 25
Barcikowski Stanisław 54
Barszczewska Anna 18
Bartyś Julian 27
Beatus Abram 29, 34
Beatus Dawid 204
Beatus Felicja 204
Beatus Izydor 29
Beatus Nathan 212, 213
Bednara Kazimierz 51
Berend Ivan Tibor 45
Berlachowie 82, 83
Betting Emilia Matylda 29
Betting Juliusz Paweł 29
Betting Juliusz Paweł Brunon 34

Betting Piotr 29

Betting Rudolf Teodor 29, 34

Betting Teodor 178, 179

Betting Teodor Gerard 29

Bettingowie 12, 178

Bielecki Janusz 158

Binkowski Teofil 28, 33

Błachowicz Maciej 18

Blüthner Julius 29

Bolek W. 206

Bonusiak Stanisława 41

Bonusiak Włodzimierz 12, 28, 32-35, 40, 41

Brandys Marian 17

Breit Joanna Zuzanna zob. Mehwald Joanna Zuzanna

Bristok Mordka 76

Broda Jan 240

Brokmann Moritz 26

Brükert Rudolf 31

Brzeziński Franciszek 136

Buhle G. 26

Buhle Henryk 19-22

Buhle Jan Gotfryd Gustaw 22

Buhle Johann Heinrich 22

Bułka 32

Bułka Szlama 123

C

Chmielewska Anna 41, 46

Chmielnicki Lajbuś 33, 132

Chodyła Zbigniew 17

Claasen Jan Henryk 20

Cohn Ludwik 26

Comber Leon 66, 68, 72, 84, 86, 90, 110, 132, 134, 138, 140, 144, 149, 168, 204

Cywiński J. P. 26

Czajczyński Edward 42

Czarny M. 32

Czechowska Barbara 51

Czerwiński Adam 34

Czyżewski Adam 55, 60, 94, 100, 114, 116, 142, 186, 192, 212, 248

Czyżewski Andrzej 35

D

Dąbrowska Maria 33

Dąbrowski Józef 32, 36

Dancygier 31, 32

Dancygier Z. 27

Danielewicz Stanisław 29

Dawidowicz 98

Deutschman Edward 28

Deutschman Paweł 33, 168

Deutschmanowie 28, 32, 33, 35, 44

Dobroński Adam 25

Dolat Jarosław 3, 4, 11-13, 31, 37, 41, 43

Dreszer Jerzy 117, 156

Drexlerowa Anna M. 17, 30

Drucki-Lubecki Konstanty 17

Dumała Krzysztof 24, 30

Dworakowski Michał 180

Działoszyński Dawid 58

Działowski 31, 86

E

Eckert Marian 40

Eisner 31

Elbl Konrad Georg 34

Elimann Hipolit 202

F

Feller 27

Feller Wilhelm 32

Fibiger Aleksander 29

Fibiger Arnold 45

Fibiger Berta 29

Fibiger Charlotta Emilia 29

Fibiger Edwin Ludwik 29

Fibiger Elwira 49

Fibiger Elwira, siostra Gustawa Arnolda 42

Fibiger Gustaw Arnold 34, 42, 49

Fibiger Gustaw Arnold (I) 29

Fibiger Gustaw Arnold (II) 29
 Fibiger Karol 29
 Fibiger Karol Gottlob 28, 29
 Fibiger Karol Reinhold 29
 Fibiger Lidia Cecylia zob. Kahl Lidia Cecylia
 Fibiger Łucja Emilia zob. Fulde Łucja Emilia
 Fibiger Łucja zob. Fulde Łucja
 Fibiger Otton 28
 Fibiger Rudolf 33, 184, 185
 Fibiger Rudolf Otton 29
 Fibiger Walentyna zob. Hindemith Walentyna
 Fibigerowie 15, 34, 44, 49, 180, 181
 Fiebiger Alfred 30, 34, 230
 Fiedler Adolf Gottlob 21
 Fiedlerowie 12, 17
 Filipczak Klaudia 4
 Fingerhut Jakub 30, 35
 Fiodorowna Aleksandra 23
 Fischer Karol 20
 Fiszer 142, 143
 Fiszer Dawid 39, 190
 Flakowicz I. 32
 Flakowicz Samuel 31, 38
 Flakowicze 38, 41, 44, 68, 74, 75
 Flatto Józef 23
 Fraenkel Feliks 27, 32
 Fraenkel Mieczysław 84
 Fraenklowie 27, 31, 33, 35, 41, 68-71
 Friede Maurycy 114, 115
 Friedensohn 168, 169
 Friedman Filip 17
 Fritsch Carl Herman 28

Fritschowie 31
 Fuchs Karol 22, 26
 Fulde Emil 33
 Fulde Henryk Mariusz 33
 Fulde Łucja 33
 Fulde Łucja Emilia 29
 Fulde Wilhelm 28, 33
 Fuldowie 28, 32, 44
G
 Gaede Edmund 40
 Gaede Gustaw 38
 Garczyński Stefan 16
 Gąsiorowska Natalia 17
 Gąsiorowski Antoni 17
 Gerlach Karol 23
 Gerlicz Karol 38, 213
 Gettinger Wiktor 22
 Giera Wiesław 42
 Gieysztor Aleksander 15, 19
 Girmes August 36
 Glandt Emilia Matylda zob. Betting Emilia Matylda
 Glandt Fryderyk 29
 Głębowski Wł. 153, 154
 Głowczewski J. 107
 Gmurowski G. 70
 Goern 16
 Goerne Fryderyk Traugott 23
 Goerne Gottlieb 23
 Goerne Henrietta 28
 Górny Herman 31, 32, 76, 77
 Gottfryd 142, 143
 Grabowski Edward 35

Graeve Stanisław 31, 32
 Grata Paweł 38
 Grün Rudolf 34
 Grün Szymon 136, 137
 Grünberg Karol 24, 28
 Grüneberg Fryderyk 16
 Grünfeld 27, 32
 Guranowski Bernard 26
H
 Hamburger 28
 Handtke 32
 Hauk Roman 9, 17, 27
 Hausman P. 31
 Haveman 32
 Heber 32
 Heiman 80
 Herbich Jerzy Kazimierz 41, 48
 Herbichowie 41
 Hetzel Andrzej 22, 26
 Hillekes Wilhelm 12, 36, 38, 41, 45, 47, 110, 111
 Hillekes Wilhelm jr 41, 47
 Hillekesowie 41
 Hiller Nuchen 152
 Hindemith Karol Wilhelm 24, 29
 Hindemith Oswald 29
 Hindemith Walentyna 29
 Hintz Fryderyk 28, 29
 Holtz 41
 Holtz Markus 32, 35, 96, 97
 Hutter Jan 22
I
 Immerwer Ludwik 30

J
 Jacques Leonard de Vermond 31, 32
 Jaenisz Tomasz Jan 24
 Janicki L. 128
 Jarecki I. 32
 Jasiński Jakub 24
 Jeleński Jan 26, 28
 Jezierski Andrzej 15
 Joerchel R. 33
 Juwen Sali 85, 248
K
 Kaczmarek Alfred 51
 Kahl Lidia Cecylia 29
 Kalabiński Stanisław 35
 Kamosiński Sławomir 45
 Kamsy K. 232, 237
 Kapała Seweryn 40
 Kapłan 29
 Karczmarz Bogdan 42
 Kardoliński Józef Maciej 33
 Karśniccy 33
 Karśnicki Piotr 24
 Katz 29
 Kieniewicz Stefan 36
 Kierpe 43
 Kinastowski Henryk 49, 174-176
 Kindler 34
 Kindler L. 32
 Kleczewski 28
 Kłós Konrad 244-247
 Kłysz Ewa 12, 27
 Kneifel Eduard 18
 Kohn Jakub 29, 34

Kohn Nathan 23
 Kohn Szlama 86, 192
 Kołodziejczyk Roman 18, 35
 Komem Józef 41, 44
 Kon Wolf 32
 Konarska Sabina 50
 Konrad Gotlieb 28
 Kostecki 16
 Koszewski Wojciech 24
 Kotewicz Ryszard 25
 Kowal Stefan 38, 39, 51
 Kowalczyk Joanna 51
 Kowalscy 149
 Kowalski 168, 169
 Krause M. 32
 Krauze 31, 35
 Krauze Franciszek 21
 Krawczyk Antoni 43, 200, 201
 Krokos Tadeusz 15, 32
 Króll I. 32
 Krotoski Fabian 24, 29
 Krug Bogumił 23
 Kruszyński Leon 28, 33
 Kuczyński T. 226
 Kunicki Bogumił 18, 21, 23, 24, 28
 Kunig A. 31
 Kunig J. A. 32
 Kupfer 148
 Kwiatkowska Ewa 46
L
 Liebich Benjamin 31
 Lindemann Jerzy Grzegorz 23, 28
 Lipski J. W. 58

Lisiecka Mirosława 31, 35
 Lisówna Barbara 12
 Lustig Izidor 218, 219
Ł
 Łyszczak Lidia 4
M
 Maciejewski 146
 Maciejewski Lucjan 80
 Mączak Antoni 15
 Madowicz Czarna 90
 Madowicze 91
 Majzner Józef Dawid 27, 32
 Majznerowie 27, 31, 35, 66, 67
 Makower G. G. 32
 Małyszko Stanisław 18, 19, 21, 22, 28, 33
 Mamelok F. 27
 Marciniak Jerzy 4, 9
 May Wilhelm 20
 Mehwald Joanna Zuzanna 24
 Mehwald Karol Wilhelm 24
 Meyer Jakub 22
 Meyer Wilhelm 21
 Michael Artur 32
 Michael Gustaw 32
 Missalowa Gryzelda 17, 25
 Mittman 16
 Młodecki Hipolit 34
 Mojsiewicz 91
 Moszkiewicz C. 80
 Mroczek Józef 29
 Mrozińska Genowefa 50
 Müller Hugo 31, 41
 Müller Lebrecht 31

Müller Ludwik 31, 36
 Müller Teodor 38
 Müller Wilhelm 31
 Müllerowie 35, 38, 41, 45
 Mystkowski Kazimierz 28, 130, 131
 Mystkowski Tadeusz 38
N
 Nadzieja Jadwiga 17
 Nagórcy 32, 88, 89
 Nagórski J. 27, 36
 Natansohn E. 32
 Nestrypke Albert 74, 104, 117, 118, 170, 216
 Neumann Berta zob. Fibiger Berta
 Neyman 168, 169
 Nosal Krzysztof 9, 13
 Nowaccy 44
 Nowacki Alfred 42, 44
 Nowak Andrzej 15
 Nowak Haskiel 138, 139
 Nowak Justyna zob. Wesołowska-Nowak Justyna
O
 Okonowski 27
 Olejniczak 158
 Olejniczak Tadeusz 38
P
 Pawlak Karol 35
 Pawłowska Irena zob. Pietrzak-Pawłowska Irena
 Peda Eugeniusz 222, 223
 Peda Willi Erhard 34
 Peter Jan Bogusław 15

Pierzchlewski Kazimierz 226
 Pietrycki Józef 38
 Pietrzak-Pawłowska Irena 37, 39
 Pinczewski 32
 Pinczewski A. 32
 Piotrowski Jurand 44
 Pladeka Bronisław 31
 Pohl Fryderyk Beniamin 20
 Polanowski Edward 18
 Poradowski Stanisław 27, 32, 36
 Praszker 27
 Pruss Witold 37
 Przechadzki Wincenty Dominik 21, 60, 61
 Przepelski Mieczysław 46
 Przybylski Teodor 38
 Przygodzki Sławomir 12, 16, 17, 21, 22, 25, 26
 Przyrembel Ludwik 27, 32
 Purol Mieczysław 42, 43, 46-50
 Pustuła Zbigniew 35
R
 Radoszewski Józef 17, 19
 Radwan Antoni 198
 Radwan Józef 29, 198
 Radwan Józef jr 43
 Raffael Robert 31
 Rappak 29
 Rappsilber August 26
 Rawicki Józef 35
 Rawicki Samuel 27, 32
 Reich Bruno 33, 132
 Reinstein Franciszek 18, 24, 30, 39
 Rembieliński Rajmund 18

Repphan Benjamin 11, 18, 19, 22
 Repphan Dorota zob. Buhle Dorota
 Repphan Emil 25, 31
 Repphan Emil Karol 25
 Repphan Fridericka zob. Scholtz Fridericka
 Repphan Fryderyk August 19, 25
 Repphan Jan 11, 19, 25
 Repphan Johann Baltazar 18
 Repphan Julianna Wilhelmina 19
 Repphan Wilhelm 19
 Repphan Wilhelmina 19
 Repphan Wilhelmina Charlotta 19
 Repphanowie 12, 17-19, 20, 26, 31
 Rochlin Izrael 38
 Rosen Izrael 33, 134, 135
 Rosin Ryszard 40
 Rosiński Ludwik 29
 Roszkowski Wojciech 45
 Rothert 16
 Rottermund Krzysztof 42, 49
 Rozenbaum Abram 98
 Ruderisch Jan 21
 Rusiński Władysław 15
 Rutkowski Henryk 16, 222
 Rynkowska Anna 12, 17, 19, 20-28, 31, 35
S
 Sachs 35
 Sachs Z. 32
 Sander S. 33
 Sanpiero Dominik 24
 Sarna Kazimiera 28, 46
 Sawicki Lucjan 38
 Scheel August 24

Schindele Maurycy 24
 Schlender Grażyna 4, 9, 11, 13, 38
 Schlesinger 33
 Schmidh 32
 Schnerr Dawid Krzysztof 16, 20, 22
 Schnerr Edward 20
 Schnerr Fryderyk Wilhelm 26
 Schnerr Juliusz 31
 Schoen Charlotta Emilia zob. Fibiger Charlotta Emilia
 Schoepp 16
 Scholtz Fridericka 19
 Scholtz Karol 19, 25
 Scholtz Ludwik Adolf August 25
 Schönfeld H. D. 32
 Schönfeld M. 32
 Sikorski St. 107
 Skowron 27, 32
 Skowron Herman 95, 100
 Skowroński A. 228
 Śmiałowski Józef 17, 18, 21, 24
 Smoliga Małgorzata 36
 Sowadski Juliusz 32, 33, 47, 170, 171
 Splitt Jerzy Aleksander 11, 18
 Staszic Stanisław 17
 Stencil Adolf 34, 224
 Sypniewski Eugeniusz 38
 Szajnik 32
 Szala I. 206
 Szczeciński Jakub 34, 43
 Szczepaniak Roman 35
 Szczepankiewicz Bronisław 29, 32, 36
 Szczepik Józef 33

Szenfeld Hersz 144, 145
 Szrajer Adam 35, 216
 Szrajer Berta 35
 Szrajerowie 43, 44
 Sztajer Cz. 107
 Sztandera Katarzyna 4
 Sztark Edward 43
 Sztark Emil 43
 Sztarkowie 43, 44
 Szwajcer 80
 Szyke Jakub 51
T
 Tabaka Anna 18
 Traube Mendel Berek 31, 72
 Traubowie 38
 Trela Jan 18
 Trombczyński Józef 28
 Tusk W. 32
 Tykociner 33
 Tykociner Izrael 28
U
 Ulrych Aleksander 38
 Urbanowicz Antoni 30
V
 Vogel Benjamin 15, 16, 24
 Vogt Wilhelmina zob. Repphan Wilhelmina
W
 Wachowska Barbara 40
 Walczak Krzysztof 24, 29, 31, 34, 36, 38, 43, 50, 51
 Waliś Grzegorz 4, 13, 35
 Wańka Danuta 18
 Wardęski Witold 76, 106, 148, 218, 242

Wąsicki Jerzy 15, 16
 Weigt 16
 Weigt Daniel 23
 Weigt Gustaw 28
 Weigt Karol Gustaw 28
 Werszler Rafał 27
 Wesołowska-Nowak Justyna 4
 Weyer W. 32
 Wiertelak Roman 50
 Wilke Johann Friedrich 23
 Witnerowa 27
 Woźniak Andrzej 51
 Woźniak Arkadiusz 35
 Woźniak Krzysztof 16
 Woźniak Wojciech 7, 13
 Wrotkowski Henryk 18, 36
 Wykrętowicz Stanisław 39
Z
 Zabłocki Wojciech 107
 Zajączek Gabriela 17
 Zajączek Józef 17, 19, 127
 Zakrzewska Janina 36
 Zeideman Michał 34
 Zieleniewski 35
 Zirkwitz Fryderyk 24
 Zmyślony Andrzej 51
 Znamirowski 140, 141
 Znamirowski Henoch 34

Indeks rzeczowy

A

Akta Miasta Kalisza 7, 12, 13, 28, 41, 48, 55, 56, 58, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 104, 106, 108, 110, 114, 116-118, 122, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 153, 154, 156, 158, 160, 162, 168, 170, 174, 178, 180, 184, 186, 188, 190, 192, 198, 200, 202, 204, 210, 212, 216, 218, 222, 224, 226-228, 230, 232, 237, 238, 240, 242, 244, 248

Aleksandrów 17, 23

Anglojęzyczne Niepubliczne Przedszkole „Rainbow” w Kaliszu 85

Archiwum Państwowe w Kaliszu 4, 7, 9, 11-13, 28, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 48, 55, 56, 58, 60, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 104, 106, 108, 110, 114, 116-118, 122, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 153, 154, 156, 158, 160, 162, 168, 170, 174, 178, 180, 184, 186, 188, 190, 192, 198, 200, 202, 204, 210, 212, 216, 218, 222, 224, 226-228, 230, 232, 237, 238, 240, 242, 244, 248

B

Babiak 17

Bałtyckie kraje 44

Bank Azowsko-Doniecki 36

Bank w Dreźnie 41

Bar i sala bankietowa „Delicje” 131

Berlin 29, 31

Białoruś 44

Białystok 37

Bielsko-Biała 37

Biernatki 33

Biuro Architektoniczno-Budowlane Franciszka Brzezińskiego 136

Błaszki 20

Brzeg 21

Bydgoszcz 25, 37

Bytom 37

C

Cech: bednarski, cyrulicki, kapelusznicy, kotlarski, kowalski, kuśnierski, krawiecki, miecznicy, murarski, mosiężnicy, piekarski, piwowarski, płóciennicki, prasalski, rymarski, stolarski, rzeźniczy, sukienniczy, szewski, ślusarski, złotnicki 15

Centralny Okręg Przemysłowy (COP) 40

Centrum Interwencji Kryzysowej w Kaliszu 12, 179

Centrum Kształcenia Ustawicznego i Praktycznego w Kaliszu 233

Chiny 19, 21

Chojny 31

Chorzów 37

Czaszki, obecnie część Kalisza 30, 35

Czechy 21

Częstochowa 22, 37

D

Dąbie 17

Departament bydgoski 17

— poznański 16

Dobrzec, obecnie część Kalisza 35

Dobrzec Mały, obecnie część Kalisza 24

Dolnośląskie Zjednoczenie Przemysłu Dziewiarsko-Pończoszniczego w Legnicy 47

Drezno 17, 41

Drukarnia „Poleski i spółka” 24

— Abrama Beatusa 29, 34

— Adama Czerwińskiego 34

— Antoniego Krawczyka 43, 200, 201

— Bronisława Szczepankiewicza 29

- Hindemithów 29
- Dawida Krzysztofa Schnerra 22
- Izydora Beatusa 29
- Jakuba Kohna 29, 34
- Jakuba Szczecińskiego 34, 43
- Józefa Mrocza 29
- Kapłana 29
- Karola Wilhelma Hindemitha 24
- Karola Wilhelma Mehwalda 24
- Katza 29
- Ludwika Rosińskiego 29
- Maurycyego Schindele 24
- Państwowa w Kaliszu 204, 205
- Piotra Karśnickiego i Wojciecha Koszewskiego 24
- Radwanów 29, 34, 36, 39, 43, 198, 199
- Rappaka 29
- Stanisława Danielewicz 29
- Kaliska Drukarnia Akcydensowa 49, 206, 207
- Państwowe Łódzkie Zakłady Graficzne Oddział w Kaliszu 49, 202, 203

Drukarnie 20, 49, 34

E

Elektrownie i elektrociepłownie

- Elektrownia Kaliska Hillekes, Gruber i Spółka 36
- Elektrownia Miejska w foluszu 39, 51, 242
- Elektrownia Miejska w Piwonicach 11, 40, 50
- Elektrownia Okręgowa w Piwonicach 244-247
- Elektrownia wodna 243
- ENERGA Elektrociepłownia SA 247
- Kaliska Elektrociepłownia 50, 51
- Okręgowy Zakład Energetyczny Miasta Kalisza (OZEMKA) 50
- Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej 51
- Tymczasowy Zarząd Małych Elektrowni 50
- Zakłady Energetyczne Okręgu Centralnego w Kaliszu 50

Europa Zachodnia 51

F

Finlandia 40

Folusz 18, 23, 39, 242, 243

- niderlandzki 20
- Repphanów 24

Fundacja Kaliski Inkubator Przedsiębiorczości 12, 111

G

Gazownictwo

- Gazownia Miejska 30, 35, 39, 50, 237-239
- Okręgowe Zakłady Gazownictwa 50
- Polska Spółka Gazownictwa sp. z o.o. Oddział w Poznaniu Zakład w Kaliszu 239
- Zakład Gazownictwa Okręgu Poznańskiego 50

Gdańsk 37

Generalna Gubernia 41, 44

Gimnazjum nr 3 im. Polskich Noblistów w Kaliszu 12, 69

Gliwice 37, 48

Gospodarka komunalna

- Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej w Kaliszu 50
- Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Kaliszu 50
- Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej nr 2 50
- Przedsiębiorstwo Miejskie Kalisza – Elektrownia, Gazowania, Wodociągi i Kanalizacja 50
- Wieża ciśnień 240, 241

Grabów 21

Grodno 21

H

Holandia 29

Hotel „Flora” 147

I

Izba Przemysłowo-Handlowa w Łodzi 38

Izba Przemysłowo-Handlowa w Poznaniu 38

Izrael 44

J

Judenrat 41

K

Kakawa 20

Kaliska gubernia 11, 30, 33

Kaliskie Przedsiębiorstwo Budowlane 49

Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie 32

Kaliskie Zakłady Przemysłu Terenowego 49

Kalisz

— Aleje:

- Wojska Polskiego 148
- Wolności 51, 71, 199, 201, 243
 - Aleksandry Piłsudskiej 198, 200
 - Józefiny 27, 29, 68, 70, 242
 - Fryderyka Wilhelma 16
 - Królowej Luizy 16, 24

— Ulice:

- Babina (Babinka) 20-22, 26, 60, 61, 114, 115
- Braci Niemojewskich 224, 225
- Chopina 27, 29, 31, 41, 42, 49, 96, 97, 104-106, 177
- Ciasna 28
- Czaszkowska 162, 163
- Częstochowska 12, 47, 111, 144, 145, 158, 159, 187, 193, 195, 222, 223, 226
- Długosza 85-87, 107, 152, 192, 248
- Dobrzecka 46, 124, 210, 211
- Fabryczna 74, 75, 218, 219
- Garncarska 33, 134, 135, 184, 185
- Górnośląska 142, 143, 230, 240, 241
- Graniczna 12, 178, 179
- Handlowa 39, 232, 233
- Kopernika 94, 95
- Kościuszki 80, 81, 204, 205
- Kredytowa 100

— Krótka 28, 33, 168

— Księżnej Jolanty 227

— Kwiatowa 41, 45, 78, 79

— Legionów 190, 191, 212, 213, 231

— Lubelska 127

— Łódzka 160, 161, 164

— Majkowska 33, 38, 41, 46, 47, 98, 99, 116-119, 153, 157, 170, 171, 237, 239

— Mostowa 23, 128, 129

— Nadwodna 29

— Niecała 43, 44, 216, 217

— Walki Młodych 48

— Nowa 29, 34

— Nowolipowa 232

— Nowoogrodowa 27

— Nowy Rynek 26

— Nowy Świat 27, 49, 88, 89, 207

— Obozowa 49, 138-141

— Ostrowska 149

— Piskorzewie 39, 47, 76, 77, 84, 104, 105, 106, 148, 248

— Piwonicka 234

— Polna 38, 40, 42, 109, 180, 181

— Poznańska 50, 150, 151

— Pułaskiego 72, 73, 82, 83, 100, 122, 123

— Rybna 29

— Rynek 29

— Rzeźnicza 131

— Skalmierzycka 228, 229

— Sukiennicza 29

— Szewska 29

— Szosa Szczypiorska 24

— Śródmiejska 43, 202, 203

— Św. Stanisława 24, 29, 131

— Teatralna 12, 69

- Torowa 48, 247
- Towarowa 66, 67, 169
- Turecka 136
- Warszawska 55, 57, 137
- Wąska 90, 91
- Wiatraki 146, 147
- Wodna 28, 33, 105
- Wrocławska 48, 132, 133, 165
- Złota 46, 155, 189
 - Dzierżyńskiego 46, 48
 - POW 43
 - Wiener Strasse 43
- Place i skwery:
 - Pl. Kilińskiego 12, 56-59
 - Skwer im. Gustawa Arnolda Fibigera 233
- Przedmieścia:
 - Piskorzewskie 20, 23, 24, 26, 28, 30
 - Stawiszyńskie 30
 - Warszawskie 16, 18, 20, 21, 24, 26-28, 30, 58
 - Wrocławskie 15, 16, 21, 23, 24, 30

Kanał Bernardyński 48

Katowice 37

Katyń 43

Kielce 37

Klasztor Bernardynek 18

Kokanin 27

Kolej warszawsko-wiedeńska 11, 25, 30

Koło 20

Kombinat Budowlany w Kaliszu 234

Komisja Dobrego Porządku 15

Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa 15

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 19

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji Wydział Przemysłu i Kunsztu 17

Komisja Województwa Kaliskiego 17, 21, 23

Korczak, obecnie część Kalisza 35

Kościół Boży w Chrystusie Króla w Kaliszu 67

Kraków 37

Krefeld 36

Królestwo Polskie 7, 11, 16, 17, 19, 24, 25, 29, 34, 35

Książnica Pedagogiczna im. A. Parczewskiego w Kaliszu 89

Księstwo Hessen-Kassel 23

Księstwo Warszawskie 16, 17

L

Legnica 29, 47

Leszno 22, 34

Liberec 21

Lipsk 29

Lublin 37

Ł

Łęg Majkowski, obecnie część Kalisza 30

Łódź 24, 37, 38, 40, 48

M

Majków, obecnie część Kalisza 33, 34, 48

Miejska Biblioteka Publiczna im. A. Asnyka w Kaliszu Biblioteka Główna 213, 231

Miejski Ośrodek Kultury w Kaliszu 143

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Kaliszu 12, 179

Miejski Zarząd Budynków Mieszkalnych w Kaliszu 124

Międzychód 17

Morawin 28

Moskwa 19, 28

Mulhaus 32

Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku 4, 7, 9, 12, 13, 37, 41, 42, 49, 62, 63, 206

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu 11

Muzeum Ziemi Rawskiej w Rawie Mazowieckiej 19

N

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych 4

Naczelna Organizacja Techniczna (NOT) 163

Nędzrzew 23

Niemcy (Rzesza Niemiecka), kraj 28, 36, 40-44

Niemcy, naród 11, 16, 19, 28

Niż Wielkopolski 50

Nowe Rokicie 31

Nowe Skalmierzyce 30

O

Oederen 17

Ogrody, obecnie część Kalisza 35

Ogrody Duchowne, obecnie część Kalisza 24

Ogrody Kolonia, obecnie część Kalisza 24

Ogrody Starościńskie, obecnie część Kalisza 24

Okręg częstochowsko-sosnowiecki 35

— łódzki 35

— warszawski 35

Opatówek 4, 9, 12, 13, 17, 21, 62, 63

Ośrodek Kultury Plastycznej „Wieża Ciśnień” w Kaliszu zob. gospodarka komunalna – wieża ciśnień

Ozorków 17

P

Pabianice 37

Palestyna 38, 44

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Kaliszu 207

Państwowe Przedsiębiorstwa Budowlane Zjednoczenie w Poznaniu Zarząd Budowlany nr 10 w Kaliszu 49

Państwowy Ośrodek Maszynowy w Kaliszu 48

Park Miejski 26

Park Przyjaźni 229

Petersburg 19, 26, 28, 29

Petryki 19

Pierwszy Urząd Skarbowy w Kaliszu 133

Piwnice, obecnie część Kalisza 11, 34, 39, 48, 50, 244-247

Plauen 26, 27, 31, 38

Polacy 11, 42-44

Polska (II Rzeczypospolita, Polska Ludowa) 11, 12, 15-17, 37, 43-48, 51

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) 13

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Kaliszu 12

Postrzygalnia 21

Powszechna Spółdzielnia Spożywców „Społem” 131, 168

Poznań 37

Prażuchy 28

Producent parasoli Dominik Sanpiero 24

Prosna, rzeka 15, 16, 20, 25, 26, 27, 32

Prusy, zob. też Niemcy 17, 23, 28

Przemysł

— bawełniane 21

— Fabryka tasiemek „G. Buhle et Comp.” 22, 24, 26

— Juliusza Schnerra 31

— Manufaktura bawełniana Wiktora Gettingera 22

— Franciszka Krauze 22

— chemiczny 44

— Fabryka świec 15

— Kaliska Fabryka Chemiczna 39, 161

— Kaliska Fabryka Ultramaryny 34, 35, 39, 43, 48

— Kaliska Fabryka Ultramaryny Płocki, Wasserman i Spółka 210, 211

— Zakłady Farb i Lakierów „Polifarb” w Łodzi 48

— Kaliskie Zakłady Tworzyw Sztucznych 48, 217

— Presswerk Kalisch – Plate et Voerster 43

— Fabryka Wyrobów Bakelitowych 48

— Kaliska Fabryka Wyrobów Celuloidowych i Bakelitowych w Kaliszu 48

— Mydlarnia Kindlerów 30, 34

— Nathana Beatusa 212, 213

— Rotherta 16

— Schoeppa 16

— Sztarków 43

- Zakład wyrobów sztucznych 49
- Zakłady chemiczne „Atom” 39
- dziewiarski 38
 - Fabryka dziewiarska A. Pinczewskiego 32
 - F. Mameloka, Z. Dancygiera i S. Rawickiego 27
 - I. Królla i Pinczewskiego 32
 - Markusa Holtza i Spółka 27, 32, 35, 41
 - Samuela Rawickiego 32
 - Skowrona, Grünfelda i Spółka 27, 32
 - W. Tuska i M. Czarneego 32
 - Z. Sachsa i Spółka 32
 - Fabryka Pończoch Markusa Holtza i Spółka 96, 97
 - Fabryka Wyrobów Dziaonych „Esbe” Hermana Skowrona 94, 95
 - Kaliska Fabryka Pończoch „Cotton” 41, 98, 99
 - Mechaniczna Fabryka Pończoch „Cotton” A. Rozenbauma i Dawidowicza 98
 - Szwalnia 49
 - Wytwórnia Bielizny i Trykotaży „Przełom” 82
 - Wytwórnia Wyrobów Dziaonych Hermana Skowrona 100
 - Zjednoczone Zakłady Przemysłu Dziaonisko-Pończoszniczego 46
- elektrotechniczny
 - Produkcja baterii 39
 - Wytwórnia baterii do lampek elektrycznych i muchołapek Józefa Arona i Sali Juwen 85, 248
- fortepianowy 15,16, 36
 - Fabryka fortepianów Augusta Scheela 24
 - Bechsteina 29
 - Bettinga 12
 - Braci Karola i Aleksandra Fibigerów (Braci Fibiger) 29, 42, 180, 181
 - E. Seilera 29
 - Fryderyka Hintza 28
 - Fryderyka Glandta 29
 - Fryderyka Zirkwita 24
 - Grünberga 28

- Irmmler 29
- Jerzego Grzegorza Lindemanna 23, 28
- Karola Grünberga 24
- Quandta 29
- Rudolfa Teodora Bettinga 34
- Teodora Bettinga 178, 179
- Teodora Gerarda Bettinga 29
- Fabryka Fortepianów, Pianin i Orgalmelodyków 29
- Kaliska Fabryka Fortepianów i Pianin „Calisia” 13, 49
 - (Parowa) Fabryka Fortepianów Arnolda Fibigera 35, 39, 42, 49, 177
 - Fabryka fortepianów Gustawa Arnolda Fibigera 29, 34
 - Fabryka Mebli i Fortepianów „Arnold Fibiger” 174-176
- Wytwórnia klawiatur Konrada Georga Elbla 34
- garbarski 23, 42
 - Garbarnia Edwarda Deutschmana 28
 - Emila Fulde 33
 - Fritschów 23, 24, 28
 - Fuldów 28
 - Goerna 16
 - Gotlieba Konrada 28
 - Gottlieba Goernego 23
 - Henrietty Goerne 28
 - Johanna Friedricha Wilke 23
 - Pawła Deutschmana 33
 - Kaliskie Zakłady Garbarskie „Kalskór” SA 171
 - Garbarnia Juliusza Sowadskiego i Emila Erbe 33, 39, 47, 170, 171
 - Kaliskie Zakłady Garbarskie „Kalskór” 47
 - Łódzkie Zakłady Garbarskie 47
- hafciarski i koronkarski 26, 31, 36, 37, 38, 41
 - Fabryka haftów A. Kunig i Spółka 31
 - Braci Dancygier 27
 - Braci Dancygier i Działowskiego 31
 - C. Moszkiewicz 80

- Feliksa Fraenkla 27
- Fraenklów 12, 31, 35, 41, 69-71
- Józefa Dawida Majznera 27, 35
- J. B. Ader, Krauze i Spółka 31
- Karuzego 35
- Majznerów 27, 31, 35, 66, 67, 169
- Mordki Bristoka 76
- Okonowskiego 27
- Praszke 27
- Witnerowej 27
- Fabryka haftów i koronek Braci Dancygier 32
 - Braci Nagórskich 32, 88, 89
 - E. Natansohna 32
 - F. Fraenkla 32
 - G. G. Makowera 32
 - H. D. Schönfelda 32
 - Handtkego i Spółka 32
 - Hebera i Havemana 32
 - Hermana Górnego 32
 - I. Flakowicza 32
 - I. Jareckiego 32
 - J. A. Kuniga i Spółka 32
 - J. B. Adera 32
 - J. D. Majznera 32
 - L. Kindlera i Spółka 32
 - M. Krause i Spółka 32
 - M. Schönfelda 32
 - Szajnika i Bułki 32
 - W. Tuska 32
 - W. Weyera 32
- Fabryka koronek Berlachów 82, 83
 - Hermana Górnego 31
 - Mojsiewicz i Madowiczów 91
- Fabryka Koronek Klockowych „Bruksella” 219
 - „Rykma” 86
 - Czarnej Madowicz 90
 - Mieczysława Fraenkla 84
- Fabryka WYROBÓW AŻUROWYCH „HAFT” 46
 - Kaliskie Zakłady Tiulu, Firanek i Koronek 45
 - Fabryka Firanek i Koronek „Haft” 13
- Kaliska Fabryka Tiulu i Firanek A. Flakowicz i Spółka w Kaliszu 13
 - Fabryka koronek Samuela Flakowicza 31
 - Fabryka Flakowiczów 38, 41, 45, 74, 75
 - Ersten Kalischer Tüll, Gardinen und Spitzenfabrik A. Flakowicz Co. Kalisch 41
- Kaliska Koronarska Manufaktura „Merkury” 100
- Manufaktura Hafciarska „Konkordia” M. B. Traube 31, 38, 72, 73
- Mechaniczna Fabryka Haftów i Koronek Hermana Górnego 76, 77, 123
- Towarzystwo „Tiul” 78, 79
- konfekcyjny
 - Spółdzielnia Konfekcyjna „Praca” 178
 - Spółdzielnia Pracy „Modelana” 46
 - Spółdzielnia Pracy „Przełom” 46
 - Wytwórnia Watoliny „Watopol” Dawida Działoszyńskiego 58
 - Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego „Polo” 46
 - Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Kalpo” 46, 122, 124
 - Państwowe Zjednoczone Fabryki Konfekcyjne 122, 123
- Iniany
 - Przedsiębiorstwo Iniane Jana Ruderischa 21
- materiałów budowlanych 43
 - Betoniarńia Miejska w Kaliszu 39, 232, 233
 - Betoniarńie 48
 - Cegielnia Adolfa Stencła 34
 - Czaszki 228, 229
 - Eugeniusza Peda 222, 223
 - Hipolita Młodeckiego 30, 34
 - Majków 34

- Michała Zeidemana 34
- Piwonice 34, 39, 48, 227
- Rudolfa Grüna 34
- T. Binkowskiego i M. Graczykowskiego 34
- T. Kuczyński i Spółka 226
- Tyniec 224, 225
- Willego Erharda Peda 34
- Cegielnie 15, 48
- Kaflarnia 48
- Kaliskie Zakłady Ceramiki Budowlanej 48, 50, 227
- Kaliskie Zakłady Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych 48
- Parowa Fabryka Wyrobów z Granitu, Marmuru, Piaskowca i Cementu Alfreda Fiebigera 30, 34, 230, 231
- Tartak Henocha Znamirowskiego 34
- Wapienniki 15
- Zakład Ceramiki Budowlanej „Winiary” w Winiarach 49
- Zakład produkcji elementów sanitarnych 49
- Zakład Produkcyjno-Usługowy „Tontor” 137
- Zakład stolarski 34
- Zakłady Elementów Wyposażenia Budownictwa „Metalplast-Kalisz” 48, 217
- metalowy 189
 - AMC Textil-Werke W. R. Schulz 42
 - C. Wirthu Co. Essen-Altenessen 42
 - Fabryka aparatów miedzianych Leona Kruszyńskiego 28, 33
 - Kaliskie Zakłady Remontu Maszyn Przemysłu Włókienniczego „Kalimet”, późn. Fabryka Części do Maszyn Włókienniczych i Odlewnia Metali „Kalimet” 48
 - Fabryka maszyn i narzędzi rolniczych Ludwika Przyrembla 27, 32
 - Fabryka Maszyn i Odlewów Żeliwnych „Orkan” 39, 43, 188, 189
 - Teknia Kalisz sp. z o.o. 189
 - Fabryka maszyn R. Joerchla 33
 - Fabryka narzędzi rolniczych braci Feller 27, 30
 - Fabryka wyrobów metalowych Wilhelma Feller 32
 - Kaliska Odlewnia Części Samochodowych 47

- Kaliska Odlewnia Żelaza i Fabryka Maszyn Rolniczych 33
- Kaliska Odlewnia Żelaza Rudolfa Ottona Fibigera 28, 33, 184, 185
- Kaliskie Przedsiębiorstwo Sprzętu Rolniczego Przemysłu Terenowego 48
- Naprośniańska Fabryka Wag sp. z o.o. 39, 186, 187
- Wytwórnia Części Rowerowych i Metalowych „Prosna” 87, 192
- Wytwórnia Karoserii Samochodowych Dawida Fiszera 39, 190, 191
- Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Kalisz” 11, 12, 47, 193-195
 - Państwowe Zakłady Samochodowe nr 8 47, 194
 - Wytwórnia Amunicja i Silników Lotniczych 11
 - Zollern-Werke-Weserflug 11, 42, 47, 193
- Wytwórnia szpilek Józefa Flatto i Karola Gerlacha 23
- Zakład metalowy Józefa Macieja Kardolińskiego 33
- Zakład metalowy Józefa Szczepika 33
- Zakład Remontowy Maszyn Elektrycznych Rolnictwa 48
- Zakład wyrobów żelaznych Teofila Binkowskiego 28, 33
- Zakłady metalowe 26
- Zakłady Sprzętu Rolniczego 48
- papierniczy
 - Przemysł Papierniczy „Calisia” 204, 205
 - Wytwórnia kartonów 49
- runowy
 - Fabryka Wyrobów Runowych „Runotex” SA 107
 - Fabryka Pluszu i Aksamitu 40
 - Fabryka Wyrobów Runowych „Runotex” 13, 45, 105
 - Kaliska Manufaktura Pluszu i Aksamitu Edmund Gaede Spółka Akcyjna w Kaliszu 13, 35, 36, 38
 - Państwowa Fabryka Pluszu i Aksamitu nr 6 45
 - Pluszownia Braci Müller 31, 35, 36, 38, 41, 45
 - Towarzystwo Akcyjne Kaliskiej Pluszowni i Aksamitnej Manufaktury 104, 105, 106
- spożywczy 38, 42, 44
 - Browar gen. Józefa Zajączka w Winiarach 127
 - Józefa Trombczyńskiego 28

- Kosteckiego 16
- Weigtów 16, 23, 24, 28, 33, 36, 38, 128, 129
- chłodnie
 - Chłodnia Składowa 47, 165
 - „Calfrost” sp. z o.o. w Kaliszu 165
- cukierniczy
 - Colian sp. z o.o. 157
 - Fabryka Biszkoptów i Pierników Kazimierz Mystkowski 33, 35, 38, 42, 46, 130, 131
 - Fabryka Pieczywa Cukierniczego „Kaliszanka” 46, 50, 157
 - Parowa Fabryka Pierników i Biszkoptów Kazimierza Mystkowskiego 28
- cukrowniczy
 - Cukrownie 26
 - Rafinerie 26
 - Towarzystwo Akcyjne Cukrowni i Rafinerii „Zbiersk” w Zbiersku 26
- Destylarnia i wytwórnia wódek i likierów Izraela Tykocinera 28, 33, 38
- Fabryka Konserw inż. Karola Gerlicza 213
- Gorzelnie 15
- Kaliskie Zakłady Koncentratów Spożywczych „Winiary” w Kaliszu 11, 13, 42, 47, 164
- mleczarnie
 - Mleczarnia „Ziemianka” 42, 159
 - Mleczarnia Michała Konowalczyka 162, 163
 - Mleczarnia Spółdzielcza 158, 159
 - Mleczarnia Ziemiańska 33, 160, 161
 - Spółdzielnia Mleczarska 46
- młyny
 - Elewator 47
 - Młyn braci Kowalskich 33, 149
 - Deutschmanów 35
 - elektryczny przy ul. Poznańskiej 150, 151
 - Izraela Rosena 33
 - mechaniczny Braci Znamierowski 140, 141

- mechaniczny przy ul. Wiatraki 3 146, 147
- miejski 18
- motorowy Braci Kupfer 148
- na nieruchomości Szymona Gröna 136, 137
- Nuchena Hillera 152
- parowy „Zagorzynek” Hersza Szenfelda 144, 145
- parowy Deutschmanów 28, 33
- parowy Fiszer i Gottfryd 142, 143
- Parowy i Garbarnia Kowalski, Friedensohn i Neyman 168, 169
- parowy Izraela Rosena 134, 135
- parowy Kleczewskiego i Hamburgera 28
- Pawła Deutschmana 168
- Pszenny Haskiela Nowaka 138, 139
- Towarzystwa Wielkiego Młyna Reich i Chmielnicki 33, 132, 133
- wietrzny Mittmana 16
- wodny 15
- Wiatraki 33
- Zakłady Młynarskie 46
- Zakłady Zbożowe 47
- Przetwórnia „Prosa” 47
- Rzeźnia Miejska 28, 30, 33, 38, 42, 46, 153, 154-157
- sukienniczy
 - Manufaktura sukiennicza „Pohl et Comp.” 20, 21, 24
 - Fiedlerów w Opatówku 12, 21, 62, 63
 - Repphanów 12, 18, 24, 25, 28, 31, 54-58
 - Wilhelma Maya 20, 24
 - Wincentego Przechadzkiego 21, 24, 60, 61
- tekstylny
 - Fabryka Wyrobów Tekstylnych Wilhelma Hillekesa 12, 38, 41, 45, 47, 110, 111
- wykończalniczy
 - Bielnik 15
 - Bielnia Beniamina Liebicha, Rudolfa Bückerta i Bronisława Pladeka 31
 - Maurycego Friedego 114, 115

- Farbiarnia i Merceryzownia „Barvinus” 213
- Farbiarnia Ruderischa 24
 - Schnerra 16, 24
- Farbiarnie 21, 22
- Wykończalnia tkanin 20, 22
- Zakłady Przemysłu Jedwabniczego „Wistil” 45, 119
 - Bielarnia Braci Müller 31, 36, 38, 41, 45, 116-119
 - Państwowe Zakłady Przemysłu Włókienniczego nr 7 45
- zabawkowski
 - Fabryka Lalek i Galanterii Celuloidowej w Kaliszu 48
 - Fabryka Lalek i Zabawek Adama Szrajera 35, 39, 43, 44, 216
 - Fabryka Lalek i Zabawek Jakuba Fingerhuta 30, 35
 - Fabryka zabawek Józefa Rawickiego 35
 - Sachsa 35
 - Zieleniewskiego 35
 - Kaliska Wytwórnia Zabawek „Kawyza” Izidora Lustiga 219
 - Wytwórnia Zabawek Wypychowych i Gumowych Izidora Lustiga 218
 - Zakład produkcji zabawek 49
- Przędzalnia 40
 - Przędzalnia „La Cotonniere” 12, 32, 38, 108, 109
 - Przędzalnia Wilhelma Meyera 21

R

- Radom 37
- Radzymin 22
- Rajsków, obecnie część Kalisza 24
- Rajsków Kolonia, obecnie część Kalisza 24
- Rawa Mazowiecka 19
- Restauracja „Sphinx” 203
- Restauracja i hotel „Komoda” 217
- Rogatka Wrocławska 35
- Rosja 11, 19, 20, 21, 25, 26, 29, 34, 36, 44
- Ruda Śląska 37
- Rypinek, obecnie część miasta Kalisza 35, 186

Rzemiosło 15

S

- Saksonia 21, 24, 26, 38
- Sankt Gallen 31
- Skalmierzyce 30
- Sosnowiec 32, 37
- Spółdzielnia Budowlana „Wolność” 49
- Stacja Kontroli Pojazdów 155
- Stany Zjednoczone 44, 51
- Stare Miasto, obecnie część Kalisza 24
- Starostwo Powiatowe w Kaliszu 38
- Sukiennictwo 15
- Sukiennicy 18
- Supermarket „Piotr i Paweł” 12, 109
- Supermarket „Tesco” 157
- Szczecin 37
- Szpital 21
- Szwajcaria 31

Ś

- Śląsk 21

T

- Tarnów 37
- Tłokinia Kolonia 24
- Tłokinia Mała 24
- Tłokinia Wielka 24
- Toruń 37
- III Liceum Ogólnokształcące im. M. Kopernika w Kaliszu 12
- Towarzystwo Miłośników Sceny w Kaliszu 33
- Tyfilis 36
- Tyniec, obecnie część Kalisza 34, 35, 224, 225

U

- Ukraina 44
- Union de Retordderies Societe Anonyme 32

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 89

Urząd Miejski w Kaliszu 11

Urząd Statystyczny w Poznaniu Oddział w Kaliszu 12, 57

W

Wałbrzych 37

Warszawa 25, 26, 29, 37, 40, 48

Westfalia 43

Wiedeń 25

Wieluński powiat 21

Winiary, obecnie część Kalisza 11, 24, 42, 49, 127

Władysławów 20

Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Poznaniu Delegatura w Kaliszu 234

Województwo kaliskie 17, 18, 21, 22, 24

— łódzkie 40

— mazowieckie 17, 24

— poznańskie 40

Wojsko niemieckie (Wermacht) 41-44

— polskie (Ludowe Wojsko Polskie) 17, 40, 46

— radzieckie (Armia Czerwona) 40, 41, 44-46

Wrocław 20, 26, 29, 30, 34, 37, 47

Wydory, obecnie część Kalisza 35

Wydział Techników Budowlanych Wł. Głębowski 153, 154

Wyposażenie fabryk 18, 20,-23

Z

Zabrze 37

Zagorzynek, obecnie część Kalisza 34

Zakład litograficzny Abrama Beatusa 34

— Fabiana Krotoskiego 24, 29

— Jakuba Jasińskiego 24, 29

— Tomasza Jana Jaenisza 24

Zarząd Miejski w Kaliszu 240

Zawodzie, obecnie część Kalisza 24

Zbiersk 19, 26

Zduńska Wola 20

Zespół Szkół Ekonomicznych w Kaliszu 233

Zespół Szkół Zawodowych im. Zesłańców Sybiru w Kaliszu 91

Zgierz 23

Zjednoczenie Energetyczne Okręgu Łódzkiego 50

Zjednoczenie Przemysłu Farb i Lakierów „Palstofarb” 48

Zjednoczenie Przemysłu Farb i Lakierów „Polifarb” w Warszawie 48

Zjednoczenie Przemysłu Farb i Lakierów w Gliwicach 48

Zjednoczenie Przemysłu Gazowniczego 50

Zmyślanka 24

Związek Przemysłowców Kaliskich 36, 37

Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) 45

Związek Walki Zbrojnej Inspektorat w Kaliszu 43

Ż

Żydów 33

Żydzi 11, 15, 36, 41-44

Summary

It was not until the period of Kingdom of Poland (1815–1830) that huge, prosperous industrial institutions appeared in Kalisz. This branch of economy had not developed before that time, even though there had been some people with economic initiative aimed at creating manufactures and other industrial institutions. However, this minor economic activity could not have been called industrialization. Only in the period of Kingdom of Poland the process of industrialization was enhanced by appropriate legal instruments and state support. Kalisz, among other urban centres, got a big chance of development allowing for starting low risk investment activities.

It was the time when textile manufactures, such as Repphan, May and Przechadzki or “Pohl et Comp.” were created. The foundation of the Fiedler family textile manufacture in Opatówek near Kalisz is also worth mentioning. Moreover, a lot of cotton and linen producers also came to Kalisz. These were: F. Krauze, W. Gettinger, J. Meyer and H. Buhle. There was also a printing house and a dye house at that time in Kalisz. When it comes to metal trade, producers of combs such as B. Krug, Schlesinger and N. Kohn started their industrial activity in Kalisz. Fritsche and Goerne developed the tanning industry. The foundation for piano production was also laid at that time, since J.G. Lindemann started his activity in Kalisz before the year 1830. There was also a printing house of the Mehwald family in Kalisz. The Weigt family was very active in developing brewing industry.

The outburst of The November Uprising and its consequences undercut very successful and prosperous tendencies in the industrial development of Kalisz and its surroundings. However, the process of industrialization that had been started, could not have been stopped so easily. The Repphan’s manufacture, which had been equipped with a steam engine in 1837, continued working. When it comes to the cotton industry the manufacture ‘B. Buhle et Comp’ also sustained its activity. Since the position of Kalisz was downgraded there were not any significant investments in textile industry until the end of the 1870s. In the early 1880s some embroidery producers, such as: Majzner, Okonowski, Praszker, Fraenkel and Dancygier brothers came to Kalisz. At that time the knitting manufactures appeared, among others the one of M. Holtz. The producers of agricultural machines, Przerembel and Feller were very active then. The iron foundry of R.O. Fibiger was also created at that time. The Fritsch’s manufacture still functioned in the tanning industry. Additionally in the year 1857 the tanning manufacture of the Fulde family, later of the Deutschmann family, and others were created. The Weigt family brewery, created in 1834, successfully continued functioning in the food industry. In further years the Tykociner’s distillery and vodka production started in Kalisz. In 1887, due to rising number of inhabitants, the City Slaughterhouse was built. In 1892 K. Mystkowski’s Steam Manufacture of Gingerbread and Sponge – cakes was created. In the late 1800s first steam mills were introduced, continuing the traditional milling industry in Kalisz. New manufacturers also appeared in the piano producing industry. These were Hintz, G.A. Fibiger, Betting and Fibiger brothers. In printing industry there was the Hindemith family manufacture. A well known printing house belonging to the Radwan family and some other manufactures of minor

importance also appeared at that time. New branches of industry were created in the late 1800s. These were chemical and toy – making industries represented by the Kindler family soap making manufacture, Immerwer's gas plant and Jakub Fingerhut's Dolls and Toys Manufacture, later associated with the surname Szrajer. In construction branch the most well known were A. Fiebieger's manufacture and Młodecki's brickfield.

The most dynamic period of development of industry in Kalisz was in the early 1900s until the year 1914. In 1902 the railway leading from the East to Kalisz was completed. Later in 1907 it was joined to the German railway in Nowe Skalmierzyce. In 1910 the obsolete Repphan's manufacture ceased production. However, the Müller family became the leading investor in the textile industry and created the manufacture which specialised in production of pile products, a bleachery and a dye house. The embroidery and knitting industry still presented a very high and dynamic level of production. The next new initiative in Kalisz was the creation of yarn manufacture called 'La Cotonniere'. The metal trade was still developing with its leading representative S. Sander's foundry and manufacture. Sowadski and Erbe were the new manufacturers in the tanning industry, however Fulde and Deutschmann also continued their work in this field. The food industry was developing too. The new mills belonging to the Kowalski brothers and The Great Mill Association of Reich, Chmielnicki and I. Rosen were created. The Weigt family brewery, the City Slaughterhouse and the vodka and liqueur production plant were still working. A modern dairy was built at that time too. Also the piano production and printing industries were still successfully leading their production activity. The city was expanding in the early 1900s, so the development

of the brickyard was essential. The brickyards 'Piwonice', 'Majków' and the ones belonging to W.E. Peda, R. Grün, T. Binkowski, M. Graczykowski, M. Zeideman and A. Stencel's located in Tyniec, were built before the World War I. In 1908 a lumber mill of H. Znamirowski was started. In 1905 the chemical industry in Kalisz was represented by the Ultramarine Factory.

The outbreak of World War I disturbed the dynamic development of industry in Kalisz. Apart from a huge financial loss and a lot of casualties also the very attractive Eastern markets became inaccessible. As a result, all branches of industry ceased production, which led to a huge, impossible to compensate loss.

The time after the World War I was devoted to the city reconstruction so the brickyards in Kalisz had a ready market for their products. Plush manufacture, Bleachery, 'La Cotonniere' and Embroidery trying at the time to shift its production profile into lace-making and knitting, continued their work. A new initiative was the creation of the Textile Factory of W. Hillekes in Kalisz. The food industry was still performing well. The authorities of Kalisz decided to create a new City Slaughterhouse, which started working before the World War II. The Manufacture of Sowadski was still functioning in the tanning industry. Only two piano producing factories remained which were of A. Fibiger and Fibiger brothers. When it comes to polygraphy, only the Radwan family printing house sustained the most significant position. The toy making industry and the chemical industry still functioned very well, even though there were no new initiatives. In metal trade the new factory producing car parts was created. The most important initiative during the interwar period was the construction of two power plants. The first was the City Power Plant and the second The Regional Power Plant.

During the World War II two big factories were built. It was the metal trade factory 'Zollen-Werke-Weserflug' and the Food Concentrates Factory in Winiary near Kalisz. The other branches of industry were subjects to huge changes. The embroidery and lace-making industry as well as the piano production industry suffered a lot. The clothing industry appeared, which was created on the basis of embroidery and knitting factories. The other branches of industry, which were exploited a lot, sustained their positions since they were needed by the German occupant. They were not significantly damaged during the War since Kalisz was not a place of big battles and did not suffer from bombing attacks.

During the period of the Polish People's Republic the industry was nationalized and most of the factories continued their production in the new social and economic reality. The Plush making factory and Bleachery existed until 1989. The embroidery industry still functioned being joined in one big enterprise. Similar situation was in the knitting and clothing industries. The food industry became more significant. There were new investments mainly in fruit processing industry, fodder production and dairy. The tanning industry still existed. It was represented by the factory called

'Klaskór'. The biggest company in Kalisz was the metal branch factory – WSK Aviation Industry Enterprise, created on the basis of the post German factory 'Zollern-Werke-Weserflug'. It became very important for the whole country. The other factories in this branch of industry continued their work. The Textile Factory in Kalisz was transformed into a renovation factory producing spare parts for the textile industry. The Ultramarine Factory still existed in the chemical industry. The former Szrajer's toy – making factory was transformed into Plastic Production Company. In construction industry a new brickyard 'Winiary' was created and the others were closed down because of played – out clay resources. A big national construction factory was created. After the World War II the production of pianos in Kalisz was also restored. It was continued in the Fibiger's factory, however its name was changed into 'Calisia'. The polygraphic industry still existed but was significantly changed. The Municipal Enterprises still worked. These were the Sewage System Company, Gas Plant and Power Plant. They were, however, restructured to adjust to the current legal status and the needs of the inhabitants of Kalisz.